

Barcode : 99999990318789
Title - Sourastrana Khanderoma
Author - Meghani Jhaverchand
Language - gujarati
Pages - 208
Publication Year - 1956
Barcode EAN.UCC-13

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં

‘સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં’ તથા ‘સોરઠને તીરે તીરે’ની
સંયુક્ત નવી આવૃત્તિ

ઝવેરચંદ મેઘાણી

રૂ. ૨-૮-૦

સંસ્કાર આહિત્ય મંદિર

પો. બો. નં. ૩૪ : ભાવનગર

: સૌરાષ્ટ્રનાં ખડેરોમાં :

૧ આવૃત્તિ : ૧૯૨૮

૨ આવૃત્તિ : ૧૯૩૫

ત્રીજી સંયુક્ત આવૃત્તિ : ૧૯૫૬

: સોરઠને તીરે તીરે :

૧ આવૃત્તિ : ૧૯૩૩

૨ આવૃત્તિ : ૧૯૪૮

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર (બાંધી રસ્તો : ભાવનગર)

જયન્તીલાલ મ. શાહ

મુદ્રક : સરસ્વતી પ્રિ. પ્રેસ (દાણાપોઠ : ભાવનગર) વતી

ચાંદિલાલ ડે. પારેખ

સંયુક્ત આવૃત્તિ વેળા

‘ સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં ’ અઠ્યાવીશ વર્સ પહેલાં પ્રગટ થયું તેની અંદર ‘ ગીરના પરિભ્રમણ ’ની વાત હતી. તેના અનુસંધાનમાં, પાંચ વર્સે, ‘ સોરઠને તીરે તીરે ’ પ્રગટ થયું. બેઉ ચોપડીઓ બંને આવૃત્તિ વટાવી ચૂક્યા પછી લાંબા સમયથી અપ્રાપ્ય હતી. તેની આ સંયુક્ત આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વખતે, બે-ત્રણ દાયકાના કાળવહનને કારણે જરૂરી લાગેલી થોડી કાપકૂપ કરી છે.

‘ સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં ’ની પહેલી આવૃત્તિ વેળાનું લેખકનું નિવેદન અહીં આપ્યું છે. તેની બીજી આવૃત્તિ વેળા, સંત આપા ગીગાની કથામાં જે સુધારા કરવાની જરૂર લેખકે નિવેદનમાં દર્શાવેલી તે આ આવૃત્તિ વખતે કરી લીધા છે.

લેખકનું નિવેદન

ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને ‘ સૌરાષ્ટ્ર ’માં મારા પ્રવાસોનું વર્ણન લખવાનું સૂચ્યું, તેનું આ પ્રથમ પરિણામ છે. બીજાં નિર્દેશણો લખી રહ્યો છું.

પ્રવાસનાં વર્ણનો છાપાના બીજા ખંડે જોટલા ક્ષણિક મહત્ત્વનાં નથી હોતાં, તેમ અમર સાહિત્યને આસને પણ નથી બેસી શકતાં. એનું સ્થાન બન્નેની વચ્ચે રહેલું છે.

એ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ નથી, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે વ્યવસ્થિત સમાજ વા સાહિત્યનું વિવચન નથી; છતાં તે આ તમામ તરવોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રદારની મુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજવ્યવસ્થા આકાશમાં રેલાતી અસ્તઅસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો : અસ્તઅસ્ત, છતાં એ ગમે છે.

કાઠિયાવાડની રેલગાડીમાં અથડાતા-પિટાતા અથવા ઊંચા વર્ગના ડખ્ખામાં ડોઈ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતા પ્રવાસી ભાઈ અથવા બહેન ! તમારા એકાદ-એક લોકને આ વર્ણન શુદ્ધ દિવાદામ દઈ શકે, કાઠિયાવાડ વિષે તમારામાં થોડો રસ—થોડું ઈત્સુક ઈષ્ટ કરી શકે, અને એ ક્ષણિક લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓજખાણ કસ્વાની વૃત્તિ બગાડી શકે, તો આ પ્રવાસી પોતે બગાડેલાં કાગળ-શાહીની સફલતા સમજશે. વધુ ધારણા રાખી નથી.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ વગેરે આજે જુદાં જુદાં યોગમાં ઝાટવીને ચિખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચોંટતી. પ્રવાસ-વર્ણન આ સર્વનું એકાકરણ કરી, થોડા અંગત ઉદ્ગારોની પીછી ફેરવી, ત્વરિત ગતિએ વાચકને પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પથરંગી મનોવિહાર કરાવે છે.

પાંચ-પુસ્તકોની એ ઊણપ જો આ યાત્રાવર્ણન થોડે અંશે પણ પૂરશે તો યાત્રિકનો ઉત્સાહ ઓર વધશે.

પ્રાચીનતાનું ખરું દર્શન કરવાની વૃત્તિ રેલગાડીની સગવડોએ મારી નાખી છે. લાંબી, ધીરી, સ્થિર દૃષ્ટિવાળા મુસાફરીઓનો યુગ આધમી ગયો છે. લોકસમુદાયની સોંસરવા થઈ, તેઓની સાથે જીવન-સમાગમ યોજવાની ઇચ્છા જ હવે આપણામાં રહી નથી. ટેવન દોડાદોડ, ઉપક્રિયા દૃષ્ટિ, ઉતાવળિયાં અનુમાનો, અને વહેલો વહેલો કંટાળો : એ આજના ધણા પ્રવાસીઓની દશા થઈ ગઈ છે.

રેલગાડીનાં ટર્મિનસો વડે જ આપણા પ્રવાસની લંબાઈ મપાય છે. સ્ટેશનોથી દૂર જાણે કે પ્રાચીનતા, જનતા, પ્રકૃતિની રમણીયતા કે પશુ-પક્ષીની દુનિયા વસતી જ નથી ! જૂનાગઢ, વેરાવળ, પોસ્થાંદર અને દારિકા, એ ચારમાં જ સૌરાષ્ટ્રનો સર્વાંગી પરિચય સમાઈ ગયો હોવાની આત્મ-વંચના ચાલે છે.

આ પાનાં વાટે પ્રવાસી નમ્ર અવાજ આપે છે, કે અંદર પેસીએ : પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનાં સાચાં ખંડેરો—કવિતા, સાહિત્ય, જનતા વગેરે તમામનાં ખંડેરો તપાસીએ, કાંદે જેસીને કદી દરિયા ડહોળાયા નથી.

મોટી ગીર, પાંચાળ, ઓખા મંડળ, સૌરાષ્ટ્રનો સાગર-તીર, તમામ પ્રદેશોનું આવું જ અવલોકન આપવાની ધારણા રાખી છે. નકશાની ઊણપ પણ પૂરવાની ઉમેદ છે.

આ પ્રવાસ કરાવનાર યુવાન ચારણ મિત્ર ભાઈશ્રી દુલા ભગતનો અને એની મિત્રમંડળીનો હું અતિ ઋણી થયો છું.

ભાવનગર : ૯-૫-'૨૮

હવેરચંદ મેઘાણી

[' સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં 'ની પહેલી આવૃત્તિમાં]

ક્રમ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેશમાં

પ્રકરણ [૧]	૧
પ્રકરણ [૨]	૧૦
પ્રકરણ [૩]	૨૦
પ્રકરણ [૪]	૩૦
પ્રકરણ [૫]	૩૬
પ્રકરણ [૬]	૪૮
પ્રકરણ [૭]	૫૫
પ્રકરણ [૮]	૭૧

સોરઠને તીરે તીરે

પ્રવાસીઓને	૮૭
ચાંચતી ખાડીમાં	૯૨
ચેત્રયાત્રી જન્મભોમ	૧૦૬
ફેફડા...ફે...	૧૧૫
દરિયાનાં દેવદેવીઓ	૧૨૦
વસ્ત્રની રાત	૧૨૬
હે અલ્લા !	૧૪૮
‘ પીપા સીતા રેન અપારા ’	૧૫૪
નાવિકાનાં લોકગીતો	૧૬૦
ઝૂંપ ગાતો ?	૧૭૮
વિદાય	૧૮૪
મા !	૧૯૬-૨૦૦

સૌ રા જ્ઞ નાં ખં ડે રો માં

[૧]

બહારવટિયાનાં રહેઠાણ

હુમણાં હુમણાં તો ‘અરેખિયન નાઈટ્સ’વાળા બાલ-સખા અલીબાબાની મનોદશા હું અનુભવી રહ્યો છું. ‘પુલ જ સીસમ’ કહેતાં લોક-સાહિત્યની અવનવી શુદ્ધાઓનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે; અને એક એરડાની સમૃદ્ધિ જોઈ ખીજની ભૂલી જવા જેવો આનંદ થાય છે. એક બાળુ હું એચિંતો આપણાં લગ્નગીતોમાં તદ્દલીન થયો છું; બીજી બાળુ ‘બહારવટિયા’ નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયા પછી પખવાડિયામાં જ એની બીજી આવૃત્તિ છપાવવી શરૂ કરવી પડી છે, એટલે હજી બમણા-ત્રમણા ભાગનું જે બહારવટાંના ઇતિહાસનું ઉચ્ચતર અને અનેકરંગી સાહિત્ય બાકી છે તેની ઝડપથી શોધ કરી લેવાનો મને ઉત્સાહ ચડ્યો છે. સાથે સાથે, ગીર વગેરે પ્રદેશોના પ્રવાસો કરીને બહારવટિયાઓને છુપાવાની જગ્યાઓ તપાસું છું, ને એ વિકટ સ્થળોમાં જઈ બહારવટાંનું વાતાવરણ અનુભવવા યત્ન કરું છું. એ પ્રવાસમાં ચારણ મિત્રો મારી સાથે દિવસરાત પોતાનાં ઘોડાં, ઊંટ ને હથિયાશે લઈ ને કેવી રીતે ભ્રમવા આવે છે, કેવી ભયાનક નદીઓમાં અમે જીવને જોખમે ઊતરીને ભોમિયાની જલથાપને લીધે કેવા એકને બદલે બીજી જગ્યા જોવામાં તન તોડીએ છીએ, ‘વેજલ-કેઠા’ ને બદલે ‘ડાચા-કાડ’ ડુંગર ઉપર દોડાદોડ પગ મરડતા ચડીને જેસાણ-વેજાણ

ખહારવટિયાનાં મેતોને કસુંબો પાવાના કેવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી
'હીરાં' ઘોઘે જઈ આવ્યો 'નું' કથન સાર્થક કરીએ છીએ—એ
મધી વાતોનું વિવરણ હું અનુક્રમે આપવા માગું છું, તે એવી
આશાએ કે સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસોની એક સળંગ ઉત્કંઠા વાચકોમાં
જાગ્રત થાય.

સૌરાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ .

ભાઈ પરમાનન્દ કાપડિયા એના નિત્યના મધુર કટાક્ષોમાં
મને સંભળાવે છે કે 'સારું જ છે કે કુદરત પ્રતિની તારી
આટલી પ્રબળ બિર્મિલતાએ કાઠિયાવાડની બહાર જઈને પશ્ચિમ
વગેરે બાજુનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય દીઠાં નથી; દીઠાં હોત તો ખરેખર
તારું હૃદય કાટી જ પડત. કાઠિયાવાડની આછીપાતળી પ્રકૃતિરચના
અને સામાન્ય એવી પ્રાચીનતાઓ તને આટલો બહેકાવી મૂકે
છે, તો પછી પશ્ચિમ તરફની ભવ્ય મૂર્તિઓ ને વનરાજીઓ
સામે તારી છાતી સાબૂત રહી જ ન શકત !' આ વાત સાચી
જ છે. સોરઠની લઘુતામાં પણ હું અતિશય રાગ્યું છું. મમ-
ત્વનો માર ખરેખર વસમો છે. પરંતુ એ શું છેક મમત્વ જ
છે ? આંહી 'એભલ મેંડપ' અને સાણા જેવા પ્રાચીન બૌદ્ધ
વિહારો પડ્યા છે તેનું કેમ ? મારા એ પ્રવાસમાં સાણા નામના
ડુંગરમાં અખંડ પદાડમાં જ કેં વર્ષો પૂર્વે કોરી કાઢેલી પચાસ-
—સાઠ સરસ ગુફાઓ તથા મીઠાં મોતી જેવાં નિર્મળ પાણીનાં
મોટાં ટાંકાં, અંદરના એક ખંડમાં બિભેલો બૌદ્ધ ધર્મનો સ્તૂપ
વગેરેનો બનેલો એ સુંદર બૌદ્ધ વિહાર મારાથી વિસરાતો
નથી. આ જગ્યાનો મોહ તો મને 'રસધાર' ભાગ પાંચમો
લખતી વેળાથી જ લાગ્યો હતો. 'દેહના ચૂરા' નામની એ
પુસ્તક માંહેલી પ્રેમકથાના દુકાઓમાં આવતી, સાણા નામનો

રખારી મૈમિક સાણા ડુંગર પર રહેલો' હોવાની વાત પૂછતાં ચારણ મિત્ર દુલા ભગતે મને એ ગુફાઓનું વર્ણન આપેલું, તે મેં એમના પરના વિશ્વાસે જ લખેલું. પરંતુ એમના વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ રખેને હોય, એવી ભાંડી શંકા રહ્યા કરતી હતી. વળી ગીરના એ પ્રદેશની સાથે જડાયેલી અનેક સ્નેહ-કથાઓએ અને વીરકથાઓએ મને સ્વપ્નમય વાતાવરણથી કેટલાક દહાડાનો ઘેરી લીધેલો હતો. એટલે એ મોકે મળતાં ચારણ કવિમિત્ર દુલા ભગતની નાનકડી સેનામાં સામિલ થઈ, રાજુલા ગામથી પરાડનાં ચાંદરડાંને અજવાળે અમે અસવારી ઉપાડી.

ઇતિહાસપ્રેમી રાજુલા

આ રાજુલા ગામથી માંડીને જ ઇતિહાસની રસિકતા શરૂ થઈ જાય છે. વાણિયાથી માંડી ગરાસિયા સુધીનાં ઘણાંખરાં માણસો એ આસક્તિનો કંઈક કંઈક પરિચય વાતવાતમાં કરાવે છે. રાજુલા ગામ પોતે જ અનેક ડુંગરાની એથે આવી રહ્યું છે. રાજલિયો ડુંગર ગામને ઘસીને જ ઊભો છે. આને લોકો એને પોતાના પાયખાના તરીકે વાપરે છે; પણ ગઈકાલે એ ધાંખડા શાખાના મૂળ માલિક ગરાસિયાએના રહેઠાણનો કિલ્લો હતો. એને માથે ચોરડા, ઘોડાહારો, ભોંયરાં, પાણીનાં ટાંકાં વગેરે હતાં તેનાં નજીવાં ખંડિયેરો હજુ પણ દેખાય છે. ઉપર તાજનથા પીરતું થાનક છે. પીરોની વાતો પર મને પ્રેમ છે. મિત્રો મજાકમાં મને કહે છે કે, હવે પછી તું 'સોરઠી પીરો', 'સોરઠી ભૂતો', 'સોરઠી ડાકણો', ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ જરૂર કરજે ! અને હું માતું છું કે આવા આવા ઢગલા ફાળવાથી પણ લોક-માનસનો જડાળો ઇતિહાસ હાથ આવે.

એટલે મારા ભાવી દોસ્ત તાજનયા વિષે તથાસ કરતાં મેં સાંભળ્યું કે ભોળો ધાંખડો ડુંગર ઉપર કિલ્લો અણાવતો હતો ત્યારે, અમુક ભાગતું અણતર અણાયા પછીની વળતી રાત્રીએ પડી જતું. ભોળા ધાંખડના સ્વપ્નામાં કેઈ દેવશક્તિએ આવીને કહ્યું કે, ‘હું ભુખારી સૈયદ હતો. ડુંગર પર મારું લોહી છંટાયું છે, માટે મારી દરગાહની સ્થાપના કર્યા પછી જો ગઢ અણીથ તો જ દુકા શકશે...’ વગેરે વગેરે આ ઉપરાંત ગામની નજીક સિદ્ધરાજના સમયના લેખવાળું એક શિવાલય છે, ડુંગરાઓ વચ્ચે સુંદર ગાળીઓ છે; અને એવાં દૃશ્યો જોઈ સ્વતઃ કવિતા સાંભરે છે કે—

ડુંગર વંડો ગાળીએ, ને વંડી સરણ્યે,
રાજ વંડો રાવતે, ધણ્ય વંડી નેણે.

[વાંકી ખીણવાળો ડુંગર, વાંકમાં વહેતી સરણીવાળી નદી, બંકા રાવતવાળો રાજ અને વાંકાં ભમ્ભરવાળા સ્ત્રી—એ ચારે તો વાંકાં જ સારાં લાગે છે.]

વિદ્યાપ્રેમી મન

પહાડો, નદીઓ, સરોવરો, શિવાલયો—એવી પરિશુદ્ધ સૃષ્ટિમાં દિવસરાત રહેનારાં મનુષ્યો પોતે પોતાના થકી જ ગંદકી ઉત્પન્ન કરી આવા સુંદર આમ-નિવાસને નરકવાસ બનાવવાનું શી રીતે પસંદ કરતાં હશે—કેમ કરીને સહન કરી શકતાં હશે?—એ વિસ્મય મને રાણુલાની શેરીઓ જોઈને થયા વિના રહેતું નથી. પાંચ જ મિનિટની અંદર ગામની બહાર નીકળી શકાય એવા તદ્દન નાના શહેરની શેરીઓ જો લોકો પ્રાતઃકાળના અંધારામાં ઊઠીને અસહ્ય રીતે બગાડી મૂકે, તો એ લોકોના આહાર-વિહાર વિષે શી કલ્પના કરવી ? રાજુ-

લાને પાદર પથ્થરની બહોળી ખાણો છે, મુંબઈ-કલકત્તાથી એનાં પ્રજાજનો કંઈક રળી લાવી સુશોભિત પાકાં મકાનો ચણાવે છે, કાઠિયાવાડનું એક સરસ આરોગ્યભવન બની શકે તેવું એ ગીરનું નાકું છે—અને છતાં આ વિદ્યામાં રાચતી મનોદશા શી રીતે પેદા થઈ ?

શુભાવેલો પ્રતાપ

એ...ના એ પહાડ : એ...ની એ નદીઓ : એ...ની એ જૂનવટ : ને એ...નો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ તમામની વચ્ચે શોધતો હતો એના સંગી મનુષ્યોના જૂના પ્રતાપીપણાને. પણ હું નિર્થક શોધતો હતો. જૂના પ્રતાપથી આંખો આંજતા, બેનારાંને ડારતા, કોઈ અદ્ભુત નવલકથાનાં પાત્રો સૃજવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવાં ચહેરા—મહોરાંની સમૂળી જ ગેરહાજરી મને બહુ સાલતી હતી. છવનમાંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જે ન રહ્યું, એવું માનવ-તરવ આજના લેખકોને પોતાની ચોપડીઓમાં કેવી બેહૂદી રીતે ઠપ્પવું પડે છે ! અને એ કલાકારોની ઠપ્પનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો તથા વર્ણનોનો આધાર લઈને કોઈ પણ પ્રજા પોતાનો ભૂતકાળ કેવોક ભણી શકે ! આવી વિકૃતિમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો જન્મશે, ને એનું પાપ કલાકારોના માથા પર પણ કેટલું ચરશે, તે ભૂલવા જેવું નથી.

અમારું ઊંટ—કે જેને અમે 'સલૂન' કહેતા હતા, ને જેની ભલાઈ નો તથા સહનશીલતાનો લાલ લઈને અમે ત્રણ જણા ચડી બેઠા હતા તે—સરખી ચાલે વહેવા લાગ્યું; અને તારોડિયાની જ્યેષ્ઠામાં નહાતા, સાવજગરના પ્રતાપી રાજા આતામાઈએ

તથા વંજેસંગજીએ આ રાગુલા વગેરે પ્રદેશ કેવી કળવકળથી ને જબરદસ્તીથી કળજે કરી શાંતિ સ્થાપી તેની વાતો કરતા અમે પ્રભાતે એક ગામની ખજાવાડમાં પહોંચ્યા. એ નાના ગામનું નામ હતું સરોવરડું. નામ મને અત્યંત ગમી ગયું. નામ પાડવામાં અસલી લોકો અચ્છી રસિકતાનો ઉપયોગ કરી બાણતાં ! એ તો ઠીક, પરંતુ આ નામની પૂછપરછમાંથી તો મને એક રસવંતો ઇતિહાસ હાથ લાગ્યો. ત્યાંના બે જુવાન ગરાસિયા ભાઈઓએ તુરત જ મને કહ્યું કે, આ ગામનું અસલ નામ ‘સવિયાણું’

સવિયાણાની રનેહકથા

‘સવિયાણું’ શબ્દ સાથે તો મને અતિ મધુર પરિચય હતો. તુરત મને હુંહો યાદ આવ્યો કે—

સવિયાણું સરધાર, નગરામાં નેહઅળ ભણું;
(નેની) ખંવળાં હાટ બજાર, રજવાડું રધિએ ભરું.

“હા, હા, ભાઈ !” ગરાસિયાઓ બોલી બેઠય : “આ એ જ હાટ-બજારોવાળા ગિદિવંત સવિયાણાંનો જ ટી બો. ને જુઓ—આ સામી દેખાય તે ધારનું નામ સરધાર. અસલ નામ શ્રીધાર : ત્યાં જ શ્રીધારનો નેસ પડ્યો હતો. આ પોતે જ નાગવાળા અને નાગમતીના પ્રેમનું અસલ ધામ !”

મને બીજો હુંહો યાદ થયો :

સવિયાણું ને સરધાર—બેય તરોવડ દેવીએ;
એકે વણજ વેપાર, બીજે મરમાળાં માનવી.

“સાચું, સાચું, ભાઈ ! સવિયાણામાં નાગવાળો રહેતો, ને શ્રીધાર—સરધાર—ની તળેટીમાં આયરના નવ નેસ પડ્યા

હતા. એમાં રહેનાર મર્માણું માનવી એટલે એ નેસવાસી લેડા આચરની દીકરી નાગમદે.”

“પણ પેલી વાવ ક્યાં? વડલો ક્યાં?” મેં શંકાથી પૂછ્યું, ને ફરી દુહો ગાયો:

વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને લિલોળા કરે;
નાગમદે નાની નાર લેડાની પાણી ભરે.

પોતાની વાત ખોટી મનાશે તો પોતાના ગામનું અમુલ્ય ઐતિહાસિક ધન એળે જશે, એવા ભયથી ઉત્સુક બનીને એ ગરાસિયા ભાઈબંધે મારું કાંડું ઝાલીને કહ્યું: “ચાલો બતાવું જુઓ—આ સરોવર, કે જ્યાં નાગવાળો ને નાગમદે નહાતાં હતાં. એની અંદર વાવ હતી તે ઘણાએ દીઠેલી; આજ એ દટાઈ ગઈ છે...આ વડલો: અત્યારે તો એની આ વડવાઈ જ રહી છે; અસલ તો એની ઘટા ધણી વિશાળ હતી...આ સરોવરની પાળેપાળે સડક ચાલી જાય છે, તે છેક સામી ધાર ઉપર પહોંચે છે.”

એ ધાર ઉપર શંકરનું દેવળ હતું. એ દેવળમાં દાખલ થઈને નાગવાળાએ નાગમદેની વાટ જોયેલી. પણ નાગમદેને પોતાનાં માવતરે કેઈ બીજા રાજકુવરની સાથે વરાવી; ને જાન આવી તે વખતે નાગમદેએ પોતાની ચૂંદડી કેઈ દાસીને પહેરાવીને પોતાને બદલે માંડવે મોકલી, ને પોતે પોતાના મનના માન્યા પતિ નાગવાળા પાસે સકેત મુજબ ચાલી નીકળી. પરંતુ અધીર નાગવાળાએ દેવળમાં બેઠાં બેઠાં જંગલમાં પેલી જાન સાથે નાગમદેનાં વસ્ત્રો પહેરીને ચાલી જતી દાસીને દીઠી; એને નાગમતી માની, હતાશ થઈ, નાગમદે ફૂડ રમી છે એવો વિચાર કરી, પેટ-કટાર આપી ને ચઢી નાગમદેએ આવી,

દેવળનાં અંદરથી દીધેલાં બાર ઉધડાવવા માટે નાગવાળને આજીજના દુહા કહેલા કે—

દી ઊગ્યે દેવળ ચકું, લોઉં વાળાની વાટ;
દાળજમાં ઠાંગા કરે, નાડયે વા'લો નાગ.

અને વળી—

નીકળ બારો, નાગ ! રાફડ ઠાં ફાઈ રિયો !
(માથે) મોરલિયુ'ના માર, (તોય) ની'બર ઠાં ચિયો નાગડો !
એમ પતિને નાગની અને પોતાને વાદણની ઉપમા આપી;
આખરે કમાડ ખેડવી અંદર ગર્ધ : ત્યાં નાગને મરેલો દેખી—

અગરચંદણનાં ફખડાં, ચોકમાં ખડકું રહે;
હું દારણ નાગડો મૂઓ : બગથું અમે એ.

“એ રીતે પોતાને કારણે પ્રાણ કાઢનાર ગ્રેમીની સાથે એ આચરની દીકરી બળી મરી તે પણ આ ગામને દીંગેજ બન્યું છે, ભાઈ !”

“પણ,” મેં પૂછ્યું : “આવું જ એક સ્થળ મને પાંચાળમાં રેશમિયા ગામને પાદર બતાવવામાં આવે છે ને ?”

“ઈ ખોટું; આ જ સીચું.”

વહાણાં ગયાં વિદેશ

ઐતિહાસિક મહત્તાતું મમત્વ કેને નથી હોતું ? કાઠિયાવાડનાં નાનાંમોટાં તમામ લોંચરાં ગિરનારમાં જ નીકળે ! જૂની તમામ શુદ્ધાઓ પાંડવોની જ ણાંધેલી ! જૂનાં તમામ ખડિયેરો કનકાવતી નગરીનાં ! જૂની તમામ મોટી મૂર્તિઓ તો ધૂંધળી-મલ્લની ને કાં ભીમની ! એવી જાતના આ મમત્વ તરફ હું આનંદથી જોઈ રહ્યો. ગમે તેમ હો, પણ આ સ્થળ મને નાગ-

વાળા—નાગમહેનું ખરેખરું જ ઘટનાસ્થળ લાગ્યું. એવી પ્રેમ-કથાઓ મોટે ભાગે ગીરમાં જ યની હોવી જોઈએ. આમ માનીને હું એ સવિયાણા શહેરની જમીન પર જોઈ રહ્યો. કદપના વેગે ચડી...જાણે એ ખવળી ખજારને દોઈ હાટડે ધીની તાંબડી લઈને આયર-કુમારી નાગમહે વેચવા આવી છે : વેપારીના હામમાં જાણે એના રૂપાળા હાથ ધી ઠલવી રહ્યા છે : એચિંતો ઘોડેસવાર નીકળે છે : નાગમહેની નજર ત્યાં મંડાય છે : આંહી ધીની ધાર નીચે ઢાળાય છે : ટીખળી વેપારી એનું ધ્યાન ખેંચે છે : અને નાગમહેના મોંમાંથી વચન સરે છે કે—

ઘોડ્યાં જાવ રે ધી, આજૂનાં ઉતારનાં;
ધન્ય વારો, ધન્ય દીઃ નેણે નીરખ્યો નાગને.

અને એવી પ્રીતિ લાગી ગયા પછી, એક દિવસ એચિંતાં શ્રીધારનાં નેસડાં ઊપડી જાય છે. નાગવાળો ત્યાં જાય ત્યાં તો—

નહિ વસેાણું વાહમાં, નહિ પરભાતી રાગ;
નાગમહેના નેસમાં કાળા દળેળે કાગ.

—એવું બધું સૂનસાન દેખે છે. માત્ર ભાંગી ગયેલ પગવાળો એક પાડો જ ત્યાં પડ્યો રહ્યો છે; અને એની ડોકે બાંધેલા કાગળિયામાં પ્રેમિકાના હસ્તાક્ષરનો મીઠો દુહો છે કે—

નાગ, તમાણે નેસ ભાંજલ પગ ભેંસા તણો;
વાલાં ગયાં વિદેશ : અવધે આવાણું નહિ.

એ ત્રાંબાવરણ તળાવના હિલોળા : વડલાની ઘટા : શ્રીધારના નવ નેસ : માંહી વસેલાં મર્મોળાં માનવી : આખી સૃષ્ટિ નજર સમીપે તરવરવા લાગી.

[૨]

મર્દાની ભાષા

આ નાગેશ્વરી ગામ : લોકોએ આ કેમળ શબ્દને ‘નાથેશરી’ બનાવી દીધો છે. ગલોદાં સરાઈ ન જાય, અને ગળું ગાળુ ન જીઠે, ત્યાં સુધી શબ્દ શા બપનો ? — સૌરાષ્ટ્રીય ભાષાના ઉચ્ચારો નક્કી કરવાનું આવું કાંઈક મર્દાનગીનું ધોરણ હશે ! ‘મૃગ-નયની’ નહિ, ‘મરધાનેણી’ ! ‘ચેતુ’ નહિ, ‘ચેતલ’ ! ‘ભયંકર’ નહિ ‘ભેંકાર’ ! ‘બ્રહ્માંડ’ નહિ, ‘બ્રહ્મંડ’ ! ‘વૃક્ષ’ નહિ, ‘રૂખડો’ ! જેવું આ શબ્દોનું સ્વરૂપ, તેવું જ વાક્યોનું, અને વાણીના આખા યે ઝોકનું. શ્રી એન. સી. મહેતા કલાસાહિત્યનું જિંડું અવગાહન ધરાવે છે, તેમણે હમણાં જ પોતાના એક પ્રોત્સાહનભર્યા પત્રમાં ‘રસધાર’ની ભાષાની મીમાંસા કરતાં ચેતવણી ફૂંકી છે કે, “ ગુજરાતી ભાષાથી ચેતીને કામ લેવું ; કેમકે આપણી વીરકથાઓને ઘાતક એવી માંદલી મધુરતામાં ગુજરાતી ભાષા સહેલાઈથી લસરી પડે છે ! ”

કેટીલાની વીરકથા

નાગેશ્વરીમાં વડૂ શાખાના બાબરિયા રહે છે. રાબુલા જેમ ધાંખડાઓનું, ડેડાણ જેમ કેટીલાઓનું, તેમ નાગેશ્વરી વડૂઓનું અસલી ધામ. એતાળીસ ગામ બાબરિયાઓનાં, અને તેમાં ધાંખડા, વડૂ, કેટિલા, બેરીયા, ચલાડ, કાત્યાળ, ભૂલા,

લેયા, ઘુસાળા, ઘડઘા..... એવી ઘણી શબ્દો અહીં વસે છે. આપણને તો આજે આ નામોની કિંમત નથી. પણ જોજો ! પરદેશી પંડિતો એક દિવસ એ નામમાંથી પણ ઇતિહાસની સાંકળના અંટોડા ખોળી કાઢશે. પણ ચાલો, તમને તો હું બાબરિયાઓની એકાદ વીરકથા કહી સંભળાવું. 'રસધાર' ભાગ પહેલામાં 'લેખો કાત્યાળ' યાદ આવે છે ? એ જ ભાગમાં મૈત્રીની વિલક્ષણ ખાનદાની દાખવનાર વીર 'માત્રા વર અને જાલમ-સંગ'ની ઘટના સાંભરે છે ? જરૂર ફરી વાંચી જાઓ. એ વર ને કાત્યાળ કાઠીઓ નહિ, બાબરિયા હતા. પણ આજ તો ડેકાણુ-વાળા કેટીલાઓના એક પૂર્વજની યશકથા હું લખવા માગું છું. સુમેસર કેટીલાએ પાંચસો વર્ષ પૂર્વે પોતાની ' પાણી ! ' ' પાણી ! ' પુષ્કરતી રેયતને કારણે મધરાતે દેવી ખોડિયારના ઘોર મંદિરમાં પેટે કટાર ખાવાની તૈયારી કરી. દેવીનો ચૂડલિ-યાળો હાથ બહાર નીકળ્યો, સુમેસરની કટાર ઝાલી રાખી, અને એ પરમાર્થી ભક્તના ઘોડાના ડાબલા પડયા તેટલા વા'માં એક રમ્ય, અતિ રમ્ય અખસરા જેવી નાની-શી નદી રેલાવી. એ નાવલી નદીને કાંઠે, કુંડલા ગામના ટીંબા પર, સુમેસરથી સાતમી પેઢીએ સમર્થ દેવો કેટીલો પાક્યો :

દીકરિયુ' દૈવાણ, માગેવા મોળિયુ' :
(તેને) 'તરવાયુ' તરકાણુ તે' દીનંયુ', દેવતા !

[હં દેવા ! તારી દીકરીઓની માગણી કરનાર તરકોને તેં યું દીધું ? તરવારો દીધી !]

ખૂબી તો એ છે કે એ દીકરીઓ એની પોતાની પણ નહોતી : પારદીઓને પોતાની કરી પાળી હતી. કથા આમ કહે-વાય છે..... પાલીતાણાના હમીર ગોહિલની એ દીકરીઓ :

બન્ને પદમણી : કોઈ દુષ્ટ ચારણે જઈ એ દીકરીઓનાં રૂપ વિષે જૂનાગઢના નવાળના કાન ભંભેર્યા : કહે છે કે ચારણ પાલીતાણે જઈ હુત્તમ ઘઇને રહ્યો. કુંવરીઓના નેખ ઉતારીને ચાલ્યો ગયો : નવાળની સમક્ષ એ નખ સૂર્યના તાપમાં મૂક્યા : તુરત જ નખ ઓગળી ગયા : નવાળ માન્યો કે પદમણી સાચી : ગોહિલરાજ પર દબાણ ચાલ્યું કે, દીકરીઓ પાદચાહી ભેડે પરણાવે : ગોહિલપતિની પુત્રીઓની વેલડી રાજેરાજમાં ફરવા લાગી : કોઈ રાખો કોઈ રાખો ! પણ પાદચાહી શિકારને કોણ સંધરે ? વેલ કુંડલે આવી : ચોરે ભોંતેર શાખના બાખરિયા હેકડાઠક ભેઠા છે : પૂછ્યું કે, કેનું વેલડું ? જવાબ મળ્યો કે, મોતનું વેલડું ! દહીવાણુ દેવો કોટીવો ગાજ્યો : “ અમે એ વેલડું છોડાવશું ; બેય કુંવરી અમારી પેટની દીકરિયું થઈ રહેશે. ભલે આવે નવાળની ફેણું : મરી મટશું ! ”

નવાળનાં નિશાન ફરુક્યાં : પણ કુંડલામાં કોઈ વંકો ડુંગર ન મળે ! દેવો કહે, ઓથ ક્યાં લેશું ? રાતે આઈ ચામુંડાદેવી સ્વપ્ને આવી કે, “ બીજે ક્યાંય નહિ, આંહી ‘ ભરોસે ’ ડુંગરે જ રહેજો ; બાપ ! આકડા એટલા અસવાર થાશે ને ગેબનાં નગારાં ગગડશે ! ”

સુદ્ધ ચાલ્યું. ભોંતેરમાંથી સાત શાખાઓ તો સમૂળી જ બપી ગઈ. બીજી શાખાઓના થોડા થોડા છોકરા રહ્યા : કોઈ તરવાર ઝાલનારા ન રહ્યા. પણ આશરે આવેલી દીકરીઓ બચાવી અને દેવા દહીવાણુની વીરગાથા રચાણી કે—

માંડી મેધાણા, તે ભરોસે ભવાઈ

એવા ખાન તણા નત શવત નાસાડવા.

[ભરોસા નામના હુંમર પર તેં યુદ્ધરૂપી નાટક આદ્યું, ને તેમાં નવાખના ખેળા(નટો)ને તેં નસાડયા.]

હખડખિયું ડાર, ડાઢાળો હખિયો નહિ;
ધરકે ધુંધણિયાળ, દળ બે આડો દેવડો.

[જેમ વરાહ હમેશાં પોતાના સામર્થ્યના મદમાં જળાશય ઉપર બે સિંહાની વચ્ચે જ બિમો રહીને પાણી પીએ છે. તેમ તું પણ, હે તન્નવારરૂપી દાતરડીવાળા વરાહ, બે લશ્કરોની વચ્ચે બિમો રહી લડ્યો. તારું કુટુંબ વીંખાઈ ગયું, પણ તું ન ખર્યો.]

કાળમુખો કસુંબો

પરંતુ નાગેશ્વરીને હું યૂછતો બિલો કે, ઓ વીરભોમ ! તારા બાળરિયાવાડના જવાંમદો ક્યાં અદ્દશ થયા ? એ પ્રશ્નનો જવાબ મારે માટે આગળ રાહ જોતો બિલો હતો. એનો જવાબ છે : કાળમુખો કસુંબો ! આખે રસ્તે મને એનું વિનાશી સ્વરૂપ દેખાયા કર્યું. એ કસુંબો નથી સમય—કુસમય જોતો, નથી યુવાન—વૃદ્ધ જોતો, નથી પૈસા કે ગરીબી જોતો એ તો, બસ, પિવાય છે; મરણ પડે ત્યારે પિવાય છે; રડીને, કરગરીને, રિસાઈને, ગોળાતું પાણી હરામ કરવાના ડારા દઈને પણ સામસામો પિવરાવાય છે. રાત્રીનામાં એક જુવાન ધાંખડો જોયો : વીસ વરસનો પડછંદ જુવાન : સાચેસાચી ગુલાબી મુખમુદા : ભરપૂર બદન : ગાલ ઉપર હેતપ્રીત ને લોળપની ચૂમકીઓ બિપટે : દુશ્મનનું પણ દિલ ઠરે એવો જુવાન. એક દસકામાં એ બુદ્ધો બનશે; એની સંતતિ, સ્ત્રી, જાગીર— તમામ એને બેજાતરૂપ થઈ પડશે; એ રંગીલા દેહમાંથી પૌરુષ વિદાય લેશે. અપ્રીતને એ ધિક્કારે છે પણ પિતા ગુજરી જતાં પોતાના ઉપર એ કર્તવ્ય બિતરેલું માને છે કે અતિથિઓ

માટે કસુંબો કાઢવો—ને અતિથિઓના હાથની અંજલિ પણ લેવી ! એ વ્યવહાર. બીજા પીણામાં—દારૂમાં, ગામમાં, કાવામાં, બીડીમાં વગેરેમાં તો મીઠાશ છે; સ્વાદનું ને ખુમારીનું પ્રલોભન છે. પણ અપ્રીણ તો કડવું ઝેર ! કશું આકર્ષણ ન મળે ! કેવળ વ્યવહાર, કેવળ શિષ્ટાચાર, કેવળ પ્રતિષ્ઠાનું જૂઠું કાટણું !

મને કહેવામાં આવ્યું કે, હજુ તો કાંઈ જ નથી, તમે હજુ ક્યાં દીકું છે ? બાબરિયાવાડમાં આગળ વધો : ચૌદ-ચૌદ, સોળ-સોળ, અઠાર-અઠાર વર્ષના જુવાનોને પિતા પોતે બંધાણ કરાવે છે; અને એ અકાળે વૃદ્ધ બનેલા યુવકો, પોતાનાં જ જીવતાં પ્રેતો જેવાં, ડેલીએ બેસી ઝોલાં ખાય છે.

અને આ બધું શા માટે ? એક બંધાણી ભેટુ કહે કે “ આંકુશ છે આંકુશ ! ” આ ‘ આંકુશ ’ શું ? ઊછરતો જુવાન ફાટીને બઢકેલીમાં ન પડી જાય તે માટેનો આંકુશ ! શાખાશ, આંકુશની વાતો કરનારાઓ ! દોડેસવારીનો, રમતગમતનો, ખેતીના ઉદ્યમનો, લશ્કરી નોકરીનો, શિકારની સહેલગાહનો...એ બધા આંકુશ મરી ગયા પછી આ અપ્રીણ આંકુશનું સ્થાન લ્યે છે ! ને એ આંકુશની આરાધના તે ક્યાં સુધી ! અમારા ભલાભોળા ને પ્રભુમેમીભાઈ પોતાના એક-એ વર્ષના બાલક બેટાને પણ આંગળી ભરીને કસુંબો ચટાડે છે !

હજુ એક ભયાનક વાત બાકી છે : અપ્રીણની જન્મકેદમાં ફસાઈ જનાર એક હાડપિંજરે મને પેટ ઉઘાડીને વાત કહી; - સાચું કારણ કહ્યું કે શા માટે આ યત્રુ પેડો છે. હું એની યોજેલી નગ્ન ભાષાને શી રીતે વાપરી શકું ? હું એનો મુખ્ય ભાષામાં તરજુમો કરું છું કે ‘ ભાઈ ! વિષયભોગની તાર્કાલિક વધુ તાકાત પામવાને ખાતર જ સહુ કસુંબો પીવે છે.’

ભલે પીવે ને ભોગવે. મેં સાંભળ્યું છે કે કાંકા કાલેલ-કરની દૃષ્ટિમાં આ બધી વીર જાતિઓનો વિનાશ જ અનિવાર્ય લાગી ગયો છે. તેમની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ છે. માટે ભલે ઢોંચી ઢોંચીને...ના ના! મારા મુખમાં એ અભિશાપ શોભતો નથી. ત્યાં સર્વત્ર ફેળવણી અને સંસ્કાર જલદી જઈ પહોંચે, એ જ મારી પ્રાર્થના હોવી ઘટે.

અવાસમાં કાવ્યરસ

સારા શહેરની ફિકર લઈને ફરતા પેલા કહેવત માયલા કાજની પેઠે આ મારા સંતાપ અને રોષ મારા હૃદયમાં શમાવીને હું આગળ વધ્યો. અને ગીરમાતાની માલણ, જૂલાપરી, રૂપેણ, ધાંતરવડી વગેરે સુંદર નામની નાની-શી નદીઓ મારા પગમાં રમતી રમતી સામી મળી. સાથેના ચારણ સંગાથીઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દુહાઓ વરસાવી પોતાની ગુપ્ત રસજ્ઞતાનું દર્શન મને કરાવતા ગયા. નદીમાં કેઈ કપડાં ધોવાની રળિયામણી છીપર બેતાં તે અમારા લેરખડા ...ભાઈ એ લાખા ફુલાણીનો એકાદ ફુલો ફેંક્યો જ હોય કે—

લાખો કે' સું ખારિયો, લાસી છીપરિયાં;
(ન્યાં) હાથ હિલોળો, પગ ધસે, ગહેકે ગોરતિયાં.

[લાખો કહે છે કે, એ ભાઈઓ ! મને મૃગા પછી કેઈ લીસી છીપરી ઉપર જ બાળજો—કે જે છીપરી પર રમણીઓએ વસ્ત્રો ધોતાં ધોતાં હાથ હિલોળ્યા હોય, પોતાના કામળ પગની પાનીઓ ધસી હોય, ને નહાતાં-ધોતાં ટોકારો કર્યા હોય !]

કેઈ ગામને પાદર લૂંબજૂંબ વડેલા આવ્યો કે તુરત બીજો ફુલો એ વિનોદી મોંમાંથી ટપક્યો જ સમજવો :

જતે નમી વલ્લ્યાંય (અતે) ખેડી ખંજ ધિયાં;
લંબી કર કર બાંય, ચડે ચૂડાવારિયું.

[લાખો દહે છે કે, ઝોરો ! ત્યાં આવી હાંપડીરાળા વડ-
ધટા દગો હોય, ત્યાં જ હું જલદી મરી જતને ખાંબીરપે ખેડાઈ
જવા ચાહું છું—કે જેથી ચૂડાવાળા અમણીઓ એ માગ પથ્થર-દેહ
પર પગ મેલીને હાથ લંબાવી વડને ફિંચેળા ખાશે !]

એ શૃંગારી દુહાની સામે અમારા જોગી ...બાઈ તુરત જ
પ્રતિરપધી લાવને દુહો લલકારે કે—

વડ વડવાયેં જક્રિયા, અળસર દક્રિયા આણ્ણ;
મેલીને જટા મોકળી, જડધર ઊભો બાણ.

[વડવાઈ વડે ખૂંસો વડેલો જાણે જટા વિખરાતી મૂકીને મહા-
દેવ પોતે જ ઊભો હોયને—એવો દીસે છે !]

કોઈ ગામના ખૂંપડામાં માતાઓ કે બહેનોના હાથમાં
ઊછળતું ને સામસામું ઝિલાતુ બાળક જોયું, ત્યાં તે કાવ્ય-
વીજળીના તાર જાણે સંધાયા, અને દુહાકેપે દીવો પ્રગટ
થયો કે—

એક દિવે બીજી તિવે, (બાંક) કદરાડી કઢોં;
અહતા ! એ ડી દે, લાખો બારક ધિયાં.

[એ પ્રભુ ! આ બાળકને સામસામે ફંગોળાને ઝીલતી સ્ત્રી-
ઓને જોઉં છું. ત્યારે મને લાગે છે કે હું અહીં કારમા દિવમે કાહું
છું. મને ફરીવાર એ દિવસો ઝટ દે, કે જ્યારે હું બાળક બની
જઉં !]

એમ કરતાં કરતાં ગામડાંની સ્મશાનભૂમિ આવે છે અને જે
આમ-જનતા પાસે નદીનાં છીપરાં વિષેની ફાટફાટ રસિકતા હતી,
તેની પાસે શું સ્મશાનની ફિલસૂફી ઓછી હતી ? મૃત્યુની

રસિકતા ને વીરભૂમિ સૌરાષ્ટ્રમાં ન હોય તો પછી એનાં શૂરાતનનાં સેંકડા વર્ષોનો સરવાળો શૂન્યથી વિશેષ કાંઈ જ શાનો હોય ? મારા સાથીઓને પણ એ સ્મશાનનાં કાવ્યો સ્ફુર્યા :

ઝાંઝ વાંઝે હરાણમેં, દોરો ઘડો મસાણુ;
લેડી થે વઈ ઉનહ, એડી થીંદે પાણુ.

[હું સ્મશાને ગયો. ત્યાં ચિતા પર મેં દોરો ઘડો દીધો. એ બાઈઓ, એક દિવસ આપણને પણ એવી જ વીતશે.]

પરંતુ એ તો કેવળ વૈરાગ્ય ! ખરી ફિલસૂફી તો આ રહી :

હાલ હૈડા હરાણમેં, શીણાંને કરિયેં સાદ;
મટી સેં મટી મિલી, (તોય) હોંકારા દિયે હાડ.

[એ મારા હૃદય, ચાલો સ્મશાનમાં ! ત્યાં જઈ સ્વજનને સાદ કરીએ. બલે એની માટી તો માટીમાં મળી—એનાં હાડકાં તો હજુ પડ્યાં છે ને ? એ હાડકાં ભીંતને હોંકારો દેશે.]

તુલસીશ્યામ

એવી અમારી રસમંડળી, ખ્યારા મિત્ર સાણા ડુંગરને પાછા વળતાં રોકાવાનું વચન આપી, છેટેથી એ ધૌદ્ધ યોગીવર સામે ‘જય જય’ કરીને તુલસીશ્યામ પહોંચી.

આ તુલસીશ્યામ, ચારે બાજુ ડુંગરા ચોટી ભરે છે, અને ડુંગરાની ગાળીઓમાં વનસ્પતિની ઘટા બંધાઈ છે. કેવી એ વનસ્પતિની અટવી ? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષા કહે છે—‘માણસ હાથ-તાળી દઈને જાય એવી !’ આવી સચોટ અર્થવાહિતાવાળી ભાષાસમૃદ્ધિ કોઈ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનોનાં નસકોરાં કુલાવે છે; આ દરતાં યુરોપી ભાષાના તરબુમા ઘુસાડી દેવાનું તેમને વધુ ગમે છે. ગેર, ગુજરાતની તરબુ પ્રજાનાં દિલ વધુ વિશાળ

છે, ઓછાં મુગાંજ છે. એ આપણાં સમજાવેલાં એકદમ અપનાવી રહેલ છે. એ આ વાંચશે ત્યારે તુલસીશ્યામ આવવાનું મન કરશે.

તુલસીશ્યામના ઇતિહાસમાં મને બહુ રસ નથી. પક્ષી બેસે તો મરી જાય એવું ‘મીંઢા હરમ્યો’ નામનું ઢેરી ઝાડનું જ્યાં પૂર્વે હતું એ ‘મીંઢાના નેચ’ નામના નાના ગામડાનો નિવાસી ચારણ દેવો સતિયો, આજથી પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, ‘લેરિયાના નેચ’ નામે ગામથી પોતાની વરોળ (ન વિંચાય તેવી) ભેંસ પર બેસીને આદ્યો આવે છે. માગે બરાબર આ ડુંગરા વચ્ચે જ રાત પડે છે. ધનધોર અટવી : સામેના રૂદ્ધિમણીના ડુંગર પરથી વાજતેગાજતે વરઘોડો આદ્યો આવે : શૂરવીર ચારણ તલવાર ખેંચી એ પ્રેતસૃષ્ટિને ડારવા ઊભો રહ્યો; પણ જાણે એને કંઈ જ્યોતિ સ્વરૂપે કહ્યું કે, “દેવા મતિયા ! આંહીં મારી પ્રતિમા નીકળશે; આંહીં એની સ્થાપના કરજે.” ચારણ નિદ્રામાં પડ્યો. પ્રભાતે પાંદડાં ઉખેળતાં શ્યામ પ્રતિમા સાંપડી. કંકુ તો નહોતું; પણ ચારણ સદા સિંદૂરની ડાબલી સાથે રાખે : સિંદૂરનું તિલક કયું” (આજ સુધી એ પ્રતિમાને સિંદૂરનું જ તિલક થાય છે) : જાણરિયાઓનું ને ગીરનિવાસી ચારણોનું એ તીર્થધામ થયું : પ્રતિમાજીને નવરાવવા ત્યાં તાતા પાણીનો કુંડ પ્રગટ થયો : એ પાસે જ થઈને નાનું ઝરણું આદ્યું જાય છે. તેનું જલ શીતલ, ને આ કુંડનું પાણી તો ચૂલા પરના આંધણ જેવું ફળફળતું : પ્રથમ એમાં ચેટલી ઝમોળીને પ્રવાસીઓ ચોખા ચોડવતાં : પણ એક વાર કંઈ શિકારીએ માંસ રાંધ્યું : ત્યારથી એની ઉમા ઓછી થઈ છે. હવે એમાં ચોખા નથી ચડતા. પણ તમે સ્નાન કરો એવું કહ્યું પાણી તો એમાં સદાકોળ રહે છે, કંઈએ કહ્યું કે એમાં

દેડકાં પણ જીવતાં જોવામાં આવે છે. એ તો ઠીક, પણ એ
પાણીની ગંધનો પાર નથી. કોઈક જ વાર કુંડ સાફ થાય
ખરા ને ! તીર્થો ઘણાંખરાં ગંદકીથી જ ભરેલાં !

તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં
વજ્રલેપે ભવિષ્યતિ

[૩]

ધર્માદાનો દ્રવ્યસુખ

એક દિવસ આ તુલસીશ્યામની જાહોજલાલી હતી. બાબરિયાવાડનાં બેંતાલીસ ગામ એ ‘શ્યામજીના ધામ’ ઉપર એાછાં એાછાં થઈ જતાં. અટવીનાં નિવાસી અજ્ઞાન આહિર-ચારણો અને બાબરિયાઓના અંધારે પડેલા જીવનમાં આસ્થા અને પવિત્રતાનું દિવેલ પુરાવું. પણ પછી તો એ જગ્યાની સમૃદ્ધિ વધી. એક મહંતે કંજૂસાઇ કરી કરીને દ્રવ્ય સંઘર્ષ; અરણ્યમાંથી છીપડીને એણે ડેડાણ શહેરમાં વસવાટ જમાવ્યા. આ જગ્યા ક્રમા ધર્મ ગઈ. અને એ સૂમનું સંચેલું ધન આખરે એક શિબ્યને હાથે ગાદી-પ્રાપ્તિના કળિયા લડવામાં કુમાર્ગે વહી ગયું. (આપણે જોનો, સ્વામીપંથીઓ—બડકે જાહેર કાર્યકર્તાઓ પણ—ન ભૂલીએ કે ધર્માદાના સંચેલ દ્રવ્યની આખરી અવસ્થા એ જ થાય છે.) આજે એ સ્થળે એક જીવાન દૂધાડારી ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સ્વામીએ ગોશાળા વગેરે બાંધી જગ્યાનો પુનરુદ્ધાર આદરેલો દીસે છે. આ હિન્દુસ્થાની સાધુઓ ભારી વિલક્ષણ ! કાઠિયાવાડમાં ઠેર-ઠેર તેઓને તમે અણેક ધર્મ સ્થાનક ખરી નિષ્ઠાથી ચલાવતા જોશો. સામાન્ય રીતે સ્વભાવના કડક, સ્વતંત્ર તાસીરના, ને મોટા ચમરબંધીની પણ પરવા ન રાખનાર ફાટેલ ખ્યાલાના હોય છે. આપણામાં એ દૈવદ્યારે આવશે ?

નેગી બહારવટિયો

પણ મને તો આ ઇતિહાસમાં, એ ગરમ પાણીમાં કે એ પ્રતિમામાં રસ નહોતો. મને તો એ તુળસીશ્યામનાં કમાડ પર એકસો વર્ષે પૂર્વે એક બહારવટિયાના લાલના ટકોરા પડ્યા હતા તે મધરાતનો સમય સાંભરી આવ્યો. એ બહારવટિયો નેગીદાસ ખુમાણ : એ યોગી બહારવટિયાની લાંબી કથા ‘બહારવટિયા’ ભાગ બીજામાં વાંચ્યો. પોષ માસની કડકડતી ઠંડીમાં એ ચાલીસ ઘોડે મધરાતે આવ્યો : ઉઘાડો ! કહી દરવાજો ટકોરા દીધા : દરવાજા કહે કે, નહિ ઉઘાડું ! તમે બહારવટિયા છો : અરે ભાઈ, અમે બહારવટિયા ખરા પણ શામજી મહાસજના નહિ; ઉઘાડ, એક જ રાતને આશરે આવ્યા છીએ : જવાબ મળ્યો કે નહિ ઉઘાડું. કમાડ પર લાલની ખૂડી ઠોકીને નેગીદાસે હાકલ કરી કે, ઉઘાડ નીકર અટાણે ને અટાણે કમાડ તોડી, શામજીના અંગ પરથી વાલની વાળી પણ ઉઠાવી જશું ! દરવાજે રંગ પારખ્યો : કમાડ ઉઘડ્યાં : ચાલીસ ઘોડીઓ અંદર ચાલી ગઈ અને બહારવટિયો શામજીનું મંદિર ઉઘાડી, પાઘડી ઉતારી, ચોટલો ઢળકતો મેલી, હાથમાં ભેરખો ફેરવતો ઊભો ઊભો પ્રતિમાજીને બાળકની કાલી મીઠી વાણીમાં ઠપકો દેવા લાગ્યો કે, ‘એ શામજી દાદા ! અમારાં એંશી ને ચાર ગામ તો ભાવનગરે આંચકી લીધાં; ઇ તો ખેર ! ભુલ્યું લેટાવીને લેવાશે તો લેશું. પણ તારા કોઠારમાંથી શું અધશેર અનાજની પણ ખોટય આવી, કે મારા ચાલીસ—ચાલીસ અસવારોને આઠ—આઠ દિવસની લાંધણ્યું ખેંચ્યા પછી રાવલ નદીમાં ઘેડીયું ના એંદા બાજરાની મૂઠી મૂઠી ઘૂંધરી ખાઈને તાંસળી—તાંસળી પાણીનો સમાવો કરી ભૂખ મટાડવી પડે !’

આ ઠપકાનો દેનાર જાણે એ મંદિરમાં મારી નવરે તર-

વરી રહ્યો હતો. પણ આ રાવલ નદીમાં ઘોડાના એક બાજ-
રાની ધૂધરી ખાવાની વાત શી બની હતી ? આપણે તુલસી-
શ્યામ છેડીને ત્યાં જ આવીએ છીએ. જંગલી ભોર જમતાં
જમતાં ઝાડીઓમાં થઈને અમે સહુ રોજ્યકોજ્ય દિવસ રહે
રાવલ નદીમાં આવ્યા. લંચકર નદી : તરમર આવવા જેવું થાય
તેટલી ઊંચી લેખટા : લેખટાની ઉપર પણ ક્યાંક ક્યાંક ડુંગરા
ઊઠેલા : લેખટાના પેટાળમાં ગટાટોપ ઝાડી : બને બાજુ એવી
જમાવટ : વચ્ચે ચાલી જાય કેઈ વાર્તા માંહેની અબોલા રાણી
જેવી રાવલ નદી. અમારાં ઊંટ-ઘોડાં ન્યાં ડગલે ડગલે આવર-
દાની ઈતિશ્રી અનુભવતાં ઊતર્યાં, ત્યાં એકસો વર્ષ પૂર્વે
જોગીદાસ બહારવટિયાની અસલ કાઠી ઘોડીઓ દરણાંની માફક
રૂમરૂમતી ચાલી આવી હશે. સંધ્યાનો સમય : જોગીદાસ હાથ-
પગ ધોઈ સૂરજના જાય કરવા બેઠો : ઘોડીઓ મોકળી ચરવા
લાગી : નાનેરા ભાઈ ભાણુ પુમાણુની આંખો ઊઠેલી તેના ઉપર
હવા તરીકે ચોપડવા માટે વાલ જેટલું અપ્રીણ પણ ચાલીસમાંથી
એકેયના ખડિયામાં ન નીકળ્યું, તેવા દોહલા દિવસો : ચાલીસે
કાઠીને આઠ દિવસની લગભગ લાંબણો : એમાં એક કાઠીએ ઘોડી-
ઓના ચાલીસ પાવરા ખંખેર્યા : કેઈક દિવસ ઘોડીઓને જોગાણુ
મળ્યું હશે તે વખતે પાવરામાં ચોટી રહેલ ઘોડીઓનો એકો
ચપટી ચપટી જે બાજરો, તેને ઉખેડી ઉખેડી, પલાળી, તાંસ-
ળીમાં બાફી ટેકવા રાંધ્યા : ખાઈ ભરીને કાઠીએ મૂઠી મૂઠી
સહુને વહેંચ્યું : ‘ હવે, જોગીદાસ પુમાણુ, આ ટેકવા; મૂઠી મૂઠી
સહુ ખાઈએ તો પેટમાં બળ્લે તાંસળી પાણીનો સમાવો થાય.’

બહારવટાંના જતિધર્મ

પણ આ જોગીદાસની ઘટનાનું તો આડું કણસણું કાટ્યું.
અમે તો રાવલ નદીમાં એક બીજા જ બહારવટિયાની મુલાકાતે

આવેલા : અમે આવેલા વેજલ કોઠો જોવા : વેજલ કોઠો એટલે
અમદાવાદના પાદશાહ મહમ્મદશાહ સામે બહારવટે નીકળેલા
સરવૈયા બે લાઈ જેસાણ-વેજાણનું શુભ રહેઠાણુ. આ બહાર-
વટિયાઓની રોમાંચકારી વાતો મેં સાંભળી હતી. પાંચમી
'રસધાર'માં 'ભૂત રુવે લેંકાર'વાળી કથાને અંતે જે બે લાઈઓ
માંગડા ભૂતના મહિમાન બની માયાવી પ્રેત—કિલ્લામાં રાત રહે
છે, ને માંગડાને સદ્ગતિએ પહોંચે છે, તે જ આ જેસાણ-
વેજાણ : એમણે બહુ બહુ દુઃખો સહન કર્યાં હતાં : બહારવટાંમાં
એમણે યતિ જેવા આચાર પાળ્યા હતા : પંચકૈશ વધાર્યા હતા :
પોતાના અંગ પરની ઝીણી એક જૂ પણુ નાખી ન દેતાં ડગ-
લામાં રાખીં હતી : કહે છે કે એ જેને બાન પકડી જતા તેને
તોબાહ પોકરાવવા માટે ફક્ત આ ડગલા જ પહેરાવી દેતા !
બંદીવાન એ ટોલાઓના ફંશથી ત્રાહી પોકારી જતો; જ્યારે
બહારવટિયા તે નિરંતર પહેરી રાખતા એથી વધુ વિસ્મયકારી
દેહદમન અને આત્મભોગનું દષ્ટાંત તો જેસા-વેજાના કાકા
ગંગદાસજી બહારવટિયાનું : એની પીઠ પર એક પાહું પડી
ગયેલું : પાઠામાં જીવડાં પડ્યાં : પણ જીવડાંને કાઢીને નાખી તો
દેવાય નહિ : તેમજ પોતાનો દેહ પણ જીવડાં ખાઈ જાય એ
બને નહિ : તેથી રોજ એ પાઠામાં ઘડેના લોટના પિંડા ભરે :
જીવડાંને એ લોટ ખવરાવી નભાવે, ને પોતે શરીર બચાવી
બહારવટાં ખેડે : આખરે એ રઝળપાટમાં એક સમયે લોટ ન
મળ્યો : જીવડાંની વેદનાનો પાર ન રહ્યો : પાછળ પાદશાહી
ફાજ ગાજતી આવે છે : નાસી છૂટવા લાઈલાજ બનેલા ગંગદાસ
કાકાએ પોતાનું માથું શત્રુને હાથ ન જાય તે નોકને ખાતર
એટા વેજાણને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

મુંઠદની મીઠપ

વેજલ-દોઠો જોવાની અમારી આતુરતાને આ સૂર્યાસ્ત ચર્મ જશે તેની દશી પરવા ન રહી. અને અમારા અડખૂત લે.મિ. ચાએ અમને આંગળા ચીંધી બતાવી દીધું કે, આ સામે રહ્યો જે ડુંગરો તે ઉપર છે વેજલ-દોઠો : તું ચાલ; તું અમને બનાવ : ના, હું આંટીં તમારાં ઉંટ—પોણાં સાચવું છું : ચડ જા બચ્ચા સૂલી પર ! -એવો મામલો થયો : નદીની લેખડ પર બિલો થયેલો વાયાનક ડુંગરો : બાબુએથી અમે ચડવા લામ્યા : અરધે જતાં અમારા લેદખાલ દુદાગીર બાઇ થાક્યા, અને ‘ ભાઈ ! જેસાણ-વેજાણ મળે તો રામચમ કહીને કમુઓ પીવા તેડતા આવજો ! ’ એટલું બોલીને એ દૂકેલા ભાઈએ ત્યાં જ આસન વાળ્યું. અમે ઉપર ચડ્યા : પગ મરડાય તેની પરવા નહિ : વેજલ-દોઠો કે દહાડે ફરી જોઇશું ! ચોમેર ફરી વળ્યા : પણ વેજલ-દોઠો ક્યાંયે ન દીઠો : ‘ જેસા-વેજા ! જેસાણ-વેજાણ ! ’ એવી ખૂમો પાડી; પણ ઢોધએ જવાબ ન દીધો; ફક્ત નીચે રાવલ નદી જ અમારી ભેવફૂફીનાં આંદુડિયાં પાડતી ચાલી બાય છે. નદીની બાબુએથી જ અમે નીચે જિતરવાનું માહસ કર્યું : ગીચ ઝાડી : ગજડીએ તેવો બિલો દેખાવ : એક ઝાડ પરથી અંગ પડતું મેલી બીજા ઝડને ઝાલી લઈએ : સારું થયું કે કોઈ સૂઝી ઘળી હાથમાં ન આવી, નહિ તો એ બેટ-વૃક્ષોનાં ફૂલ બની છેક રાવલમાં જ અમે જિલાત ! અંધારે અંધારે આવી વિકટ હાલત, અને તેની વચ્ચે પણ દુલાભાઈનું મધ સરીખું ગળું, દુહે ને ભજને વગડો તરબોળ કરતું આવે ! એ ભજન તો હું કદી નહિ ભૂલું. એના શબ્દો આપું છું, પણ એનું સંગીત કેવી રીતે સંભળવું !

ર'મરસિયા રે મારા દિલ્લામાં વસિયા
 છ આયાં રહી જાવ ને...
 મોહન રંગના રસિયા!

કિયાં તેરા ડેરા ને કિયાં તેરા ત'જુડા,
 હેડનાં કંટારાં યે તમે દેણી ચેરે હસિયાં;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન૦

જમુનાને તીરે વાલો ગોધન ચારે રે,
 મુખડે મોરસિયાં હુંદા સે'જા રચિયા;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન૦

જાઈ મીરાં કે છે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન૦

‘તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં છ!’ એ શબ્દો
 જાણે ગવાતા નહોતા, ટપકતા હતા. વનરાજિ લીંઝાઈ લીંઝાઈને
 ધન્ય બનતી હતી. અને એ સ્વરોની સમાધિ ન ત્રુટી જાય
 તેટલા મારે તો અમારા એ પડછંદ પંચકેશી ભજનિકે એ જ
 રાગનું ખીજું પદ રેલાવ્યું કે—

મહી દળશે રે મારાં ગોરસ દળશે,
 છ જાવાં ઘો ને રે;
 મોહન મહીડાં દળશે!

લાજુ'માં ચૂડી ને માથડે મેયારાં રે,
 કંઠણુ - ચૂડીએ મોરાં કાંડાં ખળકે;
 છ જાવા ઘો ને રે—મોહન૦

આ કાંઠે અંજા ને ઝોલે કાંઠે જમુના છ,
 વચમાં સરજૂ રે' દેશાં નહેણાં ખળકે;
 છ જાવા ઘો ને રે—મોહન૦

જમુનાને તીરે વાંસો મોરલી વખાડે રે,
ધુધુધુ દેશ મા! મારા મહીલાં દળશે;
છ ભવા ઘો ને રે—મોહન૦

આ શબ્દ-રચના, આ ઢાળ અને આ ઝોક મને મીરાંના ન લાગ્યાં. એના ઉપર ચોખ્ખી 'પરજ' ની—એટલે કે ચારણી સંસ્કારની—છાપ છે મીરાંના મનોભાવ અનુભવનારા અનેક પ્રેમ-જખ્ખી કવિઓએ 'મીરાં'ને પોતાની કૃતિઓ અર્પણ કરી પોતાનાં નામનો મોહ હોમી દીધો છે.

આપણું સોરઠી ભજન-સાહિત્ય ઘણી ઘણી રેખાઓ વડે દેદીખ્યમાન છે. એને ગાવાની જૂજવી જૂજવી શૈલીઓ છે. રામાનંદી, કબીરપંથી, માર્ગી વગેરે સંપ્રદાયના બાવાઓ ગાય છે તેનાથી પરજિયા ચારણોની હલક અનેરી જ હોય છે. પહેલામાં રૂમઝમાટ, અવાજ કરતી તીવ્રતા, ઢોલક, મંજરાં ને તંબૂર જેવાં વાદ્યોની અત્યંત ચંચલ નૃત્યમયતા ને માદકતા છે. શબ્દોનો મરોડ પણ તેવો જ બંધાય છે. ત્યારે 'પરજિયા' ચારણનું ગળું મેઘ જેવા ગંભીર નાદે ધીરું ધીરું, ઊંડા કેઈ પાતાલમાંથી ગાળુ ઊઠે છે. એમાં દોડ-ધામ નથી, ધીરી ગજગતિ છે. વાદ્યોની વિપુલતાને તો એ પર-જનાં ભજનોમાં સ્થાન જ નથી. બસ, એક જ એકતારો તંબૂરો ને એક જ મંજરાંની જોડલી : સાંભળતાં સાંભળતાં સાચી લહેર આવે : વાસનાઓ નિર્વેદભરી મધુરતા અનુભવે : દૃષ્ટિ અનહદમાં ચડે : એવા એક ધાના ભગત નામના ચારણને કે' કે' રાતો સુધી હડાળામાં બાપુ વાજસૂરવાળાને ઘેર સાંભળેલા ને બીજા સાંભળ્યા આ હુલાભાઈ તથા તેમના સાથીઓને.

અધારે અમે એ શવળકાંઠાના પેટાળમાં પથરાયેલું જંગલ વીધતા ઉપડ્યા. થોડેક જ ગયા ત્યાં આંકડા બીડીને ઊભેલી

એ વનસ્પતિએ ‘ રસ્તો બંધ છે ’ ની નિશાની કરી. ઘણું મથ્યા; પણ જાણે કે વનરાજીની કોઈ ગેળી કચારીમાં જવાના અધિકારની અમને ના પાડતી એ ઝાડીએ આખરે અમને પાછા જ ધકેલ્યા. અંધારે સીધા નદીના અજાણ્યા પ્રવાહમાં લપસણી શિલાઓ પર સાવધ હાલતાં દેતાં અમારાં હાથાં પશુઓએ આખરે અધરાત પહેલાં અમને કિનારા પર શ્વેતકુશળ ચલાવી દીધા. અને માનવ-વસ્તીના ઝાંખા દીવા ઝખૂકવા લાગ્યા. ઊંચી ઊંચી લેખડો ઉપર ત્રણ-ચાર ઝૂમખાંમાં વહે ચાઈને માલધારીઓનાં નેસડાં પડેલાં હતાં. એ બધાં ઝૂમખાંનું નામ શિખલ-કૂખાનો નેસ. એમાંથી એક ઘરને આંગણે અમે અતિથિ ગન્યા.

‘ અતિથિ ’ ‘ અતિથિ ’ ઝંખ્યા કરનારા અને અતિથિ વિદાય હ્યે ત્યારે અંતરથી રુદન કરનારા એવા રખારી ભાઈઓ મધરાતના મહેમાનોથી તો મોટા ઉત્સવ જેવો આનંદ માને.

નેસડાં એટલે જંગલી લાકડાં ખોડીને કાંટા, પાંદડાં ને ડાળીઓ વડે છજેલાં છાપરાં : એક રસોડું ને બીજું શયનગૃહ : બધાં ચે ખારણાં વિનાનાં : પવનને ઝપાટે બલૂન બની જાય તેવાં એ ઘર. પોતાને રહેવાની જગ્યા એટલી બધી જાહલ, પણ પોતાનાં ખ્યારાં પશુઓની આસપાસ તો અત્યંત મજબૂત ઝોકનો બંદોબસ્ત : સાવઝ છલંગ મારીને અંદર ન પડે એવી ઊંચી-ઊંચી કાંટાની વાડ્યો—ખાકી તો કદાપિ જો સિંહ અંદર દાખલ થઈ જાય, તો તો આખેઆખી ગાય અથવા મોટી પાડીને પણ જડખાંમાં ઉપાડી એ શિકારના શરીર વતી પોતાના માર્ગમાં આવનારી દીવાલ જમીનદોસ્ત કરતો ચાહે તેવી જોરાવર વાડ્ય સોંસરવો એ નીકળી જ જાય ! અથવા તો સાવઝ વાડ્યની ઓથે બહાર ઊભો રહી એવી તો કારમી ‘વાણ્ય’ નાખે—એટલે કે નસદોરામાંથી એવો તો ફૂંફાડો બોલાવે—કે ભય-

લીત પથુઓ જાન ભૂલી વાડય માંગી બહાર નીકળે, એટલે સાવજખાઈ નિરાંતે વાળુ જમે ! આવી જંગલ-લવનની કેં કેં ચાવીઓની વાતો સાંભળતા અમે એ રૂડા મોંવાળી રખારણ બહેનના ઊના ઊના રોટલા ને દૂધનું વાળુ ક્યું. નેચડાની ચોખખાઈ વિષે સાંભળેલી વાતો નજરે દીડી. એ લીંપણ, એ છાજણ, છાથની ગોળી, બધાં વાસણ અને રોટલા : તમામની સુધડતાએ મને આપણાં સંસ્કારી ધરોમાં આકરની વાટ જોવાં એઠાં વાસણો, ચાના સરંજામ, સ્ટવમાંથી ઊડેલા આસલેટ વડે છંટાયેલી જમીન વગેરેનું સ્મરણ દેવરાન્યું. બાકી તો ગામડાંની ચોખખાઈ પણ આજે માત્ર કવિતામાં અને આવાં નેચડાંમાં જ રહી છે.

સાવજ ન મરાય

“ ભાઈ ! તમે પાકું ઘર કાં નથી બાંધી લેતા ? ”

“ બાંધ્યે શો કાયદો ? આજે આંહીં છીએ, તો કાલે વળા ઘાસચારાની તાણ્ય પડતાં, કેણુ જાણે ક્યાં જઈ પડશું ! અને વળી અમારી ગેરહાજરીમાં આંહીં યોરડાંને કોઈ રહેવા જ શાના લે ? ”

“ તો પછી આવાં તકલાદી લાકડાં કેમ વાપરો છો ? ગીરમાં ક્યાં મજબૂત ઝાડની ખેટ છે ? ”

“ અરે ભાઈ, જંગલખાતાવાળા મારી નાખે ના ! અમને સૂકલ લાકડાં જ લેવાની છૂટ છે; લીલી એક ડાળખી તોયે દેખે તો દંડ ફટકારે વળી સૂકું-લીલું નક્કી કરવું એ પણ એના જ હાથમાં રહ્યું. ”

“ તમે હુધિયારના પરવાના કાં માગતા નથી ? ”

“ પરવાના મળે જ નહિ. ને મળે તોપણ હુધિયાર શા

ખપનાં ? સાવઝ-દીપડાને તો લાકડીએથી મારવાની પણ મનાઈ છે નવાળ સરકારની. ”

‘ તમારો જીવ બચાવવા માટે પણ મારવાની મનાઈ ? ’

“ હા, ઠાર માર્યાની તો શું, પણ માર માર્યાની ચે જો ખબર પડે તો સજા થાય. નીકર તો અમારે બંદૂકને બદલે અમારા ગોળા જ બસ છે. ”

આટલી વાત થઈ. આંહીં પણ, શું જામનગર, કચ્છ કે અહરની માફક નવાળ સાહેબને દીકરા કરતાં દીપડા વહાલા છે ? કે પછી ગોરા અતિથિઓને વિપુલ શિકાર મળે તેવા ઇરાદાથી આ મનાઈ ચાલતી હશે ? મેં સાંભળ્યું કે સાવઝની ઓલાદ હિન્દમાંથી નજીક થતી અટકાવવાના સારા હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે જૂનાગઢને આવી સલાહ આપી છે. કેણુ જાણે ! એમ હોય તો એ નેમ હૃદયી જ્યાદે પાર પડી ચૂકી છે ! ‘ સાવઝનાં તે કાંઈ ટોળાં હોય ? ’—એ કહેવતની હાંસી કરતાં ખાર-ખાર પંદર-પંદર સિંહો ટોળે વળીને આજે ગીરમાં આથડે છે, અને એકાદ નાના વાછરડાના શિકાર ઉપર એ આખું ટોળું ફૂતરાની માફક ટંટા કરે છે. શો કળાજગ !

[૪]

‘ લોહણ ચડાવે દોય ’

શીખલ દુખાના નેમ્માં સવાર પડતાં તો રાત્રીની ભયાનક-
તાના ઓળા સંકેદાર્થ ગયા. નીચાણમાં પડેાળે પેટે વહેતી
જતી રાવલ નદીનાં પાણી ઉપર ચંપાવરણું સૂર્યકિરણો કેાઈ
સિંહણ માતાની છાતી પર નાનાં કેસરી-બચ્ચાં રમે તેમ
રમવા લાગ્યાં. ઊંડાણમાંથી પાણીની હેલ્ય ઉપાડી વસમા ચડાવ
ચડતી એ કંકુવરણી રખારણુ બહેનો, સ્ત્રીઓના ઘરકામમાં
સહુલાગી બની રાવણના માથા જેવડી ગોળીમાં છાશ ધુમાવી
રહેલા રખારી પિતા-પુત્રની બેડડી, અને નેસનાં પાડરુ-વાછરુ
સાથે એકજીવ થઈ રમતાં નાનાં ટાબરિયાં—એ તમામે પ્રગટા-
વેલી પ્રીતિની હવામાં સ્મૃતિ એકાએક ક્યાં પહોંચી ? રાવલ
નદી કેાનાં ગીતો ગાતી ગાતી ચાલી જતી હતી ? એક પ્રેમિક-
યુગલની મૃત્યુ-કથાનાં ગીતો :

સિંદૂર ચડાવે સગા, દીવો ને નાળિયેર દોય;
(પણ) લોહણ ચડાવે દોય (તારી) ખાંભી સાથે ખીમરા !

[ઓ વહાલા ખીમરા ! તારાં બીજાં સગાં તો તારી ખાંભી
ઉપર સિંદૂર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવી શીફળ વધેરે છે, પણ તારી
પ્રિયતમા આ લોહણ તો પોતાનાં લોહી જ ચડાવી રહી છે.]

ખંભાત ગામનો કેાઈ સંઘ દારકા જાય છે : વચ્ચે આ
રાવલ નદીના કિનારા ઉપર કેાઈ નેસડા પાસે પડાવ નાળે છે.

રાવલિયા નામના એ નેસના નિવાસી આહિરોમાં ખીમરા નામનો
યુવક અને પાદર પડેલા અતિથિઓની લોડણું નામની તરુણ
વણિક કન્યા : બન્ને વચ્ચે ગીરની નદીને તીરે મમતા અંધાર્ષ
ગર્ભ સઘે તો મુકામ ઉપાડ્યા, પણ લોડણુંના દિલના ડેરા-તંખૂ
નથી ઊપડી શકતા : ઓ ખીમરા ! મને જવા દે ! ખીમરો
રડી પડે છે; આહિરનો બાલક બોલી શકતો નથી

ખીમરા, ખારો દેશ, મીઠાંબોલાં માંનવી;
વળતાં વિસામો લેશ; ખોટી કર મા, ખીમરા !

[ઓ ખીમરા ! મેં નહોતું જાણ્યું કે આવા ખારા પ્રદેશમાં
તારા જેવા મીઠાંબોલા માંનવી વસતા હશે. પણ આજે તો મને
રજા દે. હું પાછી વળતાં જરૂર રોકાઈશ.]

પણ ખીમરાનાં આંસુ અટકતાં નથી. એ વનવાસીએ, એ
દૂધના ઝાડવા જેવા ગીરનિવાસી બોળા આહિર બચ્ચાએ, આજે
પહેલી જ વાર—કાદમ્યારી માંહેલા કોઈ પુંડરિકની પેઠે—અન્ય
અજાણ્યાં માંનવી તરફ પોતાનું આત્મ-સમર્પણ અનુમળ્યું. એ
ચોધાર રડે છે.

રો મા, રાવલિયા, ખારે આંસુડે, ખીમરા !

વીશ દા’ડાનો વઢાડ, આઠે દા’ડે આવશું.

તું ન રો ! હું આઠ જ દિવસમાં પાછી વળીશ : એમ કહીને
લોડણું ગઈ. પણ દારકાના દેવળમાં સૂનાં સૂનાં, રાત્રીને અંધારે
એને અમંગળ શકુનો થયાં :

આજુની અધરાત, એ જ પખી બોલિયાં;

વાદ્યમ, તારી વાત ખોટી હોલે, ખીમરા !

[ઓ પ્રીતમ ! આ પંખીની બાપા તો આજની મધરાતે કોઈ
પ્રિયજનનું મૃત્યુ સૂચી રહેલ છે. હે ખીમરા ! તારે પગે એ વાત
ખોટી જ પાડે !]

દ્વારકાને મંદિર સ્વપત્રું લાવ્યું, સખા !

સાચું સગે વીર, (પણ) ખોટું છુટી ખીમરા !

[આ મોતનું સ્વપત્રું સખા વીરને પક્ષે સાચું પડ્યું : તને પ્રજા બચાવી લેશે !]

એવી અમંગળ શંકા લઈને લોડણ પાછી વળા છે. એ જ રાવણ નદી : એ જ ઉચો કિનારો : ને એ જ નાણું નેસડું : પાદરમાં નવો, તાજો, સિંદૂરે ત્રણકતો પાળિયો ઉભો છે : ઓળખ્યો : આખી કથા જાણી : અરે બાઈ ! ખીમરો તો તરફડીને મરી ગયો. એને કેઈનો વિજેગ બહુ લાગ્યો હતો : એ સાંભળતાં તો લોડણના વિલાપે વગડો ગમતી મૂક્યો :

મારગ કઠિં મસાણ, ઓળખેલ ને આચર તણાં,
ઉતારીને આરસપાણ, ખાંભી કેરાવત, ખીમરા !

[ઓ ખીમરા ! માર્ગને કઠિં જ તારાં મૃત્યુ થશે એવું જાણ્યું હોત તો તો હું આરસપદ્માણમાંથી તારો પાળિયો ઉતારાવી મગાવત.]
હવે તો—

ઘાડાળા જાવને ઘેર, (અમે) પળતાં પાળાં પૂગણું
રે'શું આણુતી રાત (તારો) ખાંભી માથે ખીમરા !

જીવતાં જેને તણ શકે તેને મૃત્યુ પછી ન તમયું, કેમકે લોડણને તો આજે સાચા મૃત્યુંજય રનેડનો અનુભવ થયો :

ખીમરા, ખોટી ખોટ માણસને મરવા તણી,
બીજી લાખ કરોડ, (પણ) ઇ જેવી એકેય નહિ !

એવા સમર્પણને સંભારતી પરજતીલી પરદેશણે ગીરની વચ્ચે ખીમરાની ખાલી ઉપર જ પોતાનાં રુધિર ચડાવી દીધાં : લોડણ ચડાવે લોય, (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા !

સાચો વેજલ-કોઠો

ગીરકાંઠાની એવી એવી પ્રેમકથાઓના મર્મે હવે જ કંઈક કંઈક સમજી શકાય છે. નિર્મન અરણ્યોમાં એક વાર અંતરે અંતર મળ્યાં પછી જુદાઈ કેવી અસહ્ય બની જતી હશે તે સમજાયા પછી પુંડરિકની હાલત પર હસતાં અટકવું પડે છે. આ નેસવાસીઓ પરાણાની વિદાયને સમયે રડે છે, તેવું સાથી-ઓનું કથન પણ હવે તો અત્યુક્તિ વિનાનું લાગે છે.

અને એવા ઘેલા રનેહનો પરિચય ભાઈ સુલેમાને કરાવ્યો. એના મોંમાં, બસ, એક જ વેણ હતું: “અરે, વાત છે કાંઈ ! સાચો વેજલ-કોઠો જોયા વગર તે જવાય ! આજ તમે મારા મહેમાન : હું લેજો આવીને બતાવું : મરી જાઉં તોય ચાલ્યા જવા ન દઉં !”

એના પ્રેમના ટેદી બનીને અમે સાચો વેજલ-કોઠો જોવા ચાલ્યા. અનેક ટુંગરા, ધારો ને નદીઓ ઓળંગાવતો ઓળંગાવતો એ પ્રીતિઘેલો મુસલમાન માલધારી પોતાની સુરમેભરી આંખો અમકાવતો, નિરંતર મોં મલકાવતો, મારો ‘તાલ જોવો છે ?’ એમ દહી પોતાની લોંસોને કેવળ શાંત સમસ્યાયુક્ત અવાજ વડે અમારા ઉપર આક્રમણ કરાવવાની રહસ્યભરી વ્યૂહરચના દેખાડતો, ઝાડવે-ઝાડવું, રથજોરથળ, નહેરેનહેરું નામ લઈ ઓળંગાવતો અમને જેસા-દેવત બહારવટિયાંના સાચા નિવાસ પર લઈ ગયો. એક બાબુ રાખલ નદી : બીજી બાબુ પોતાની પ્રિયા સૂરનળની સદાય લઈ ને પડેલ સૂરનળો વોંટળો : બંનેએ જાણે પોતાના અંદર લીટીને ચાપાસ એક વચાનક ખાઈ દરી લીધી છે. ત્રીજી બાબુ ઝેરદોશલી નદી પણ અથોક-વનમાં જનકીદત્તની ચોટી દરતી રાદસીઓ માંદેલી એક હોય તેવી પડેલી છે. ને વચ્ચે આવેલ છે વેજલ-કોઠો. ત્યાં કોઠો

નથી, ગઢ પણ નથી—કચું નથી; પણ એક જખરદસ્ત કિલ્લાના દટાયેલા પાયા દેખાય છે. માત્ર પાયા : અડોતડો ચિલાઓ પડી છે. નાનું ગામડું વસે તેટલી વંદી જગ્યા પડી છે. છેક સુધી ભાંટ ને ઘોડાં ઉપર ચડ્યાં ચડ્યાં જઈ શકાય તેવો એક જ ગુપ્ત રસ્તો છે. એ નદીકાંઠાના પથ્થરમય ભિંચા કિલ્લાની ટોચેથી બહારવટિયાઓ પોતાના ઘોડાના પાવરા, વડે જે પાટમાંથી પાણી ખેંચી પીતા તેનું નામ ‘પાવરા પાટ’ : ભેખડની ટોચે શિલાજિત (પથ્થરનો ગુંદર) જામે છે. માનવી ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. વાંદરાં જ એ શિલાજિત ખાઈ જાય છે.

‘ તરિયા રૂઠી ! ’

ઊતરીને રાવણની વેફૂરીમાં આરામ લીધો. આરામ પણ દુહા વિનાનો નહોતો. રાવણના ખોળામાં બેઠેલા ચારણ ભાઈને પોતાની ભેંસો સાંભરી, જીવનના વિચારો જાગ્યા, કોઈ ભૂત-કાળનો દુઃખિયારો ચારણ સાંભર્યો, અને એ ચારણે પોતાની મરી ખૂટેલી ભેંસોના વિભેગકાળે નદીના નીરને કહેલું ભેદક સંબોધન સાંભર્યું :

મેયું માગ ન દેતીયું, રંધતીયું આરા;

(હવે) જળ જાંજુર તણ્યાં, (તમે) માણો મછિયારા !

[ઓ જાંજુર નદીનાં નીર ! એક સમયે તો મારી હાથણી જેવી ભેંસો તમારી અંદર ખેસીને તમારા દિનારા રંધી રાખતી; તમને વહેવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી રહેવા દેતી. આજે એ ચાલી ગઈ છે. હવે સુખેથી તમે ગુસ્તાન કરો; હવે તમને કોઈ નદિ રોકે !]

સૂરનગા વોકળામાં પથ્થરના ખડક વચ્ચે થઈને પાણીના પ્રવાહે એકસરખો માર્ગ કાપી લીધો છે. એને ભીમની ચૂલ્ય કહેવામાં આવે છે. કોઈ કારીગરે કંડારી હોય તેવી એ ચીરાડ ભેઈને દુહાનું સુભાષિત મિત્રોની સ્મૃતિમાંથી ઊઠ્યું કે—

ટાઢી અગ્નિ વન ઉસે, જળં પથરા વેરન્ત;
તરિયા રૂઠી જે કરે (તે) દૈવે નહિ કરન્ત !

[ટાઢી અગ્નિ—એટલે હિમ—આખા જંગલને બરખી ખાય;
અને પાણી પથરને પણ વેરી નાખે. ઓહો ! અગ્નિ લેખાતી
ત્રિયા જ્યારે રૂઠે છે ત્યારે કેવો કેપ ખતાવે છે ! વિધિ પણ
એવું ન કરી શકે !]

નેસડામાં ચા-પ્રકોપ

ભાઈ સુલેમાને જમાડેલી પ્રાહ્લિયા મીઠી રસોઈ અને
ગીરપ્રવાસની બધીયે લજ્જત બળીને ભસ્મ થઈ જાય તેવો
ચા-દેવીનો પ્રકોપ ત્યાં નજરોનજર દીઠો. અપ્રીય અને કસુંબાને
વિસરાવી દે તેવું સામ્રાજ્ય તો ગીરમાં ચાનું ચાલી રહ્યું છે એ
વાત જાણી નહોતી. ગામડામાં તો હોટલો પેઠી છે, ને હોટલોને
બંધ દ્વારે પડોઢિયે ઢેઢ-લંગીઓ વાસણુ ધરી બેઠા હોય છે, તે
ખખર હતી. નેસડામાં એ દાવાનળ લાગેલ પહેલવહેલો દીઠો.
ને એ ચા પણ કેવી ? પશ્ચિમની આદતોને જો આપણે પશ્ચિમ-
વાસીઓની સંચમી રીતે પાળી શક્યા હોત તો કંઈક ઠીક હતું.
પરંતુ આ ચા તો સારી એવી રસોઈ તૈયાર થઈ જાય એટલો સમય
સુધી ચૂલા પર પાકી પાકીને રાતીચોળ થાય છે, બખે ત્રણ-ત્રણ
ખાલા પિવાય છે. (ખાલા-રકાબીઓ નેસડામાં વસી ચૂક્યાં
છે.) જેટલા પડોણા નેસડે થઈને નીકળે તેટલી વાર ચા
કઢાય છે; પડોણો રોકાય તો મધરાતે પણ પિરસાય છે.
છોકરાં, યુવાનો ને છુટ્ટાંઓ, સહુ તેટલી વાર ઢીંચે જાય છે.
અને એ ચાનો સરંજમ આવે છે ક્યાંથી ? પાંચ-સાત ગાઉ
પરના મોટા ગામડામાંથી ખોલ દે લોહાણા વેપારીઓ આવીને
લેસોનાં ધીના ઉમેડખા મનમાન્યે ભાવે લઈ જઈને તેના
દામના બદલામાં સાકર, ચા વગેરે ચીજો મનદાવતે મૂલે

હિસાબ કરીને મોકલી આપે છે. મેં ભરાબર વિશ્વાસપૂર્વકની વાત સાંભળી કે વરસોવરસ અછેક ઘર ઉપર આજ એ નેસવાસીઓને ચા-સાકરનાં રપ૦થી ૩૦૦ રૂપિયાનું ખર્ચ ચડે છે ! વિષના ખ્યાલા આટલે મોંઘે મૂલે વેચાતા લઈને હોંશે હોંશે પિવાય છે. હું નથી કહેતો—દાકતરો કહે છે કે ચૂલે એક પળ-ઘડી રહેતી ચા પણ એર જન્માવે છે. આંહીં તો કલાક સુધી ખદખદાવીને ચાને ‘ પાકી ’ કરાય છે. આ વિષ-ખચાર અટકાવવાની કોઈની તાકાત નથી. આખા કાઠિયાવાડમાં કોઈ અંધારો ખૂણો પણ એમાંથી બચ્યો નથી. નેસવાસી પુરુષોની પડછંદ કાયાઓ ઉપર એ વિષપાનની અસર જોતાં શ્વાસ ઊંચા ચડે છે. વીસમી સદીના કાળની અદાલતમાં આખા કાઠિયાવાડને જાણે કે જૂની કોઈ ન્યાય-પદ્ધતિ અનુસાર રિખાવી રિખાવીને ઠાર મારવાની સજા મળી છે. આપણે દોષ કાઢીએ છીએ પશ્ચિમની વસ્તુનો અથવા પ્રધાનો. વિવેકબ્રહ્મ ને અવળચડા ઉપયોગ કરનારા તો આપણે પોતે જ છીએ. કોઈ સોરઠના ગ્રેમીને આ વિચાર ધું વલોવી નાખતો નથી ?

નાંદીવેલાના શિખર પર

રબારી નેસવાસીઓને રામરામ કરી માંગડા ડુંગર તરફ વળતાં રસ્તામાં યાબા હાથ પર ડુંગરા-ડુંગરીઓની કોઈ વિકસલ પલટન લઈને મૂંગી વ્યૂહરચના કરતો જિલેલો સહુથી ઊંચો સેનાપતિ પકાડ નાંદીવેલો દીઠો. સાચેમાચ કોઈ સેનાધ્યક્ષના નિગૂઢ ઊંચા અંતઃકરણ સરખી જ જટિલ અટવી નાંદીવેલાના કલેવરમાં પથરાઈ રહી છે. અને એની પાસે જિભી છે નાંદીવેલી ડુંગરી. એ ડુંગરી નથી—વિષમ ડુંગર જ છે; પણ નાંદીવેલાથી નીચેરી : બાવુમાં જ જાણે યજ્ઞ-વેદી સન્મુખ પતિ સચે બેઠેલી : અને વળી સ્તન સરીખા લાગતા બે

પ્રચંડ પાણી ભરાબર વક્ષમાં જ ગોઠવાયેલા : એ પરથી લોકોએ એને નાદીવેલા પર્વતની અર્ધાંગનાત્વં પદ આપેલું છે. કેઈ કૂડાઈથી ભરેલા માનવીની માફક નાદીવેલો પણ નિર્જન જ પડ્યો છે. એનો વિશ્વાસ કરીને કેઈ માણસો ત્યાં રહી શકતાં નથી, કેમકે એના અંતરમાં રનેહનાં જળઝરણું નથી. લોકો ધીરે સ્વરે બોલે છે કે એ અટવીમાં એક નાદીગરજી નામના અવધૂત વસે છે, ને રસ્તો ભૂલેલા તૃપાતુર પ્રવાસીને હોઠે પાણી સીંચી માર્ગ બતાવે છે. પાપીના હૃદયમાં પણ કેઈ કેઈ વાર અમૂકી જતાં, પુણ્ય-પરમાણુ જેવો એકાદ તપસ્વી એ પહાડમાં પડ્યો હોય તો નવાઈ નથી.

પણ આવા વિષમ ડુંગરમાં એકસો વર્ષ પૂર્વે જોગી બહારવટિયા જોગીદાસને આશરો મળેલો હતો. આજે પણ જોગીદાસના નાના ભાઈ ભાણુના નામથી એજાખાતો ભાણુગાળો ત્યાં બતાવાય છે. એ ભાણુગાળામાં, ભાવનગરના સરપાવની લાલચે જોગીદાસને જેર કરવા માટે એકસો વીસ ઘોડે ચડી આવેલા બહાદુર જસદણ-નરેશ શેલા ખાચરને ભાણુ-જોગીદાસે કેવળ દસ જ ઘોડે તગડી મૂક્યા હતા. અને એવું વીરત્વ નજરોનજર જોનાર ગાંગા નામના બારોટે, પોતે જસદણનો જ વહીવંચો હોવા છતાં, જસદણની જ દરબાર-કચેરીમાં, જેવું દીઠિલ તેવું વર્ણન કરીને એક ગીત સંભળાવેલું. તેની છેલ્લી કડીમાં કહ્યું છે કે—

આલણુહારો દહું અલબેલો
ખેલ જઈને બીજે ખેલો,
બાદકિયો દસ ઘોડે બીલો
હો વીસુથી ભાગિયો શેલો !

આ સત્યવક્તૃત્વ બદલ ગાંગાને કહેવામાં આવ્યું કે
“આલ્યો જા ! જસદણમાં રહે તો તું ગા' ખા !”

“થૂ તારા જસદણમાં !” એવો ઉત્તર આપીને ગાંગો

બારેટ ભીમોરાની ડેલીએ ચાલ્યો ગયેલો, અને ત્યાં શેલ
ખાચરની પેશ્વાઈ ફોજ સાથેની ચડાઈ વખતે ભીમોરાના ધણી
નાન્ટ ખાચરની સંગાથે એ ગાંગાનો દીકરો દેસો રાવળ પહેલ-
વહેલો ફૂદી પડીને દરબારની આગળ ચાલી મર્યો હતો. તેનો હુડો છે:

ભીમોરો ને દંખણી ભરે, ધાનક સિંધુ ઠોર:

(તે દી) માધુ' ના જાણી મોય', (તે) દીધુ', રાવળ દેસળા !

અને નાંદીવેલો બીજું પણ એક સ્મરણ કરાવે છે. એ
સ્મરણ સુદ્ધતું નથી—પ્રેમતું છે. એની ટોચ પર ખરે મધ્યાહ્ને
દિપ્તિ સ્થિર થાય છે, ને ત્યાં એક આકૃતિ રચાતી દેખાય છે.
આધે આધે નજર કરીને એ આકૃતિ સાત ગાઉ દૂર આવેલા
સાણાના શિખર પર જાણે કોઈ બીજી આકૃતિને શોધે છે,
કહેવે છે, નીરખે છે. ધીરે ધીરે સંધ્યા નમે છે. અને—

આભે ધારાળા કાઢિયા, વાદળ ચમકી વીજ;

રૂદાને ગણે સાંભર્યો, આવી આપાદી બીજ.

એવી એ આપાદની મેઘલી સંધ્યાએ, વીજળીના ચમકારા
ધાતાંની વાર, નાંદીવેલા પર ઊભેલી એ આકૃતિને રૂદે જાણે
પોતાનો સાણાનિવાસી પ્રીતમ સાંભરે છે. બીજના ચંદ્ર સામે
ટાંખી રહેલી એ પ્રેત-આકૃતિ જાણે સાંત્વન ધરે છે કે, આજ
બીજી કોઈ રીતે તો મળાય તેવું નથી, ચાર નજરો પણ એક
ચાય તેમ નથી; પણ આજે મારા પ્રીતમની આંખો પણ બીજનાં
દર્શન કરતી હશે, હું પણ દર્શન કરું છું : એ રીતે અમારી ચારે
આંખોના પૃથ્વી પરના વિચ્છેદ આજે આકાશની અનંત ટોચે
નાની-રી બીજ ઉપર અન્યોન્ય આલિંગન લઇને શમી જતા
હશે. ત્યાં એને કોઈ સંસાર-વ્યવહાર અટકાવી શકશે નહિ !

નાંદીવેલો પાછળ રહી જાય છે; એ શિખર પરની આકૃતિ
'અમર આલિંગન'ની કથા માંહેલી પ્રેમિકા 'કુંવર્ય'ની એ
વાસનાપૂતળી પણ વાતાવરણમાં વિલીન થઈ જાય છે.

[૫]

માંગડો ડુંગર

નાંદીવેલાની લાંબી લાંબી પહાડ-સેનાને જોતાં જાણુ કે
આંખો ધરાતી જ નથી. નવા નવા આકારો ધરી ડુંગરમાળા
નજરખાંદી કરી રહી છે. ઘડી વાર એ સૈન્ય લાગે છે,
તો ઘડી પછી જોગીઓની જમાત ખની જાય છે : કેઈ
જટાધારી, તો કેઈ મૂંડિયા; કેઈ લીલી કૂંનીવાળા ફટીરો,
તો કેઈ દિગમ્બર સાધુઓ : એવી માનસિક રમતો રમતાં
રમતાં એ ગિરિ-મંડળનો છેલ્લો ડુંગર 'માંગડો' આવી
પહોંચ્યો. એની ઊંચી ટોચે રાજપૂત પ્રેમિક માંગડાવાળાની અને
એની સહચરી વણિક-કન્યા પદ્માવતીની ખાંભીઓ ઊભી
છે. યાદ આવે છે ? 'ભૂત રૂવે લેંકાર'ની પ્રેમકથા માંહેલો
માંગડો યાદ આવે છે ?

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઊણો નહિ;

(નેત્ર) ભાલુ ભરે આકાશ, મીઠે ભાખ્યો માંગડો.

એવો એ વીર રાજપૂત ધૂમલી નગરમાં મામાને ઘેર મહેમાન
થઈ રહેલો : આહરા ખાયલ નામના કાઠીએ ધૂમલીનાં ગી-ધેન
વાળ્યાં : માંગડો સહુની મોખરે જઈ ખાણુ વડલા નીચે એ
ગાયના ચોરને ભેટ્યો : આશાભર્યાં અંતરિયાળ મૂંઓ : અસહગતિ
ખાંભીને પ્રેતના અવતારમાં ગયો : પાછળ જૂરતી વ્રતધારિણી
પદ્માવતીએ પોતાનું નવું લગ્ન નાકખૂલ કરીને અટવીમાં એ ભૂત
પતિ સાથે—

વહતા, તારી વરાળ, પાને પાને પરઝળી;

(હું) ક્યાં બંધાવું બાળ, (અને) બડકા વાલા ભૂતના.

—એવા સળગતા ગ્રેત-પ્રદેશમાં કારમો સંસાર માંડ્યો. અને—

સૌ રેતો સંસાર, (અને) પાંપણિયે પાણી પડે;

(પછ) ભૂત રુવે ભેંકાર, (અને) લોચનિયે લોહી ઝરે.

—એવી રુધિરની અશુધારા એણે એ ગ્રેતદેહી પતિના ગાલેથી લૂછ્યા કરી.

પરંતુ એની ખાંભીએ આ ડુંગરા પર શા માટે ? એટલા માટે કે આંહીં એણે રહેઠાણ રાખેલું હતું. પોતાના ગામ ધાંતરવડ ઉપર એની મમના રહી ગયેલી, તેથી આંહીં ડુંગરાની ટોચેથી રોજ રાત પડતાં એને પાંચ ગાઉના પડલા ઉપર ધાંતરવડ ગામના અખૂકતા દીવા દેખાતા અને એ દેખીને માંગડાને સુખ ભિપજતું. એ વિકરાળ નિર્જનતામાં જાનની ચેલડી પરથી સંધ્યાને સમે ઠેકડો મારીને નીચે ઊતરી જનારી, અને પછી એકલવાયી, ભયભીત, ઉઘ્ર પ્રીતિના તાપમાં તપતી તરુણ પદ્માવતીએ જે દિવસે અદૃશ્ય માંગડાવાળાને—

ભાંચે સળગ્યો આમ, નાચે ધરતીના ધડા;

એલવવાને આવ વેલો, ધાંતરવડા-ધણી !

—એવા ઘોર અવાજ દીધા હશે, તે દિવસે અટવી અને ડુંગર-માળ કેવી કારમી ચીસ પાડી કાંપી ઊઠી હશે ! ‘ માંગડા’ની કથા માંહેલા દુહામાં ભરેલો વિસ્મય મને બીજી કેઈ સોરઠી કવિતામાં નથી દેખાયો. એ દુહાઓની બાંધણી સહુથી વધુ જાવવાહક દીસે છે. ફરી ફરી બોલતાં તૃપ્તિ થતી જ નથી. બાણે કે કેઈ અત્યંત જલદ વાસનાના એ ગ્રેત-સ્વરો છે.

વાઘેર બહારવટિયો

પાસે જ વહે છે માલશુ નદી. માલશુને સામે કાઠે ગાયક-

વાડ સરકારનું કંટાળા ગામ છે. એ ગામના એકસો વર્ષની ઉમ્મરના એક હજામ હજી જીવે છે. કેઈ ખંડેરામાંથી પસાર થતા પવનના ગમગીન, અસ્પષ્ટ સૂસવાટાની માફક એ બુઝર્ગની પડી-ખજલખી ગયેલી દેહશક્તિઓમાંથી ૮૦ વર્ષનો રમરણુ-સ્વર સંભળાયો કે “મૂળુ માણેક નામનો પ્રખ્યાત વાઘેર બહારવટિયો પોતાની ટુકડી સાથે સાત દિવસ સુધી આ માંગડાના ડુંગર પર પડાવ નાખી રહ્યો હતો. અને એણે પોતાના કાકા ભેંધા માણેકનું કારજ પણ આંહી જ કર્યું હતું. મારી ઉમ્મર તે દિવસે ૧૦-૧૨ વર્ષની હશે : હું એ બહારવટિયાને માટે રોજ એ વાર રોટલા ઉપાડીને ડુંગર પર પહોંચાડવા જતો : એનું રૂપ મને યાદ છે : માથા પર લાંબા વાળનો ચોટલો, મોં પર ઘાટા કાતરા, અને જખ્ખર ઘાટીલું શરીર હતું : બહારવટિયો બહુ જ થોડું બોલતો : છાનોમાનો બેસી રહેતો. રોજ સવારે એનો એક સીંઠી બે ખંભે બે મશક લઈને, હાથમાં બંદૂક સોતો, માલણનું પાણી ભરવા બિતરતો, અને એ બંને મશકો ભરીને બેઘડક પાછો બધા ભેતા તેમ ડુંગરા પર ચડી જતો.”

ગીરના લેંસો

કંટાળા ગામના રામ નોળ નામના એક આહિર ગિરા-સિયાને ઘેર ખરેખરી નામી લેંસોનું આખું ખાડું ભેવા મળ્યું. ગીરના માતેલા સાવઝેની સામે સંગ્રામ માંડનારી જે લેંસો વિષે સાંભળેલું તે ત્યાં નજરે ભેઈ. એની કેટલી કેટલી જુદી સાખો પડી છે તેનું એક રમૂજભર્યું, તેમ જ લેંસોની ખરી મહત્તાના વર્ણનવાળું, ચારણી ગીત પણ રચાઈ ગયું છે. અને બેરી નાદે ગાજતા ગળાવાળા એક ખારોટજીએ આબાદ રીતે એ વર્ણન કરી બતાવ્યું. કવિ કહે છે કે —

[ગીત-નમકું]

ગણાં નામ કુંદી તણાં નાગણું, ગોટકયું,
નેત્રમું, નાનકયું, શીંગ નમણાં;
ગીણુણું, ભૂતકું, ભોજ, છોગાળિયું
બીનકું, હાથણી ગણાં બમણાં.

[કુંદી ભેંસોનાં નામો ગણી બતાવું : નાગલી, ગોટકી, નેત્રમ, નાનકી, નમણાં શીંગવાળાં ગીણી, ભૂતકી, છોગાળાં, બીનકી—કે જેનાં પરિમાણ હાથણી જેવાં છે.]

ભીલીયું ખાવડયું, બોધકું, ભૂરીયું
પુતણું ઢીંગણું નામ પ્રાણ;
ભગરીયું, વેગડયું, વાલચયું, ભાલચયું,
રાણ ખાડુ તણાં ભણ રાણ.

કંટાળતા નહિ ! હજુ થોડાં નામ બાકી છે :

દાડમું, મીણુણું, હોડકું, દડકણું
ગેલીયું, મુંગણું, રૂપ ગણીએ;
સાંઢીયું ખાપડયું, માખ ને સાકરું,
પાડ ગાડદ તણાં કેમ ગણીએ !

અને પછી તો ભેંસોનાં રૂપરૂપનાં ભલકતાં વર્ણન છૂટે છે :
સાંભળતાં તો કેઈ ભેંસઘેલા કાઠી ચારણના કેડિયાની કસો
તૂટવા લાગી !—

એપતાં કાળીયું શીંગ આંટાળીયું
ભાળીયું પીંગતાં આઉ ભારે;
ધડા મચરાળીયું કુંગરા હાળીયું
હાલીયું ગાળીયું ખડાં હારે.

[કાળા રંગે એપતી, આંટાળાં શીંગે શોભતી, વજનદાર
પીંગતાં આઉવાળાં એ ભેંસો કુંગરા તરફ ખીણીમાં પોતાની ખડેલી
પાડીએ સાથે ચાલી.]

હાલીયું પાણી પડે હેતાળીયું
 મરે પરનાળીયું મેઘ જેવા;
 હાખતાં વીરડા જેમ દૂધાળીયું
 મોંઘ મૂલાળીયું દીએ મેવા.

[પાડાઓ ઉપર હેત કરતી ચાલી. મેઘની ધારા જેવી તેા જેના દૂધની શેડયો ઝરે છે, અને જેના દૂધના તેા જાણે વીરડા ભરાય એવી ધી-માખણના મેવા દેનારી મહામૂલી ભેંસો ચાલી.]

ભેંસો, ઘોડાં, ઊંટ, તલવાર, બંદૂક વગેરેનાં આવાં વર્ણન-કાવ્યો વડે ચારણી સાહિત્ય આજ પણ ભરપૂર છે. ચારણ-ખારોટો આવાં બયાન કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હોય છે, કેમકે દાતારો પાસેથી ભેંસ-ઘોડાંનાં દાન લેતી વેળા તેઓને આવી પ્રશસ્તિઓ ગાવી પડે છે. એથી અધિક રસભર્યું ગીત એક કાંગલી નામની સાવઝશૂરી ભેંસ અને ગીરના એક સિંહ વચ્ચેના સંવાદનું છે. એ કાંગલીએ જોરાવર સિંહને તગડ્યો હતો. મને એ બહાદુર ભેંસ બતાવવામાં આવી. તદ્દન સોઝી ને ગરીબડી એ પશુનારીને જોઈ મને રમરણ થયું કે સાચી વીરતા પોતાની બહાઈ નથી હાંકતી ને પોતાની જાહેરાત કરતી નથી નીકળતી. એ તો ઠંડા ચક્રમકમાં છુપાયેલા અદ્દશ્ય અગ્નિ જેવી હોય છે. એવી ગરીબડી દેખાતી કાંગલીને તેા અમારા કવિ દુલાભાઈએ પોતાના ગીતમાં ભારી લાડ લડાવેલ છે :

(ગીત-સપાખટું)

“ થીયા પવાડા અપારા એક જાણુ વખાણુ ઘોડા
 સાદુળો ઊઠિયો સિંહ કરેવા સકાર;
 વનરાસ રહાડા માથે આવીયો ગૂંજતો વંડો
 અહા ભારે ઝુકા લીયા સાખ હો અહાર.
 ગાડતો અનેકાં ખાડુ ધણુકી આવીયો બાઢો
 બણુકી ધણુણ્યો સુખે બોલીયો બર;

સણ'કી જીઠીયા માળાં ઠણ'કી નાહસેં સંઠા
ખણ'કી બોલીયો માટી મેખ, યા જરૂર.

[આદુજો સિંહ વનના પહાડ ઉપર ચિત્તાર કરવા માટે ગાજતો ગાજતો આવ્યો. અતેક દોગાંને ત્રાસ પડાવતો એ ધણેણાટી હતી બોલ્યો. એના દારમા સ્વરાંથી ખીજો ચુંછ ગી. એણે ત્રાડ છ દહું કે " મહિપી ! હવે માટી યાજો ! "]

મેખી કાંગલી ! તં ધણા દિનથી ઉઠાયો 'મુ'ને ;
એમ બોલી ફેર મુખે છીયા હી અવાજ;
વહાં ઉઠકોટ રોમરાયં કાંગલીને વાપી
ગડાસા નાખીયા મેધ અવાહરા બાજ.

અપાઠની મેધ-ગર્જના શી ત્રાડ નાખીને કાંગલી શો
ઉત્તર વાળે છે :

આવડું જોર છું, કુત્તા, હીયાંસેં લાવિયો આજે ?
કેધ મારા જોયા નથી, સાંમજ્યા હે કાન !
ભાગ, એક છલે કહું કૂતરાસ પુત્ર બલા !
(મેં તે) પરાડે અનેક સિંહ તણા લીયા ખાણ.
ઠણ'કી જીઠિયો વેણ મેખ તણા ચૂણ ડાધો
ધોર જોર શોર ક્રિયા ફેર ક્રિયા ધાવ;
હઠીને કાંગલે જેમ રાણુ નાખી તીન હઠાં
ખાણુ નાખી તાણુકીન ઉઠાયા હે પાવ.

[મહિપીનાં વચન સંભળીને રાધો સિંહ ગર્જના કરી બિડ્યોઃ
ધોર અંવાજ દીધો. ફરી ઇતંગ મારી તે વખતે કાંગલી બેંસેં પણ
ત્રણ ડગલાં પાછી હઠીને સામે ત્રાડ દીધીઃ સામે વ.૧૫ નાખીને
પગ ઉઠાવ્યા.]

પૃથ્વીકા ધમાકા લાગા કાંગલે ઉઠાયા પાગાઃ
લાગા ઢાગા કાગા સિંહ રુધ ના લગારા

દોય પ્રલેકાળ આગા કાંગલીરા રૂપ ખાગા
ધુરસેં વોમમેં લાગા મહા ધૂવાંધાર

[કાંગલીએ પગ ઉઠાવ્યો. ત્યાં તો ધરતી પર ધણેણાટી બોલી.
સિંહે પણ દશી શુદ્ધિ વિના સામે ડગલું લગાવ્યું. કાંગલી બેંસતું રૂપ તો
પ્રલયકારી બન્યું, અને ધૂગ ઊડવાયા આકાશમાં ધૂવાંધાર બની ગયું.]

વેગળા હટી જા, મેખી, નકે માર દિયાં વધા:
સૂણી ધોમ જાળ કુંદી અંગલી સુસાર;
લોંડ ! પાછી હટું તો તો ધણીને બોલય હોં લાગે,
પાછી હટાં જુધે તો તો લાગે પરમાર.

[અરે બેંસ ! તું વેગળા હટી જા. નહિ તો તને મારી નાખીશ.
સાંભળાને બેંસને અંગે જાળ લાગી. અરે ધૂર ! હું જો પાછી હટું
તો તો મારા ધણીને બદો બેસે. યુદ્ધમાં પાછી હટું તો તો મારા
માલિકતું પરમાર કુળ લાગે ! (' નોળ શાખા ' ના આહિરો પરમાર
રજપૂતોમાંથી ઊતરેલા હોવાની માન્યતા છે.)]

રૂપ વિદરાળ મારે ધણી છે હોં નોળ રાજા :
ઉઠાળા ખાડુને એનું જોર છે હમેશ;
ખંડા રૂઠા ધણી મારા ભાલારી ધારસેં વીધે,
દોખીયાં ન કરે જેનો મૂખસેં દવેસ.

[વિદરાળ રૂપવાળો મારો રાજા છે; અમારા જોરાવર રોજાને
એનું સદાનું જોર છે. મારો ખંડો ધણી રૂંડે તો તો ભાગ્યાની
અણીએ વીધી નાખે. દુરમનો એનો દેવ મુખોમુખ કરી શકે નહિ.]

એવા પરસ્પરના પડકાર પછી બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ મંડાય છે :

ઉઠાયા મેખીએ પાગ ગડાસા નાખતા આપે,
તરીકું ભગાયા ગેલી કાંગલે ઉઠાળા;
રામ નોળ તણું આડું શામછ સરમેળ રાખે,
જાંઝેરે સિંઠા છેડા કુંદી, કાળજાળ !

[મહિષી કાંગડીએ હુંકાર કરીને પગ ઉઠાવ્યો. એ હડીલ બેંસે સિંદને નસાડ્યો. ભાઈ રામ નોળના ખાડુને શ્યામ પ્રભુ સુરક્ષિત રાખજો ! અને એની કુંડી બેંસો સદા સિંદને નસાડજો !]

ચારણી ખળનો

ગ્રામજીવનનાં આંવાં ગૌરવ-ગીત : લેંસોને પણ એ અમરત્વ આપે. એમાંથી ગ્રામવાસીઓનું વીરત્વ આકાર ધરે છે. ગરીબ માલધારીઓને—બઢકે પશુઓને સુદ્ધાં—એવા રોમાંચકારી ગિરદે ગિરદાવતી એ ચારણ-સંસ્થા આજે બ્રષ્ ધર્મ છે. અને બીજી બાજુ આંવાં ગીત રચનાર તથા પ્રાચીન ઇતિહાસની ગાથાઓ કંઠે રાખનાર હડીકતોના ખળના જેવા ચારણ-રાવળો ટપોટપ મરવા લાગ્યા છે. ડોળિયા ગામના વૃદ્ધ રાવળ ગીંગા ભગતને મળું મળું કરતાં તો એણે પ્રાણ તળ્યા—ને એની સાથે એની આપરચી ઉચ્ચ કાવ્ય-ધારા પણ ગઈ. એનો ઇતિહાસ-ભંડાર પણ ગયો. સામત રાવલ નામનો એક પુરાતની વહીવંચો પણ બાબરિયાવાડની જૂની ને બારીક માહિતી સાથે આચિંતો અદૃશ્ય થયો. નવી એલાદે એવા બુઝર્ગો પાસેથી જૂનો વારસો મેળવી લેવાની ચરવા ન કરી, અને મારા જેવાને હવે એ વાતનો સદાનો ઓરતો કરવો રહ્યો. એવા લોકોનો ઉપયોગ આપણી કોઈ સાહિત્ય-સંસ્થાએ ન કર્યો. તો પછી ‘ફોર્જિસ સલા’ જેવી લાખોના વહીવટ કરતી સંસ્થાનું સ્થાન ક્યાં છે ? દસ ‘રાસ-માળા’ ભરી શકાય એટલી સામગ્રીનો આવી ‘સલા’એ લગારે લાવ નથી પૂછ્યો. અને તો પછી ‘ચારણો બુશામદખોર થઈ ગયા’ એવી ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ આપણને ક્યાં રહ્યો છે ! ટુકડો રોટલાને ખાતર પોતાની રત્ન જેવી કવિતાને આહિ તેવા નાલાયક માણસ પર ઢોળવા જતા બુદ્ધિયાળી

ચારણી ખજનો

ચારણો—ખારોટોને આત્મગૌરવ અને સત્યપરસ્તાની રાટલી પૂરી પાડવા આજે ક્યાં કોઈ તૈયાર છે ! છતે સાધને ચારણ-ખારોટનું સ્થાન બ્રહ્મ થતું દેખીને, ઇતિહાસ-સામગ્રીના એક મહાન વિનાશનો આપણને જતે દહાડે પસ્તાવો થશે તે વાત વિચારતાં વિચારતાં, દાર્ઝે બળતાં આટલું લખી જવાય છે.

હોવાથી 'કોઈ' ઇતિહાસગ્રેમીએ 'સાગ્યે' જ એની - યાત્રા કરેલી હશે. વોટસન જેવો સમર્થ તવારીખ-નવેશ પણ પોતાના 'ગેઝેટિયર' માં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ શ્લોકથી જ પતાવી નાખે છે :

'સાણાનો ડુંગર ઉનાયી ઉત્તરે સોળ માઈલ, વાંકિયાથી ઉત્તરે એક માઈલ, અને ડેડાણથી નૈઋત્યે દસ માઈલ ઉપર છે. ડુંગરાની પાસે થઇને રૂપેણ નદી વહે છે. ડુંગરાની બન્ને બાજુમાં બોદ્ધમતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની બેન દુદાએ બોદ્ધમઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કેાતરકામ બહુ જ સારું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું નથી. "

બસ, આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કોઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નધલિયાતી જગ્યા

'વલ્લભીપુરનાં ખડેર' નામે ઓળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિધ્ધો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હોગતા. ત્યાં સરહદ છે જૂનાગઢના નવાબની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. ખીજી બાજુ, એ ડુંગરનો કબજો છે વાંકિયા નામના ગામના કેાટીલા તાલુકદારોનો—કે જેને મન સાણા ઉપર લેસોને ખવરાવવા માટે ભર-બે-ભર ઘાસ લોગ્યા સિવાય તો એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા મવાસીઓ તો મુખ્યત્વે કરીને હાથ છે માલધારીઓ—કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર પોતાનાં ઘેર સાથે એાથ લઈને રહેવા - સિવાય એની

અન્ય કરી વધુ કિંમત નથી. આજે ત્યાં એ કારણે તો ચાંચ-
ડની ખૂમ ભોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી
પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. બીજા
યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે ભિંચે ભિંચે
મજલે એક મોટો વિભાગ રોડી લઈ ગુફાઓ પર બારસાખ-
-બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણ-ગૂપણ કરાવ્યું છે; જે ચેલા
ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઈ દેવી માતાની સ્થાપના કરી યાત્રાનો
મહિમા ચાલુ કર્યો છે; ટાંકાનાં પાણી વડે એક ભિંચો બગીચો
પણ ઉઝેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી એ સુપાત્ર આહિર
સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં રમણીયતા પાથરી રહેલ છે.
પરંતુ એને બૌદ્ધ ઇતિહાસનાં પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી
સૂઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાદી બહારવટિયા !
એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં
કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઈ
ઇતિહાસગ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો બિભો છે ! જે ઇતિહાસની
તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કોઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ
ચડે, તો એક દષ્ટિપાત કરતાં જ એને સાણો પોતાનું અંતર
ઉઘાડીને ઠેંકે ઠેંકે કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

બાકી, આજે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થંભો,
દીવાલોના પર્યટો, પેલો સ્તૂપ, નિસરણીનાં પગથિયાં વગેરે
તમામને છીપાં (ચામાચીડિયાં) કરડી ખાય છે. પ્રવાસીઓ
સાક્ષી પૂરે છે કે ગઈકાલે અખંડ બિભેલા એ સ્થંભો આજે
છીપાંના જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈને પોણા, અરધા કે પા ભાગ
જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર
હાલત ઘોડાં વર્ષ ચાલુ રહેતાં એ બાંધણીનો બધો ઘાટધૂટ
અદશ્ય બની જવાનો. એલીફન્ટા કે કારલા કે અજન્તા જેવું

[૬]

સાણો ડુંગર

ચારણી કાવ્યોના ધ્વંસની કથની વધુ ન લંબાવતાં હું
તમને એક વધુ મોટા કાવ્યનો વિનાશ બતાવવા હવે લઈ
જઈ છું. શબ્દોમાં ગૂંથેલું નહિ, પણ પથ્થરોમાં કંટારેલું
મહાકાવ્ય : ચારણી ગીત-છંદો કરતાં ચે શતકો-જૂનું એ કાવ્ય :
સૌરાષ્ટ્રીય તવારીખના સુયશ-કાળનો એ અબોલ સાક્ષી :
સાણા ડુંગરનો ખૌદ્ર વિહાર. દૂર દૂરથી એ કાળા ડુંગરની
ગુફાઓ દેખાઈ, અને દિલ જાણે ભેટ પરથી કૂદકો મારીને
મોખરે દોડવા લાગ્યું. નાની-શ્રી નદીને કાંઠે, ગીરના તમામ
ડુંગરાથી નિરાળો એકલ દયામાં ઊભેલો એ સાણા શિહોરના
ડુંગરાથી ચે નીચેરો અને નાનુક છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન
છે, અને બાંને બાજુથી જાણે કેઈ રાજમહેલની અટારીઓ
થકી છે. ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! જ્યાં નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ !
છેક નીચેથી તે દેવ્ય સુધી. સંપૂર્ણ હવા-પ્રકાશ આવી શકે
તેવી બાંધણીના એમાં ચોરડા ઉતાર્યા છે. ઠેકઠેકાણે ચોરડાની
બાજુમાં પાણીનાં મોટાં મોટાં ટાંકાં દોરી કાઢેલાં છે. ટાંકાંમાં
ડુંગર પરનું પાણી ખાસ દોતરેલી સરવાણીઓ વાટે ચોમાસે
આવ્યું આવતું હશે. કદીં કેઈએ એ ટાંકાં ઉલેચ્યાં નહિ હોય;
છતાં પાણીમાં નથી દુર્ગંધ કે નથી કુસ્વાદ : એ ખાતરી અમે
સ્વયં પીને કરેલી છે. એક ગુફાથી ખીજી ગુફા પર ચડવા-
ઊતરવાનાં પગથિયાં દોતરેલાં છે. સ્થંભોવાળી રૂપાળી ગુફા-

ઝોના ઝોકસરખા, અમ્છી ઠારીઝરીવાળા ઘાટ છે. ઝેવી પચાસ જેટલી ગુફાઓ. અને એ ઘણું નક્કર, કઠોર પાષાણમાંથી જ કાતરી કાઢેલું છે. જાણે મીણના પીંડામાં કરેલી એ કરામત છે.

હેડમ્મ-મહેલ

કયા કાળમાં અને કોણે વસાવ્યું હશે આ વિદ્યાલય ? કોણે કોરાવેલ હશે ? કાંઈ સાબિતી કે સાક્ષી નથી. શિલાલેખ નથી. કેવળ લોકવાયકા જ ચાલી રહી છે કે પાંડવોએ આ સ્થળ વસાવ્યું હશે. લોકો તો જ્યાં જ્યાં મહત્ત્વ પરિમાણ ને પ્રાચીનતા લાગે ત્યાં ત્યાં મહાભારતનો સાંધો સંધાડે ! લોકો કહે છે કે આ ગીરતું જંગલ એટલે હેડમ્મ-વન : આંહીં હતાં હેડમ્મા રાક્ષસીનાં રાજપાટ : એક દિવસ પાંડવો દેશવટે આંહીં આવ્યા, અને ભીમ ને હેડમ્માના હસ્તમેળાપ થયા : પછી હેડમ્માએ પોતાના પ્રભાવથી આખો કુંગર માખણનો બનાવી દીધો, ને રાતોરાત પાંડવોએ એ માખણની અંદર આ રાજ-પ્રાસાદની રચના કરી કાઢી : એક વિશાળ ખંડ, કે જ્યાં ચાર સ્થંભો અને ચોપાસ બાંકડા જેવી બેઠક કંડારેલ છે, તેને લોકો ‘ ભીમ-ચોરી ’ કહે છે; બીજા એક સ્થળને લોકો ‘ ગાંધારીનો રાજમહેલ ’ કહી ઓળખાવે છે; ત્રીજા એક ભવ્ય ગુફાને ‘ હાથી થાન ’ નામ આપે છે. પરંતુ લોકોની આખો આરેથી મહાભારતનું પડળ અળગું કરવાની ખેવના કોઈએ નથી કરી. ખૌદ્ધ સ્થાપત્યનું ઉપરછલું જ્ઞાન લઈને જનાર મુસાફર પણ બીજા એક ખંડમાં જઈ ને કહી શકશે કે આ શિવલિંગ નથી, પણ સ્તૂપ છે; અથવા તો ચાર સ્થંભવાળી એ ચોખંડી જગ્યા કોઈ બૌદ્ધધર્મવિધિની સાથે સંકળાયેલી છે. ખરી વાત તો આ છે કે દસ વર્ષ પહેલાં સુધી તો એ સ્થળ રેલવે-માર્ગથી ત્રીસ-પાંત્રીસ ગાઉને અંતરે પડેલું

હોવાથી કેઈ ઇતિહાસગ્રેમીએ બાગ્યે'જ એની યાત્રા કરેલી હશે. વોટસન જેવો 'સમર્થ' તવારીખ-નવેશ પણ પોતાના 'ગેઝેટિયર' માં આ સાણાને પાંચ પાંક્તિના એક તુચ્છ ફકરાથી જ પતાવી નાખે છે :

‘ સાણાનો ડુંગર ઉનાથી ઉત્તરે સોળ માર્ઈલ, વાંકિયાથી ઉત્તરે એક માર્ઈલ, અને ડેડણથી નૈઋત્યે દસ માર્ઈલ ઉપર છે. ડુંગરાની પાસે થઈને રૂપેણ નદી વહે છે. ડુંગરાની ખન્ને બાજુમાં બોદ્ધમતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની બેન દુદાએ બોદ્ધમઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કેતરકામ બહુ જ સારું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું નથી. ”

બસ, આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કેઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નધલ્લિયાતી જગ્યા

‘ વલ્લભીપુરનાં ખડેર ’ નામે એળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિદ્ધો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હતા. ત્યાં સરહદ છે જૂનાગઢના નવાળાની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. બીજી બાજુ, એ ડુંગરનો કબજો છે વાંકિયા નામના ગામના કેટીલા તાલુકદારોનો—કે જેને મન સાણા ઉપર ભેંસોને ખવરાવવા માટે ભર-ભે-ભર ઘાસ ઊગ્યા સિવાય તો એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તો મુખ્યત્વે ફરીને હોય છે માલધારીઓ—કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર પોતાનાં ઘર સાથે એક લઈને રહેવા સિવાય એની

અન્ય કશી વધુ કિંમત નથી. આને ત્યાં એ કારણે તો ચાંચ-
ડની ધૂમ બોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી
પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. બીજા
યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે ઊંચે ઊંચે
મજલે એક મોટો વિભાગ રોકી લઈ ગુફાઓ પર બારસાખ-
-બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણ-ગૂપણ કરાવ્યું છે; એ ચેલા
ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઈ દેવી માતાની સ્થાપના કરી યાત્રાનો
મહિમા ચાલુ કર્યો છે; ટાંકાનાં પાણી વડે એક ઊંચો બગીચો
પણ ઉગેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી એ સુખાત્ર આહિર
સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં રમણીયતા પાથરી રહેલ છે.
પરંતુ એને બૌદ્ધ ઇતિહાસનાં પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી
સૂઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાદી બહારવટિયા !
એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં
કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઈ
ઇતિહાસપ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો બિભો છે ! જો ઇતિહાસની
તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કોઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ
ચડે, તો એક દૃષ્ટિપાત કરતાં જ એને સાણો પોતાનું અંતર
ઉઘાડીને કેં કેં કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

બાકી, આજે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થંભો,
દીવાલોના પથ્થરો, પેલો સ્તૂપ, નિસરણીનાં પગથિયાં વગેરે
તમામને છીપાં (ચામાચીરિયાં) કરડી ખાય છે. પ્રવાસીઓ
સાક્ષી પૂરે છે કે ગઇકાલે અખંડ બિભેલા એ સ્થંભો આજે
છીપાંના જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈને પોણા, અરધા કે પા ભાગ
જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર
હાલત થોડાં વર્ષ ચાલુ રહેતાં એ બાંધણીને બધે ઘટધૂટ
અદૃશ્ય બની જવાનો. એલીફન્ટા કે કારલા કે અજન્તા જેવું

કશું થ શિષ્ય—સ્થાપત્ય એમાં ભલે નહોતું કે ન હોય; છતાં સોરઠી તવારીખના એક સીમાસ્થંભની મહત્તાની તો એને ના નહિ પાડી શકાય. પરંતુ આપણે ત્યાં ઇતિહાસ—પ્રેમીઓ ક્યાં છે ? શહેરી સંશ્લેષસ્થાનેના શીળા ઘોરડામાં બેસીને આરામથી ઇતિહાસ લખનારાઓને સાણે હુંગર હજીયે બાણે સો ગાઉ દૂર થઈ પડે છે.

ધર્મલેખ

આજે તો એની આસપાસ સપાટ ખેતરો છે; પણ જ્યારે એ બંધાયો હતો ત્યારે તો ત્યાં ગીરની ઘોર ઝાડી જ હોવી જોઈએ. સોરઠી ઇતિહાસની એ બૌદ્ધ સમયની બહોજલાલીમાં કાપાયવસ્ત્રધારી સાધુઓના કંઠમાંથી ઝરતાં ધર્મસ્તોત્રો વડે રોજ પ્રાતઃકાળે આ પહાડી શુદ્ધાઓ ગાજતી હશે. શુદ્ધાએ શુદ્ધાએ પીતવરણાં વસ્ત્રોની ધર્મપતાકાઓ ફરફરતી હશે. એકસામટા પાંચસો સાધુઓ જ્યારે ધ્યાન ધરીને નિર્વાણની નિગૂઢ સમશ્યાઓ ઉકેલવા બેસી જતા હશે ત્યારે એ એકત્રિત મૌન જગત પર શાંતિનાં ને સંયમનાં ફેવાં બલવાન આંદોલનો વિસ્તારવા લાગતું હશે !

ફિલમાં થાય છે કે સાણે ફરીવાર વસાવવો જોઈએ; સાધુઓને માટે ફરીવાર ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ; અને આજે ગરીબ જનતાને લોગે પોતાની ઇદ્રિયોની લોલુપતા સંતોષતા, શહેર-નગરોની સગવડો ઓડવાની ના પાડતા અને ત્યાગ—સંયમના માર્ગો પરથી ચલાયમાન થઈ રહેલા લેખધારીઓને ફરજિયાત ચાતુર્માસ રહેવા સાણામાં મોકલવા જોઈએ. સુપાત્ર અને સંસ્કારી મુનિઓએ તો પરમતત્ત્વની શોધ માટે ત્યાં રાજપુશીથી એકાંતવાસ કરવો ઘટે છે. ઉપર આકાશ, સન્મુખ રૂપેણનો રૂપેરી જલપ્રવાહ, દૂર દિશિજ પર અબોલ

કુંગરમાળ, અને ચોપાસ સળગતાં મેદાન : એ બધાં આજે સાચા મુમુક્ષુને કિરતારની શોધના પંથ બતાવવા જાણે આતુર ઊભાં છે. સાણાનો ધીરો ધીરો ધ્વંસ દેખાને પ્રકૃતિ-માતા ત્યાં જાણે રુદન કરે છે.

પ્રેમાલય

સાણામાંથી એક દિવસ ધર્મ વિદાય લઈ ગયો. અને તે પછી જાણે કેઈ લડાયક જાતિઓએ ત્યાં કિલ્લેબંદી કરી હોય તેવી ગઢ-રચનાની એંધાણીઓ પડી છે. ત્યાગ અને સમત્વના એ દેવાલય ઉપર એક દિવસ તલવાર-બંદૂકોએ હિંસાનાં લોહી રેલાવ્યાં હશે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ વટાવી આપણું પ્રવાસી હૃદય આ સાણા ઉપર એક ત્રીજા જ સંસ્કાર ઊતરતા કદપે છે. આખો કુંગરો જાણે પેલા વિરહી રબારી પ્રેમિક રાણાના નિઃશ્વાસમાં એક દિવસ સળગતો હશે. પોતાની બાળાપણુની સખી કેટાળી કુંવર કેવળ સાતિભેદના કારણે જ પોતાના ભાગ્યમાંથી ભૂંસાઈ ગઈ, બીજે પરણી ગઈ. રાણો એના સમાચાર લેતો લેતો પોતાની ભેંસો ઘેળીને સાણે આવી પહોંચ્યો, અને એ જીવતાજીવતા પહાડને પૂછ્યું કે—

કાગા જમત હે આંગણે, ખન ખન પથારા;
સાણા! સાજણ ક્યાં ગયાં, મેલીને ઉતારા !

નદીને પૂછ્યું:

ચોસર જેનો ચોદલો, નાક ભાતીલાં નેણ;
રાણો પૂછે રૂપેણને : દોઈ દીકાં મુંઝાં સેણ !

સામે પાંચ ગાઉ ઉપર નાદીવેલામાં ‘કુંવર્ય’ વસે છે, પણ રાણાથી કેમ જવાય ? સાણે બેસીને એનું ધ્યાન ધરવું જ રહ્યું. પરંતુ જીવ ન જાણ્યો :

સાણે મન સૂણું નહિ, ધુંવાસને ધડે.

લેંસો લઈને ભટક્યો. ધુંવાસના ડુંગરમાં ગયો. પાછો સાણામાં ને સાણામાં સમાયો.

ગોપ-ગોપીનો આશરો

ચોગી, ચોદા અને ત્રેમી—ત્રણેનું પ્યારું ધામ આ સાણાઃ આને એની પડતી અવસ્થામાં પણ એ વિચારે પશુઓનું ને ગોવાળોનું રક્ષણ કરે છે. ચોમાસે ચોમાસે આને ત્યાં ગોવાલ-લોની ગોળીઓમાં મહી ધૂમતાં હશે; આપાદ-શ્રાવણની હિલીઓમાં વહેલાં પહોરની ઘટીઓ પ્રજાતિયાં ગાતી હશે; રખારીઓની સગ્ગૂઓ સૂરજ મહારાજનાં સ્વાગત કરતી હશે; આબ-ધરતીના લગન-મહય જેવા રૂપાળા લીલુડા બની જતા એ ડુંગરને કેઈ અબોલ ખૂણે ગોપ-ગોપીના નવા પ્રેમ જન્મતા હશે.

આજના યુગનો લોહીયુક્ત જીવન-કલહ યું આવા શાંતિમય, મધુમય, ગોપજીવનને અવકાશ આપતો હશે? કે યું આ તો સાહિત્ય-વિલાસીની કલ્પના કેવળ વિલાસ જ ખેલી રહી હશે? એ પ્રશ્ન જીલ ઉપર આવીને ઊભો રહે છે, અને અધરાતને ટકોરે રાજીલા ગામના સ્ટેશન પર પહોંચી, સૂત્રવતા પવનમાં શરીર પર ધાળળો લપેટી, મને એ યાત્રા કરાવનાર મિત્રને રામ રામ કરી એના છેલ્લા શબ્દો સાંભળું છું કે “ લાઈ! મોટી ગીર તો હજી બાકી છે! હજી તો મોટા સાવજને એક સોટાચી તગડી મૂકનારી ચૌદ વર્ષની ચારણ-પુત્રીઓ આપણે જોવી છે; જ્યાં ઘોડા પણ ન ચાલી શકે એવી અટવીમાં આથડવું બાકી છે. તૈયાર થઈ રહેજો ! ”

હજી બાકી છે! જીવનયાત્રામાં હજી તો ઘણા પંથ બાકી છે. હજી તો કેવળ પ્રવેશ-દ્વાર જ દેખાયું છે. હજી ઘણું બાકી છે!

—એ વિચારે મને ધીરે ધીરે સુવાડી દીધો.

[૭]

કાદુની ગોતણ

જિંદગી એ શું માનવીનાં નિરધારેલ કાર્યોની સિદ્ધિઓનો સુરવાળો છે ?—કે અધૂરી રહ્યેલી ઉમેદોના ઓરતાનો સંગ્રહ છે ?

ભાગ્યવંતોને ભાગે પહેલી જાતનું જીવન આવતું હશે; સેંકડે નવવાણુનાં તકદીરમાં તો ઓરતા જ લખ્યા છે.

પૂરી ગીર જોવી રહી ગઈ છે. ગીરને એક છેડેથી બિપટી અધગાળે હાથ દઈ પાછો વળ્યો હતો. બીજો છેડો વેરાવળ બાજુ તલાળા અને સાંસણથી શરૂ થાય. એક દિવસ ત્યાં બિતર્યો હતો—પણ એકલ સવારીએ; ભેળો દુલાભાઈનો કે ગણુભાઈનો સાથ નહોતો.

તલાળા જવું થયું હતું બહારવટિયા કાદુની ગોતણ કરવા કરશે નહિ, કાદુની ગોતણ કરવા એટલે કે કાદુના બહારવટાની કહાણીઓ ફાંટવા ! ત્યાં એક જીવતો સાહેદ બેઠો હતો.

ગુલાબના ગોટા જેવો

એના વાવડ ગણુભાઈએ એક દિવસ આપેલા. હજુ ય મને ગણુભાઈનો એક બોલ મરેલા મિત્રની અમર રહેલી ફારમ શો ભણકાર છે છે :

“ પણ, ઝવેરભાઈ ! શું કહું તમને ? એતું મોં ! ગુલાબના ફૂલ જેવું છે, હો ! ને, ભાઈ, તમે જલદી ત્યાં પહોંચી આવ ! તમે બણો છો :કે આપણે ‘મળું’ ‘મળું’ કરતા રહ્યા

ત્યાં ફેટલા ફેટલા મળવા જેવા નરો હાથ્યા ગય્યા ! માટે મારા વગર પણ તમે એકલા પોગો, ઝવેરમાર્ક ! શુભાખ્યા કુલ જેવું એવું મોં છે. ”

એવું નામ જમાદાર શુભમહુમદ. તાલાળા ગામે મને તેડવા આવતા એ અસવારની સૂરત મેં છેટેથી દીઠી : રાંગમાં ફાર્ધ પાણીદાર ઘોડી રમતી હતી, ને મેં એ ચહેરાને મીંડવી જોયો—પેલા બોલની જોડે : ‘ શુભાખ્યા ગોટા જેવો ? ’

—ને ખાતરી થઈ કે ગગુભાઈના વર્ણનમાં અલંકારની ભલામી નહોતી, સુંદર સત્ય હતું.

સાઠ વર્ષની લગોલગ અવસ્થા ખેડતો આદમી પોતાના ચહેરા ઉપર તાબાં શુભો રમાડી શકે, એ એક નવાઈ પામવા જેવી તો બસે ને નહિ, પણ ખરેખર પ્રસન્ન થવા જેવી વાત હતી. ખાખી પોષાકમાં એની શ્વેત દાઢીથી મટેલી સિપાહી-ગીરી શોભતી હતી.

ને હું એની પાછળ પાછળ મારી ઘોડીને હાંક્યે જતો, સાંસણને ઘાટે ગીર-માર્ગે અભયજન થતો હતો કે આ શું એ જ શુભમહુમદ—જે કાદરબક્ષ બહારવટિયાની જોડે દયા-અગીઆર વર્ષની ઉંમરે દિવસરાત ગીરના ડુંગરા ખેડતો હતો ! આ શું એ જ બાલક, જેને ખીખા હાકુઓની જોડાજોડ ફાંસીની સજા પણ થઈ હતી ? આના દીદાર ઉપર તો ગેર-ઈન્સાનીઅતની એક રેખા ય નથી કમાતી ને !

રસ્તામાં સાંજ આચમતી હતી. ગાઢાં જંગલોને તાજેતર વાઢી વાઢી ખેડ માટે ખુદ્દી ઠરવામાં આવેલી ધરતી ઉપર અમે વેગમાં ઘોડાંને દીધે જતા હતા. અકાર ભાર વનસ્પતિ-માંથી ગળાઈ ગળાઈને લીલોતરીની ગંધ નાકમાં ચૂતી હતી. હા ગાઉનો પક્ષો એવવાનો હતો, ને મારી ચિન્તાયા દબવી

દબાતી નહોતી. હું એ શુભાખના ગોટા શા ચહેરાવાળા જેકે આદમીને શુદ્ધતેશુના કૂંડાળામાં પેસાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો :

“ આપની ઉંમર ત્યારે કેવડી હતી ? ફાંસીની સજામાંથી આ નિયતિ પર, જંગલખાતાના આસિસ્ટન્ટ ઉપરી અધિકારીની પાયરી પર, આપ શી રીતે મુકાયા ? ”

શુભમહંમદભાઈ ક્રૂર એટલે જ જવાબ દેતા : “ હું આપને મુકામે જઈને પછી તમામ વાતો કહીશ; તમામ કહીશ. ”

પછી સાંસણના સરકારી થાણામાં, પોતાના મકાનમાં બેસી તરુખીના પારા પડતા મૂકતાં મૂકતાં એમણે મને જે જે વાતો કહી, તેની નોંધપોથી અત્યારે મારી સામે જ પડી છે. ત્રણ દિવસ લગી અમારી બેઠની એકધારી બેઠક પડાંથી. વચ્ચે એ પાંચે નમાઝ પઢતા જાય, તરુખી ફેરવતા રહે, ને એના બે-ત્રણ રિન્દબલોચ નોકરોને મકરાણી જખાનમાં પૂરા સ્વાસ્થ્ય સહિત કામકાજની સૂચનાઓ કરતા જાય.

એની વાર્તામાંથી એનું સાચ તરી આવતું હતું. કાદુ બહારવટિયાને વિષે અલકમલકની જે જે વાતો મેં દૂંઢી હતી, તેમાંની એક પછી એકને હું એમની નજર તળે કસાવતો ગયો. એમણે તો આખું બહારવટું નજરે જોયેલું : કાદુના ભાઈ અલાદાદના ખલા ઉપર બાલક શુભમહંમદની સવારી થતી. નાનું બચ્ચું થાકી જાય : ઘોડાં તો બહારવટિયાને પોસાય નહિ; ને કેણ જાણે કેમ પણ આ નાનો બાલક બહારવટામાં ગયેલો, એટલે પછી વેઠવો જ પડેલો.

એ નાનપણની રજેરજ સાંભરણુ શુભમહંમદભાઈ એ મારી પાસે ધરી દીધી. એનું બચાન મારા ‘ સોરઠી બહારવટિયા ’ જામ ત્રીજામાં મેં પૂર્ણ વફાદારીથી ઉતારેલું છે.

સત્યપ્રેમી

કાદુના નામ જોડે સંકળાયેલા અનેક રોમાંચકારી કિસ્સા-
ઓનો મેં એમને પૂછપરછ કરી. એમાંના કેટલાએકનો એમણે
સાફ દિલે ઇન્કાર કર્યો. પોતાના મામુનાં કાળાં કૃત્યો ઉપર
અસત્ય વાતોનાં પુષ્પો ઓઢાડવાની શુભમહંમદને જરીકે એવના
નહોતી. કાદુ વિષેની કેટલીક પ્રેમશૌર્યવંતી ભવ્ય ઘટનાઓની
ચછવાડે જે સાચું રતી રતી જોટલું જ તંથ્યનું સુવર્ણ હતું તે
પોતે નામઠામ ને તિથિવાર સહિત કબૂલ કરી દીધું; બાકીના
કલ્પના-ભાગને એણે નમ્રતાપૂર્વક જતો કર્યો.

અંધારે અંધારે રૂપિયો સમજીને ચોરી કરી ભાગનાર
ચોર કેઈ બતીના પ્રકાશમાં જ્યારે પોતાની હથેળી ઉઘાડતાં
ઢબ્બુ નિકાળે, ત્યારે એને એક લાગણી થાય છે : એ લાગણી
આ વખતે મારી ચે હતી !

કાદરખણ વિષેની અનેક પ્રચલિત અફસુસતાઓનું એમણે
નીરસન કર્યું. એટલે જ મેં તારવેલું એ બહારવટિયાનું
વૃત્તાંત ગળાયલું, સત્યના સીમાડા પર ઊભેલું હું લેખી શકું
છું. લોક-વાણીના સાહિત્યને સંધરવા નીકળનાર શોધક આવા
ભય વચ્ચે હંમેશાં ઊભેલો છે : એક જ જીલેથી ઝીલેલા બોલને
એણે જગત પાસે ન ધરી દેવો ઘટે. લોકસાહિત્ય એટલે
જ્યાંત્યાંથી પડ્યો શબ્દ એ ને એ સ્વરૂપે રજૂ કરવાનું સાહિત્ય
નહિ. એક જ વાત, એક જ કથા, એક જ ઘટના : એના શક્ય
તેદલા તમામ પાઠો એકઠા કર્યા પછી જ એમાંથી સાચો ચાક
પકડવો રહે છે.

ફાંસીને માથડેથી

પણ શુભમહંમદભાઈ પર હું હવે વધુ નહિ યંબું. ગીરની
ગાદતા વચ્ચે એકલો બેસીને નમાને પઢતો આ ગંધીર આદમી

ફાંસીને લાકડેથી જંગલને ઉપરીપટ્ટે કેવી રીતે ફૂંચો?—તે એક જ વાત કહીને ખતમ કરું છું. એમણે જ કહેલી એ વાત છે:

“સાહેબ, અમારી ટોળી પૈકી ફાંસીની સઝા પામેલા તમામ જોડે હું બાર વર્ષનું બચ્ચું પણ જૂનાગઢની જેલમાં આખરી દિનની રાહ જોતો હતો. પણ ‘કુરાને-શરીફ’ તો અમારા ખાન-દાનનો પ્રિય અંથ; એટલે હું પણ બચપણથી જ ધર્મના પાઠો શીખ્યો હતો. જેલમાં મારા મોતની વાત જોતો હું કુરાન પઢતો હતો, ને ખીજા મોતની સઝાવાળા સાથીઓને સંભળાવતો હતો. દરમ્યાન નવાબ સાહેબ જેલની મુલાકાતે આવ્યા. એમણે મને જોયો. મારે વિષે પૂછપરછ કરી. બોલી ઉઠ્યા : આવા ધર્મપ્રેમી બાલકને ફાંસી હોય ? મને માફી આપી. મને નવાબ સાહેબે પોતાની પાસે લીધો. મને કામગીરી આપી. હું જીવાન બન્યો ત્યારે મારી શાદી પણ નવાબ સાહેબે કરાવી આપી. રક્તે રક્તે મને જંગલખાતાની નોકરીમાં આ પાયરીએ ચડાવ્યો. આજે મારે ઘેર જીવાન બેટાઓ છે; મારા કુટુંબનો લીલો બગીચો છે. મારો અવતાર સુધરી ગયો. હું તો શુકર ગુજારું છું એ નવાબ સાહેબના.”

વાંસાદોળના ખોળામાં

સાસણના પાદરમાં પડેલી ઊંડી હીરણુ નદી, હીરણુને સામે પાર બે-ત્રણ ગાઉ પર ઊભેલો વાંસાદોળ ડુંગર, ને તેની ચે પછવાડે ઊભેલી અજબી ગીર-બોમ—એ બધાં મારી કલ્પનામાં સજીવન હતાં. વાંસાદોળ ડુંગર ઉપર મારી કલ્પના એક શબને નિહાળી રહી હતી. એ શબને મેં પિછાની લીધું. એ હતું વાઘેર બહારવટિયા જોધા માણેકનું શબ. જોધાર જોધાની કાયા વાંસાદોળ પર પડી હતી. એવા શબને છેલ્લું શયન કરવાને માટે વાંસાદોળનું પહાડી સ્થાન જ ઉચિત હતું.

વાઘેર કુળમાં સહુથી યાણે, સહુથી ગંભીર ને નિર્ભયતાની
મૂર્તિ જોધો. હવનમાં હવતો પહાડ હતો. મૃત્યુએ પહાડને
પહાડના ખોળામાં પોઢાડ્યો. કેવાં એ રૂપ ! એ રૂપ તો જોધો
જ્યારે બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે જ ખરેખરાં પ્રકાશ્યાં એ રૂપ
તો દોઈ ગાયકના રાવબુહથ્યાની કામઠી પર રથાયું :

મન મોલાએ મિલાવો—

જોધો રે માણેક રૂપમેં આયો.

મૃત્યુની વાટ પકડતો વીર એના સાચા રૂપમાં આવે છે,
ને પોતાનાં ધરખાર-ઈજ્જતઆખરને સાદુ શસ્ત્રો બાંધતો. નર
પોતાનું મન મોલા સાથે, ‘માલિક’ની સાથે મિલાવે છે.
અસ્તાચક્ષે જતો પરાજિત સૂર્ય ઉદયગિરિના શૃંગ પરથી
નીકળતા વિજયી સૂર્યના કરતાં વધુ ભવ્ય ભાસે છે. એની
અધોગતિમાંથી કરુણતાની ઝલક ઊડે છે. સમર્પણ અને નિષ્ફલ-
તાનાં તેજછાયા એના મોં પર રમે છે.

જોધો માણેક રૂપમેં આયો !

અને તમને શું એમ થાય છે કે એ દુકડો જમીનને
માટે લડતો હતો ! ના, ના, બેમજ્જતીથી બચવાને માટે.
જગતમાં એને રાંક હવાઈદાર નહોતું કહેવાયું. એને ય એના
હવનની બાડી-પાતળી ફિદ્દસૂરી હતી. માટે જ બાર્ટને જ્યારે
એને સરકાર તરફથી માફી મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા વચન
આપ્યું, દરમિયાન માન-મરતબા સાથે નજરકેદી રહેવા સૂચવ્યું,
ત્યારે જોધાનો જવાબ આટલો જ હતો : રહું તો તદ્દન
મુક્ત માનવી તરીકે; નહિતર તો આબપરા ડુંગરામાં અરધો
ભૂખમરો ખેંચતાં ધિગાણે જ ખામ થઈ જવું લાગ્યું છે.

એમ કહીને એ ગયો હતો; અને જતો જતો—

કેસર કપડાં માણેકે રંગીયાં એ
સતીથે' કે સીસ નમાયો—
લેધા રે માણેક રૂપમે' આયો

સ્વપ્નમૂર્તિ

એણે ગામપાદરે ઊભેલા કુલની સતીઓના પાળિયાને પ્રણામ કર્યા હતા. નારીસન્માનની એ પરંપરાનો પૂજક જોધો માણેક મારી ચોપાસ એક સ્વપ્ન-સૃષ્ટિને સરજે છે. રાષ્ટ્ર-ભાવનાની—અરે, આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદની—નોખતે ગાજતા આ યુગમાંય જોધાની સ્વપ્નમૂર્તિ રચવામાં મને લવલેશ શરમ નથી. ને હું તાજેતરમાં જ સૂતેલા એક ખીજ શખરું અમર્ય ગાન બોલું છું. એ ચ હતો એક યુગપરિવર્તનની કાળ-મૂર્તિ : આયરલેન્ડનો સ્વપ્નવિહારી કવિ ‘એ. ઇ.’ ‘નેશનાલિટી’ નામના લેખમાં જ એણે લખ્યું કે—

સત્ય એ આજની કે આવતીકાલની પલટાતી વસ્તુ નથી. સૌંદર્ય, વીરતા અને આત્મધર્મ—એ કંઈ રોજ સવારે પલટાતી ફેરવેલો નથી. એમાંથી તો એક અપરિવર્તનશીલ પ્રાણુ ઝગારા કરે છે. આ સ્વપ્નો, આ પુરાતનો, આ પરંપરાઓ એકદા વાસ્તવિક હતાં, સજીવન હતાં, ઐતિહાસિક હતાં. આજે એ ઇંદ્રિયગમ્ય જગત-માંથી નીકળી સ્મૃતિ અને મનોભાવની સૃષ્ટિમાં સંધરાયાં છે. કાળ-એમની શક્તિને ખૂંચવી શક્યો નથી. કાળ એમને આપણી મમતાના પ્રદેશમાંથી હટાં નથી કાઢી મૂક્યાં; પણ, એથી ઊંચડું, તેમને ધરતી પરથી ખેસવી અમરલોકમાં ચડાવીને વધુ વિશુદ્ધ બનાવ્યાં છે. આજે એ ચક્ષુઓને જોવાની અને કાનને સાંભળવાની વસ્તુઓ મટી જઈ હૃદયને ચિંતન કરવાની વસ્તુઓ બનેલ છે. આજે એ તેટલા પ્રમાણમાં આપણી નિકટમાં આવ્યાં છે, આપણાં પરિચિતો બન્યાં છે, ને સાહિત્યપ્રદેશે પણ વધુ ખપજેમાં બન્યાં

એ. આજે એ સંકેતો બન્યાં છે, ને સંકેત-ચિહ્નો લેખે એ મતિ-
કાસના કરતાં ય વધુ સામર્થ્યવંતાં બન્યાં છે. માનવ-પ્રકૃતિના
વિધવિધ-રંગી અંતરપટોની પાર ધર્મને આજે એ આપણાં નેત્રો
સન્મુખ ઊભાં છે. આજે તો એ પ્રત્યેક સ્વપ્ન, પ્રત્યેક વીરાચરણ,
પ્રત્યેક સૌંદર્યતત્ત્વ પોતે જોતું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે દિવ્ય સત્તાની
વધુ નજીક જઈ ઊભેલ છે.

સાંભરતાં સ્વજનો.

પણ શા માટે હું આ કાળ-ગર્ભમાં ક્યારનાં યે ગારક
ધર્મ ગયેલાઓનું પુનઃ પુનઃ ગાન ગાયા કરું છું? એમનો
બચાવ કરવાથી શો ફાયદો છે? એમને વીસરવામાં જ સાર નથી?

એ વાતનો જવાબ મારી પાસે નથી. કેણુ જાણુ કેમ,
પણ એ બધાં મારા પૂરતાં તો મરી નથી ગયાં. મર્યાં હોય
તોપણ મારાં સ્વજનો જેવાં બની ગયાં છે. સ્વજનો સાંભર્યા
જ કરે છે.

હીરણુ નદી ઉપર પરોડના દોરા ફૂટતા હશે. પથારીમાં
પડ્યો પડ્યો હું ટક્યું છું કે રાતનું મારણુ કરી ગીરના
સાવઝડા વહેલું વહેલું પાણી પી લેવા હીરણુના ‘સેંજલ’
ધરાઓમાં ઊભા હશે. હરણાં ને સાળરડાં હીરણુનાં પાણીમાં
માં પલાળતાં ફડક ફડક થતાં હશે; કેમકે હીરણુની ઊંચી
લેખડો ઉપર રાજપરોણાઓની શિકાર-કીડા સારુ મહેલાતો
બાંધવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અનેક પ્રતિનિધિ-
ઓને ગીરના સાવઝો તેમ જ હરણાંઓની મૃગયા રમાડવા
માટે આંહી અતિથિ-ગૃહ પાથરવામાં આન્યું છે. એકસામટાં
પચીસ યુગલો યુરોપી દબાઈબથી રહી શકે તેવી બાદશાહી
સરભરાનાં આંહી સાધનો છે.

આર દિવસ સુધી હું યે હીરણુના ખેળમાં આળોઝ્યો.

પાંચમે દિવસે વિદાય લીધી. પણ તે દિવસથી આજ સુધી ‘હીરણ્ય’ નદીનું નામ લેતાં જ પેલા માંગડા ભૂતના દુહાની એક પંક્તિ મારી સ્મૃતિમાં ધૂમ્મા કરે છે :

પદમાનો મીતાળ

હીરણ્યની હદમાં પડ્યો.

પદમાનો પિયુ માંગડો જીવાન હીરણ્યના કયા પ્રદેશમાં પટકાયો હતો ?

હીરણ્યથી જવું હતું વાંસાઢાળ ઢાળા, ઊતરવું હતું સંત ગીગાની પુણ્યભોમ સત્તાધારની જગ્યાએ. સરસાર્ધ ગામમાં ચમાર સંત રોહીદાસનો ગંગાજળિયો ચર્મ-કુંડ જોવો હતો; કચ્છી વીરાંગના હોથલનો એકલનિવાસ કનરો ડુંગરો જોવો હતો. ત્યાં તો શુભમહંમદભાઈ ઉપર દાસદ ખખર લઈને આવ્યો કે જંગલખાતાના ઉપરી સાહેબનો મુકામ પડે છે.

હું સાંભળી જઈ તો મારો જીવ સૂગાશે એવી બીકે શુભ-મહંમદભાઈએ ‘માખણ, મરઘાં અને એક બોકડો’ની પોતાનાં માણસોને વરધી આપી. જંગલની કાકડી સાથે નીમક ચાવીને હું ઊંટ પર વિદાય થયો—પાછો આગગાડીને જ ‘દ્રવિડ-પ્રાણાયામ’ માર્ગે.

સત્તાધારનું યાત્રાધામ

‘પણ મેં કરી તેવી સુસ્તી ગીરના કેઈ પ્રવાસી ન કરી બેસતા. સત્તાધારની જગ્યા ન જોનારની સાચી સોરઠ-યાત્રા નથી જમા થવાની. આજે એ જગ્યાની શી દશા હશે તે તો જાણનારા જાણે. પણ સત્તાધાર એટલે તો સોરઠી લોક-સંસ્કૃતિનું એક માર્મિક કાંતિ-બિન્દુ.

સત્તાધારનો સ્થાપનાર ગીગો ભગત. સંત ગીગાએ ગીરનાં

બરપૂર ચરિયાણી વચ્ચે સત્તાધારને હુંગરખાળે ગયેાની ટેલ માંડી દીધી, અને પરખ વાવડીની સંત દેવીદાસની જગ્યા જેવી જ પરંપરા રચાપી ગીગાએ. રક્તપિત્તિયાં, કૈાઢિયાં, રોગમાં સડી ગયેલાં—જે કૈાઈ આવ્યાં તેને આશરો આપ્યો. ગીગાનું સત્તાધાર સોરઠના જૂના કાળમાં નવયુગના કૈાઈ પણ માનવપ્રેમી સેવાશ્રમનું કાર્ય ઉઠાવનારું ધામ હતું.

સંત ગીગાના પિતાનું નામ અલીભાઈ. માતાનું નામ સુરધ્. રહેવાથી તેરી રામપુરાનાં.

સોરઠમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડતાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તેલો. પોતાનાં ઢેરને ઉગારવા માટે સંત ગીગાનો પિતા બાઈ સુરધ્ને સગર્ભા મૂકીને જતો રહેલો. બાઈ પોતાના કૈાઈ સગાને ત્યાં ચલાલા લંવા નીકળ્યાં. રસ્તે શાપુર ગામે આવતાં બાઈને દીકરો અવતર્યો.

આ વાતની જાણ શાપુરના ગરાસિયા અમરાલાઈને થતાં તેણે મા-દીકરાને રક્ષણમાં લીધાં. બાલક દોઢ-ઝે માસનો થયો ત્યાં સુધી પોપણ કચું. પણ દુષ્કાળનો દાવાનળ લયનાક હતો. એટલે અમરાલાઈએ મા-દીકરાને રાજગોર હરખણ મહારાજ નેડે ચલાલે મોકલ્યાં. ચલાલા પણ દુષ્કાળમાં કમ્પતું કૈાઈ આ મહેમાનોને જોઈ સૂરીબાઈનાં સગાંનાં મોં કાળાં થઈ ગયાં.

એ સ્થિતિમાં સંત આપા દાનાએ કાળનો સામનો કરવા મોટો અનાથ-આશ્રમ શરૂ કરેલો, એટલે એમણે હસતે મોંએ મા-દીકરાને આશરે લીધાં.

ગીગાને સંત દાનાએ પુત્ર સમ પાડ્યો. ગીગાએ તથા માએ સંતની નેકટેકથી સેવા કરી. ગીગો જીવન થયો ત્યાં

સંત દાનાએ સૂરીબાઈને કહ્યું કે ગીગાને ન્યાતમાં જઈ વરાવો—
પરણાવો.

બાઈ સરંભડે કુટુંબમાં ગયાં, ત્રણ-ચાર વર્ષ કાઢ્યાં,
પણ ગીગાતું દિલ સંસાર પર લાગ્યું જ નહિ. બાઈ પોતે તો
સંસારથી કંટાળીને જ બેઠાં હતાં, એટલે એ તો રાજી થઈને
ગીગાને લઈ પાછાં ચલાલે આવ્યાં. જુવાન ગીગાએ જગ્યાની
તમામ સેવા કરવા માંડી, ને છેવટે આપા ગીગા સંતપદને
ધામ્યા.

દિલાવર લોકસંસ્કાર

સંતોની આસપાસ ઊભા થયેલા વહેમો, ચમત્કારો,
પરચાઓ ને ખૂબીઓ તો નાશવંત વસ્તુઓ છે; કાળ એનો
ભક્ષ કરી જશે. પણ સંત ગીગાની જીવનકથાને કાળનો કાળ
મહાકાળ સુધાં નહિ ખાઈ શકે. એ કથા તો સદાકાળ આવતી-
કાલની જ કથા બની રહી જશે. એ કથાની પુનરુદ્ધિઓ, નવી
નવી આવૃત્તિઓ નવા નવા સમાજોની અંદર નીકળતી જ રહેશે.
પ્રાણભોના ને ક્ષત્રિયોના સોરઠી દેવ સોમનાથ હોને રોજ પ્રભાતે
છેક ગંગાજીથી આવતી કાવડના નીરથી નાહતા; સમાજનાં
ઉપલાં પડા હોને આવા પ્રાણુશોષક ક્રિયાકાંડો વડે પોતાની
મહત્તા ચાહુ રાખતાં : સમાજના તળિયામાં જે લોક-સંસાર
જીવતો હતો તેના મેલ ધોવા તો સંત ગીગાના ધામ સતાધાર
જેવી જ ગંગાઓ વહ્યા કરતી ને ગીરતું જંગલ માત્ર બહાર-
વટિયાઓને જ નહિ પણ સંતોને ય પોતાની ગોદ આપતું.

એવા સતાધારને નિહાળ્યા વિનાની મારી ગીર-યાત્રા
અધૂરી રહી છે.

રોઈદાસનો ચર્મ-કુંડ

સરસાર્થ ગામ દીકું હતું પ્રીવિયસ કલાચમાં ભણતો હતો ત્યારે. પણ ત્યારે તો મન ઉપર ‘શાકુંતલ’, ‘મેઘદૂત’ અને રઘોટ તથા મેઘ્યુ આનોદિતનાં જ ગાદાં ધુમ્મસ છવાયાં હતાં. બહુ બહુ તો નરસી-મીરાંનાં નામે જાણ્યાં હતાં. બાણીને આખા ભક્તિપ્રવાહ પ્રત્યે અણગમે સેવતો હતો. સંત રોઈદાસનો ચર્મ-કુંડ જોવા જવાની વૃત્તિ જ શાની થાય ?

આજે તો રોઈદાસનો નામ-શબ્દ મંત્ર જેવો લાગે છે. ઉત્તર દિન્દો આ ચમાર સંત સોરઠ ધરામાં ક્યારે બિતરી પડ્યો હશે ! કદાચ દારકા વગેરેની તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો હશે; એક ગીર-ગામડે બેસી ગયો હશે. પણ સરસાર્થમાં શું એ ચમાર-કામ કરતો હતો ? જે કુંડમાં એને ગંગા-મિલન થયું તે શું આ જ કુંડ ?

ખબર નથી. હોડા બિતરવાની જરૂર પણ શી છે ? મહત્ત્વની વાત તો એ ચમાર સંતે સોરઠમાં અંકિત કરેલ સંસ્કારની છે. એ સંસ્કાર કયો ? ભેદની, જડ રૂઢિની, ભીંતો ભેદવાનો.

કથા આવી છે :

રોઈદાસજી તો ચમારકામ કરતા કરતા ચે પ્રભુમગ્ન હતા. એક દિવસ નદીમાં પોતે કરેલા કુંડ પર બેઠા બેઠા પોતે મૂવેલા ઢોરનું ચામડું ઘોવે છે : રસ્તે એક જાત્રાગુઓનો સંઘ નીકળે છે : સંઘમાંથી કોણે પૂછ્યું—ટીખજ કયું ? કે શુદ્ધ ભાવે પૂછ્યું ? પૂછ્યું—: “ ભકતરાજ ! ગંગાજીમાં નાહવા આવો.”

સંતે કહ્યું કે, “ ભાઈ, મુજ ગરીબનું એ ગળું નથી. પણ સિલા રહો; આ એક શ્રીકૃષ્ણ લેતા જાવ, ને ગંગામાર્ગ ને કહેજો

કે રોઈદાસે મોકલ્યું છે. પણ, ભાઈઓ, માતાજી હાથોહાથ લ્યે તો જ આપમે; નહિ તો ન આપતા.”

કંકણવતો હાથ

યાત્રિકોનો સંઘ હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. કાશીધામમાં પહોંચીને યાત્રિકોએ ઠેકડી કરી. શ્રીફળ લઈને એક જણાએ ગંગાતીરે ઊભાં ઊભાં કહ્યું : “ માતાજી, રોઈદાસ ચમારે શ્રીફળ મોકલ્યું છે; પણ હાથોહાથ લ્યો તો જ આપવાનું છે.”

હાંસી યાત્રીઓના હોઠમાં સમાઈ ગઈ. ગંગાનાં નીર વચ્ચેથી ઠોઈ કંકણે રણુઝણતો એક હાથ ઠોણી સુધી ઊંચો થયો : ફેંકાયેલું શ્રીફળ એ હાથની હથેળીમાં ઝિલ્કાયું : શ્રીફળવતો હાથ પાછો જળમાં સમાયો.

કાંઠે ઊભેલો સંઘ સ્તબ્ધ બન્યો. એણે નદીને સંબોધી : “ હુ લોકમાતા, ચમારનું શ્રીફળ તમે હાથોહાથ ઝીલ્યાનું અમે કહેશું, તો કેમ મનાશે ? દશીક એંધાણી આપશે ? ”

જવાબમાં જળમાંથી એક કંકણનો ધા થયો. ગંગાના કાંડા માયલું એક એ કંકણ સંઘે પાછા સરસાઈ પહોંચી સંતને આપ્યું. સંતે એ સુવર્ણ-કંકણને ભેટ મોકલ્યું યોગ્ય સ્થાને— ગામના ઠાકોરને ઘેર. ઠાકોરની કુંવરીએ કંકણની પૂરી જોડ્ય આટો રઠ લીધી. ઠાકોર સંતના ચર્મ-કુંડે ગયા. કુંડમાં નવાં નીર ઊભરાયાં તેના છુદ્ધુદોમાંથી ખીચું કંકણ નીકળ્યું. સંતે કુંડમાં ગંગાજી પધાર્યાં પેખ્યાં. ઠાકોર, કંકણના કામી, ગંગાની પ્રસાદી થ લેતો જા !

ઠાકોરે અંજલિ ધરી : સંતે ચર્મ-કુંડમાંથી છાપવું ભરી જલ વહેરાવ્યું. સૂગાયેલો ઠાકોર પ્રાશન ઠરવાને બદલે કુંડ—

જલ ઝાંચમાં ઉતારી ગયો : પંથુ એ તો આવળનાં તૂરા પાણીના
હાથ : લૂગડા પરથી જતા નહોતા : ધોણુય ધોનારી રાજ-ઝાંઢીએ
હાથ કાઢવા ઝાંચ મોંમાં લઈ ચૂસી : ધોઈ ને પાછી વળી ત્યારે
ધોણુયની ગાંસડી શિરથી ચાર આંગળાં ઊંચેરી ઊપડતી આવે !

આ ચમત્કાર-રૂપકનો મર્મ આંદો તે હો, પણ એક વાત
તો વિલસી આવે છે : કે ખરું સત માનવતાનું છે—નથી રાજ-
વટનું, કે નથી તીર્થે તીર્થે લટકવા જતી આલકછેટિયા ધર્મ-
વૃત્તિનું. ધરતીનાં ધગધગતાં પડો વચ્ચે ગૂંગાળાતાં ને રૂંધાતાં
ગંગાજી એક કર્મયોગી ચમારને ઘેરે ચાલતાં આવ્યાં; અને
ઉચ્ચ વણેને એ સેંકડો ગાઉ ચોધ્યાં ચ ન જડ્યાં.

એકરાષ્ટ્રતાના સ્વભાવો

રોઈદાસજી અહીં સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હશે, રહ્યા હશે,
એ તો સંલવિત વાત છે. રાષ્ટ્ર આખો રાજશાસનને હિસાબે
તો કેઈકે જ વાર એક છત્ર તળે હતો; પણ એની એકરાષ્ટ્રતા
તો સંસ્કાર-જીવનની હતી. સંસ્કાર-દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્ર એક અને
અખંડિત હતો, એક અને અવિભાજ્ય હતો, એક અને સુગઠિત
હતો. શાસનની એકતાને તો બ્રિટિશ રાજ આવ્યા પૂર્વે હિન્દે
ઘણાં વર્ષો સુધી ઝાઝી જાણી નહોતી. એ વાતને છુપાવવાથી
શો કાયદો છે ? ‘ એકરાષ્ટ્રતા ’ ‘ એકરાષ્ટ્રતા ’ એવા જાપ જપ-
વાની રાજદારી દલીલગાળનો તો કશો અર્થ જ નથી. સાચી
એકરાષ્ટ્રતા જે સંસ્કારની હતી, તેના સ્થાપકો રાજપુરુષો,
પત્રકારો ને સુસદીઓ નહોતા, પણ આ ‘ બાવા ’ નામે અજ-
ખામણા ને ‘ ભગતડા ’ નામે ભૂંડા દેખાડવામાં આવેલા સંતો

‘મીરાં, તમે ઘેરે જાવને !’

૬૬

‘ મીરાં, તમે ઘેરે જાવને !’

રોઈદાસ તો કાશીના. મીરાંને એનો ભેટો કાશીધામે થયો હતો. મીરાં એ ચમારની ચે ચેલી બની હતી. એનું ભજન છે—મીરાંના નામનું : ચમાર સંત મીરાંના મમત્વને આજવા કેવા કાલાવાલા કરે છે :

(ભજન)

એ જ મારી સેવાના શાળગરામ !
મીરાં, તમે ઘેરે જાવને !
તમે રે રાજાની કુવરી, ને
અમે છેએ જાતના ચમાર :
જાણશે તો મેવાડો કોપશે,
ચિતરોડો એંચે દેશે જાળ—
મીરાં, તમે ઘેરે જાવને !

અને છેલી પંક્તિ !—

કાશી રે નગરના ચોકમાં રે
ગરુ મને મળ્યા રોઈદાસ—
મીરાં, તમે ઘેરે જાવને !

રોઈદાસ કાશી નગરીના : રામાનંદ એના મુર્શદ : સોરઠના ચારે તીરને સાગરજળ છંટાતાં હતાં, તેમ સોરઠી લોકજીવનની પાળે રાષ્ટ્ર-સંસ્કારના સાગર-જીવાળ આવા સંતો દ્વારા રેલાતા હતા.

અરસાઈની નદીમાં ઘતાવાતા જળકુંડને, સંભવ છે કે, લોકોએ દ્રષ્ટ રોઈદાસજીના ચર્મ-કુંડનું પુનિત નામ આપીને એક સમારક-રૂપ બનાવ્યો હશે. પણ એ સમારકો ને એ પ્રતીકો નહીં કરવાની લોકભાવના એક રીતે નોખી તરી જાય છે.

કલકત્તાને સામે કિનારે બેલૂરમઠમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીને ઠાલિયો, અથવા સ્વામીજીએ પીધેલો કેઈ હોકો કે ચીરુટનો શેષ ભાગ સંઘરી રાખેલ છે. તે થયું પ્રતીક-પૂજનનું બિનરતું સ્વરૂપ; ને એથી જુદું, આ સંતના જીવનને એક ચર્મ-કુંડમાં સ્મરણાંકિત કરવું એટલે સાગ્રા માનવ-ગૌરવની સ્થાપના. હિન્દુ ધર્મની પુરોહિત-હાથે જઈ પડેલી પ્રણાલિકાઓ સામે લોક-હૃદય આવી રીતે જ મૂંગા પુકારો નોંધાવતું હતું. એમ ન હોત તો રાઈદાસની પ્રતિષ્ઠા કેઈ દેવળમાં મૂર્તિરૂપે જ થઈ ગઈ હોત.

[૮]

પ્રેમલક્ષ્મીનાં યાત્રાધામ

ગીરના સીમાડા પર એકલવિહારી ઊભેલા કનરા ડુંગરાને
તો તે પછીના બીજા પ્રવાસમાં જોયો.

પ્રભુલક્ષ્મીનાં જેમ તીર્થસ્થાનો છે, તેમ પ્રેમલક્ષ્મીનાં ય
યાત્રાધામો સુકરર થયાં નથી. એ થશે ત્યારે સોરઠનો અ
કનરો ડુંગર, હાલારતું રાવલ નામે ગામડું, ગોહિલવાડના
સાગરતીરતું આંચુડા મહાદેવનું મંદિર અને ગરવા ગિરનારનાં,
પેલી રાણકને પુકારે પડું પડું ધર્મ અટકી રહેલાં શતકે.—જૂનાં
ચોસલાં વગેરે વગેરેની પરકમ્મા કરવા માટે પંથીઓ શિરી—
—ફરહાદના તેમ જ સુહિણી—મેહારના સુલકોમાંથી પણ ઊતરશે.

કનરા ડુંગરાને માથે તો કચ્છનાં બે પ્રેમિકોનો વીરસભર્યો
પ્રેમ એકવાર રમણ કરી ગયો છે. પદમણી હોથલનો પુરુષવેશે
અહીં કનરાની ગુફામાં વાસ હતો. મરતા બાપના દૂંપાતા છવને
અંજલિ ભરી પાણી ટોનારી હોથલ, બાપના શત્રુ ‘બાંભણિયા
બાદશાની સાતવીનું સાંઠયો ન કાઢી આવું’ ત્યાં સુધી પરાણીશ
નહિ’ એવી પ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે પુરુષવેશે એકાકિની ચોતાનો
અશ્વ રમાડતી નીકળી હતી. પોતાના વજ્રકહોટાને કારણે
ઠલકિત બનીને દેશવટે રમગતા કચ્છી જુવાન ઓઠાએ
હોથલને એક પુરુષમિત્ર લેખે જ ચાલી જાણી હતી. એવી

નરી ભાઈબંધીની, વીરમૈત્રીની, નિર્ભેજ પ્રીતિના તલસાટમાં જ બેઠે વિખૂટાં પડ્યાં હતાં.

‘જે વિસારું’ વલણ... !’

ને શી એ પ્રીતિની તીવ્રતા ! દેવી અગન ! એટલે પૂછે છે કે, ભાઈબંધ, વીસરી તો નહિ જવ ને ? વીરતાના સાજે ચોભતી હોથલ, ત્યાં લગીની લોખંડી હોથલ, કેવો જવાબ વાળે છે !—

જે વિસારું, વલણ,
ધડી એક મુંજ ઘટમાં,
(તો તો) ખાંખણમાં ચ ખતા
(મુંને) મરણસળયું નહ મળે !

એ મારા વહાલા દોસ્ત ! તને જે હું ઘડીભર પણ મારા હૃદયમાંથી વિસારું તો તો મારું મોત ખગડજો ! મૃત્યુ વખતે મને સારી મરણશય્યા પણ ન મળજો—અરે, મારી લાશ કફનના દુક્ટડા વગરની ઉઘાડી રખાજો !

સ્નેહીજનના વિસ્મરણનો અપરાધ આ ગોપજનોને, ગીરવાસીઓને, રણનાં ખાળોને નાનોસૂનો નહોતો લાગતો. ગ્રેમીને વિસાર્યે જીવન તો વણસજો, પણ મરણ સુધ્ધાં ચ ખગડજો !—શખના ચ બેહાલ થજો !

સારા ને સુખી જીવન કરતાં ચ વધુ મોટી ઝંખના જેઓને સારા માનભર્યા મૃત્યુની હતી, તે આ લોકો : ગ્રેમીનું વિસ્મરણ થકું એ કાંઈ જેવુંતેવું કુકર્મ હતું ? રણાંગણથી પીઠ બતાવીને સાગી જવાની બદનામી કરતાં જંરીકે આછી નહિ એવી આ ગ્રેમના વિસ્મરણની બદનામી હતી.

‘...થર-ખાખીડી થઈ ફરાં !’

૭૩

‘...થર-ખાખીડી થઈ ફરાં !’

એ તો શબની દશા : પણ પ્રેમને વીસરનારના આત્માની
કેવી વલે કલપાઈ!—

જો વિચારું, વલહા,
રૂદિયામાંથી રૂપ,
(તો) લગે એતરજી લૂક,
થર-ખાખીડી થઈ ફરું !

ઓ મારા વહાલા દોસ્ત ! મારા હૃદયમાંથી ચે હું તારું
રૂપ લૂહું, તો તો મૃત્યુ પછી મારો આત્મા ખાખીડા પક્ષીની
માદા ખાખીડીનો અવતાર પામીને જૂયાં કરજો. કયાં ? કોઈ
કુંજવટામાં ? આંખાવાડિયામાં ? નહિ, નહિ; થરપારકરના
રણની અંદર. એ સળગતી મરુભોમમાં હું ખાખીડી પંખણી
સરખાઈ, ને ઉત્તર દિશાની આગઝરતી લૂ વચ્ચે હું વલવલ્યા
કરું એવી મારી દુર્ગતિ થજો !

ખાખીડી એટલે આપણા સોરઠી હોલાને—કપોતને—મળતું
પંખી : એટલે કે બહુ બહુ કોમળ જાત. સામાન્ય ઉનાળાની
ગરમીમાં પણ શેકાઈ જાય. તો પછી ‘થર’ના મરુપ્રદેશમાં ઉત્તરાદા
વાયરાની ગરમ લૂ વચ્ચે તો એની દશાતું પૂછવું જ શું ?

પ્રેમી હૃદય પોતાના પ્રેમના વિસ્મરણને પરિણામે કેવા
વલવલાટવાળી દુર્ગતિ સેવવાતું પાપદ્રવ સ્વીકારે છે !

એ ખેડ દુહામાં હોથલતું હૃદય નિયોવાયું. કચ્છની
કુમારી : મરુભોમનું બાળ : એના કાન્યમાંથી સળગતી મરુ-
ભોમનો, રણનો, આત્મા લણકાર આપે છે.

આટલું જ વચન આપી હોથલ છૂટી પડી : વણપ્રીછેલી,
માત્ર પુરુષમિત્ર લેખે જ વિદાય લઈ ગઈ.

શા માટે એ પ્રકટ ન થઈ ? શા માટે પોતાના ‘વલહા’
એઠાની જોડે એણે વિવાહ ન માગ્યો ? પિતાને આપેલ દોલ
તો એ પાળી ચૂકી હતી; છતાં શા માટે એણે જીવનની
મુક્તધારાઓ રૂંધી નાખી ?

કોણ જાણે, પ્રેમીજનોએ આ ‘શા માટે ?’ના ઉત્તરો કદી
આપ્યા નથી. મિસરના રણપેશનમાં જોડેલા ‘સ્ફીકસ’ સરખો
આ માનવ-પ્રેમ ચિરકાળનું મૌન ધરીને, યુગયુગોએ પૂછેલા
એ ‘શા માટે ?’ સામે કોઈ રહસ્યભરી મીઠ માંડી રહેલ છે.

‘ નહિ વિસારું ’ કહીને હોથલ ગઈ.

પછી તો એ એકલમલ મિત્રની જુદાઈ એઠો ન સહી
શક્યો, સાથીઓને છેલ્લી વારના ‘ ઝાઝા જુવાર ’ આપીને
સગડે સગડે મિત્રની શોધમાં આવ્યો. કોઈ ‘ શંખાસર ’
નામના તળાવની પાજ પર ચડતાં પાણીની અંદર હોથલને
એકજો શરીરે સ્નાન કરતી દીડી. એકલમલ મિત્રની સાચી
પિછાન પડી, બેઉ પરણ્યાં. એ બધી વાર્તા તો હું ‘ રસધાર ’
(ભાગ ચોથા)માં આપી ગયો છું; પણ આ શંખાસર તળાવ
કયું ? દુહો બોલે છે આ રીતે—

ચડી શંખાસર-પાર, એઠે હોથલ ન્યારીયાં;
વીછાઈ બેઠી વાર, પાણી મધ્યે પદમણી.

કચ્છધરામાં શંખાસર છે તે તો નહિ હોય ? આ મિલાપ
કચ્છમાં જ થયો હોવાનો, ને પરણ્યાં બાદ સોરઠમાં ભિતરી
કનરા ડુંગરાનો વાસો કર્યો હોવાનો, સંભવ છે. બાકી, કનરાની
આસપાસ કોઈ શંખાસર તળાવ નથી.

વંતનની મમતા

કનરામાં આ વીર-જોડલું ઝાઝાં વર્ષો રહ્યું હોવું જોઈએ. જેસલ અને જખરો નામે પુત્રોની જોડી પણ કનરાએ જ હોથલને બાંધી હશે. પણ કનરો છોડ્યો ક્યારે ?

અપાઠી મેઘના પ્રથમ-પહેલા દોરિયા ફૂટ્યા તે દેખી ઓઢાને વંતન સાંભર્યું ત્યારે ?

વંતનની મમતા, એનો કાવ્યભાવ, ઓઢા-હોથલની કથાના દોહામાં જેવો સંઘરાયો છે તેવો ખીજે ક્યાંય જવદલે જ સંઘરાયો હશે. મેહુલાની 'શેડયુ' ઉત્તર દિશાના ક્ષિતિજ પર આલેખાઈ ગઈ, કુંગરાઓ માથે હમ્મર ચડ્યા : ઓઢાને સ્વજન સાંભર્યા, મોરલાના ટહુકારે એ દમરણમાં વધુ દર્દ પૂર્યું. ઓઢાનાં નેણાં રડી રડી ત્રાંખાવરણાં બન્યાં. પોતે બેઠો હતો તે છીપર (શિલા) પણ ભીંજઈ ગઈ. ઓઢા રડે છે એ જાણતાં તો હોથલ પોતાને ભોંયરેથી દોડતી આવી; ને—આખરે તો એ સ્ત્રી ખરીને!—સંશય પડ્યો : અરે, વહાલા !

અમથી ઉત્તમ ગોરીયાં

ચડી તેજે ચિત્ત-શીષુ !

તારા ચિત્તમાં શું મારાથી કોઈ વધુ ગોરી સજની ચડી બેઠી છે ? શીઠ રડે છે ? આવડા મોટા આલેખની સામે ઓઢા માકાર ભણે છે ને કબૂલ કરે છે કે, પગણી !—

કનડે મોતી નીપજે, હમ્મમેં થીયેત મઠં;

હોથલ જેલડી પદમણી હમ્મમેં નેણે ન દડ.

હું સમજું છું કે હમ્મ કંઈ સોરઠધન સરખો પદમણીને નિપજાવનાર મુલક નથી. સોરઠના કનરામાં મોતી પાકે. ને, હમ્મમાં પાકે છે મઠના બૂંડા ફાણા. સોરઠ બલે લખુંબજખુંબ

વનરાજીથી વિભૂષિત, ને કચ્છમાં ભલે ‘ખેરી, છુરી ને બાવરી’
જેવાં ટાંટાળાં વગણઉં ઝાડવાં થતાં; પણ એક વસ્તુ એવી છે
કે જેને માટે, હોથલ, આપણે કચ્છમાં જવું પડ્યું :

હોથલ હલો કછટે,

છતે માડુ સવાયા લખ.

હોથલ, હાલો કચ્છમાં—જ્યાં લાખેણા મદો પાકી શકે છે. હાલો
એ રસકસડીણી ભોમમાં, કેમકે એનું પાણી પીવાથી—

વંકા કુંવર, વિકટ ભડ, વંકા થીયેતા વછ;

વંકા વછેરા ત થીયે, પાણી પીયે લે કચ્છ.

ગાયેના વાછડા, ઘોડીના વછેરા ને માનવીના કુંવરો, એ બધા
કચ્છનું પાણી પીયે વંકા-ખંકા બને. માટે, એ હોથલ, હાલો
કચ્છમાં—કેમ તુંથી ચડિયાતી ગોરીની થોધમાં નહિ, પણ
આપણાં બે બાગદોને ‘ખંકા નર’ બનાવવાની નેમથી !

ભૂમિપ્રેમનું કાવ્ય

એ હુડાઓનું જૂમણું દેશાભિમાનના સૂરો ઝીલે છે. સૌંદર્ય
અને શૌર્ય વચ્ચે એ હુડાઓમાં તુલના થઈ રહેલ છે. માનવીની
છાતી જ્યારે વતનને સારુ ફાટફાટ થાય ત્યારે એના હૃદયમાંથી
કયા બોલ, કયું સંબોધન ઊઠે ?

લોકકવિતાએ એવો એક લાક્ષણિક બોલ બોલના મોંમાં
મૂક્યો :

એ ટોલરિયો દેશ !

કનરાતું લોંબકું સૂનું મૂંછીને કુટુંબ કચ્છમાં ગયું. ઝાઝો
કાગ રહ્યું. બેટડા ખંકા બન્યા, બન્નેએ મોટા સાવજને માર્યો,
ને એને બિરદાવવા ભેગા થયેલા દાયરા વચ્ચે એકાએક હોથલ

જેડે થયેલી શર્ત ઉઠાવી હોથલતું નામ પ્રકટ કરી નાખ્યું. એકલી હોથલ પાછી કનરે આવીને રહી.

કનરા ડુંગરાને એ કથા એક રહસ્ય ચડાવે છે. હોથલ માનવી નહોતી, પદ્મભણી હતી; મૂર્છા નથી, હજુ જીવે છે. ને એના ગાયબ ભોંયરામાં હીંડોળાખાટ ચાલી રહી છે તેના અનાહત કિચૂડાટને સાંભળવા માટે હજુ ય માલધારીઓ ભોંયરે કાન માંડે છે.

મહિયાઓનો સત્યાગ્રહ

ને કનરો ડુંગર આવાં વીર-વીરાંગનાના પ્રેમનું, ચિર-વિલોગનું, હોથલના વાસના-દેહના ચિર-ભણકારનું જ ધામ નથી; કનરાના ખોળામાં સિદ્ધરવરણી ચોરાસી ખાંભીઓ ચાર પંક્તિઓ રચીને ઊભી છે. એ ચોરાસી મહિયાઓની ખાંભીઓ છે. સંવત્સર ૧૯૩૯ના પોપ મહિનાની અઝવાળી પાંચમને કાળે પડેાડિયે એ ચોરાસી જણાને હારખંધ બેસારી જૂનાગઢ રાજની ફોજે તેઓનાં માથાં વાઢ્યાં હતાં—તલવારથી નહિ, કુહાડા વતી.

ધિંગાણું નહોતું થયું; વિશ્વાસઘાત અને દગલખાણ રમાયાં હતાં. જૂનાગઢ રાજની રક્ષા તેમ જ વિસ્તારને માટે પેઢાનપેઢીથી જન કાઢી આપનારી મહિયા કેમ ઉપર રાજ્યે જતે દહાડે નવા લાગા નાખ્યા, જૂના કેલકરારો ઉઠાખ્યા, ત્યારે મહિયા કેમના ઘરેઘરથી નીકળેલા નવસો પ્રતિનિધિ મદદો આ કનરા ડુંગર પર રિસામણે ચડેલા.

કેવું એ પ્રતિનિધિત્વ ? એક ઘરમાં કેમ માટી વધનો પુરુષ નહોતો. વિધવા માતાએ દસ વર્ષના બાળ-દીકરાને પ્રતિનિધિ

કરીને મોકલ્યો, ને નાના ભાઈની સંભાળ રાખવા બે બહેનો એની જોડે ગઈ.

આપણે આજે જોને ‘અહિંસાત્મક સંગ્રામ’ કહીએ છીએ ને, તેને તે દિવસોમાં મહિયાઓએ ભજવી બતાવ્યો. એવું નામ ‘રિસામણું’ અથવા ‘બેઠું બહારવટું’ રખાયું હતું. મહિયાઓના આગેવાને એક પણ હથિયાર લેવું રાખવાની રામદુવાઈ ફરમાવી હતી. નવસો મહિયા બહાદુરો મહિનો—તવા મહિનો આ કનરા પર ગાંઠનું ખીચકું ખાઈને પડ્યા રહ્યા, પણ આશુબાજીની સીમોમાંથી એક ડુંડાનો ચે બગાડ તેઓએ નહોતો કર્યો.

‘કાલે રાજની વિધિ આવે છે’ એવું કહીને મહિયાઓને ગાફલ બનાવ્યા. પરોડિયાના અધકારમાં એ નવસોની સૂતેલી મેદની પર સેના તૃટી પડી. એંશી જણા સામી છાતીએ ઊભા રહ્યા તેઓને કુકાડે કાપ્યા. કોઈએ ચૂં કે ચાં ન કર્યું.

અને પેલો દશ વર્ષનો બાલ-પ્રતિનિધિ પણ અડગ ઊભો. એના ઉપર કુકાડો પડ્યો. ભાઈને બચાવવા બે બહેનો આડી પડી : ‘અમારા ભાઈને રેંવા દો; એને સાટે અમને કાપી નાખો !’ એમ રગરગતી એ પણ કતલ થઈ.

આજે એ બે બહેનોની પણ ખાંભીઓ ત્યાં પડી છે. ચોરાસી પુરુષ-પાળિયાની વચ્ચે એ બે સ્ત્રીની ખાંભીઓ તેની ઉપર કેતરેલા બળે ગોળાકારો પરથી પરખાય છે.

તીર્થયાત્રા

આ કતલનો હાકાકાર બોલી ગયો. સરકારે રાજ પર કમિશન બેસારી, નવાબને પદબ્રજ કર્યા હતા, ને મહિયાઓને

કરમુક્ત બનાવી જૂનાગઢની હકૂમત નીચેથી એજન્સીની હકૂમતમાં ખેંસવી નાખ્યા.

ચારણોનાં છૂટક છૂટક ત્રાગાં સિવાય સોરઠની ધરા પર એક હથિયારધારી શૂરવીર લડાયક જાતિના બેઠા બહારવટાનો આ કિસ્સો એક અને અનન્ય જ છે. મહાત્મા ગાંધીજીને માટે કનરો આને તીર્થનું ધામ થવા લાયક છે. પણ મહાત્માજીને આ ઘટનાથી કોણ વાકેફ કરે? હજી તો અરધા જ સૈકા પરની આ વાત છે. મારા ‘બહારવટિયા’ ભાગ ત્રીજામાં એનો સવિસ્તર ને શબ્દશઃ અહેવાલ પડ્યો છે.

કનરાને દીઠે એ બધું તાણું બન્યું હતું.

સોરઠી જુવાન

ખીજું જોવાનું રહી ગયું. દોણ-ગઢડાનું વંકું ગીર-ખિન્દુ. ત્યાં મારે પાંડવ-જુગના કહેવાતા દ્રોણેશ્વર મહાદેવને જોવા નહોતું જવું, પણ સામૈયા મહાદેવની મૂર્તિને તૂટતી અટકાવવા નીકળેલા એક મધ્યયુગી જુવાનનું લગ્ન-સ્થાન જોવા જવું હતું.

એ જુવાનનું નામ હમીરજી ગોહિલ. વાર્તા તો એની મથાફૂર છે. સોમનાથ પર ત્રીજી વાર ઇસ્લામને ચઢી આવતો સોરઠે સાંભળ્યો, ત્યારે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રિયોનું એક પંખીડું થ કૂકડયું નહિ.

“ધિધાર છે રાજપુતોને!” જુવાન હમીરજી, લાઠી ખાસેના એક કાળના અરઠીલા ગામમાં, પોતાને ઘેરે બેઠો બેઠો બેઠળી બેઠયો : “છતે રાજપુતે હિન્દવાણાનું નાક કપાશે?” મોટા ને ભાઈઓ પરદેશી સૂળાઓની ચાકરીમાં ગયા હતા. લોન્નઈ ઘેરે હતી. લોન્નઈએ બાળ દિવરને ટોંચો માર્યો :

“ તમે ય રાજપુત છો ને ? કાં નથી જતા ? ”

એવા મેંણાએ એ નમ્રહિયા સોરઠી બાળને સોમનાથની દિશા પકડાવી. લડવૈયો બનીને નહિ, મતધારી બનીને હુમીરજી આહ્યો. જીવતા પાછા આવી શકાશે નહિ : મરવું જ છે : જીવતે કે મુવે, મસ્તક સોમૈયાજીને ચડાવવું છે : ભોજાઈ, તારી કૃપા, કે તેં મને સ્વધર્મ મુઝાડ્યો.

બાળ હુમીરજી અવિવાહિત હતો. જગતની કરી વળગણ નહોતી. બેફિકર કલેજે ઘોડેસવારે ઘોડો હાંક્યો. માર્ગે આ ઘાટી ગીર પડી હતી. તીરકામઠાંવાળા ભીલ લૂંટારાઓએ હુમીરજીને ઘેરી લીધો. ભીલ સરદાર વેગડા સામે રજૂ કર્યો. કહે છે કે આ દોણ-ગઢડાની નજીક જ ભીલપતિ વેગડાનું મથક હતું. અહીં એ ભીલ સરદારે વંકા કરડા જીવાનને નિહાળ્યો, સન્માન્યો, પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો. છેલ્લે મૃત્યુની વાટે પણ જમાઈનો સુંદર સાથ કર્યો.

મૃત્યુની વાટે નીકળેલા હગીરને લગ્નની ઇચ્છા કેમ જન્મી ? રોટલા જમતાં જમતાં એણે પોતાને પીરસનાર ભીલ-કન્યાનું મોં દીઠું : મુગ્ધ થઈ ગયો—એ નારીના ચકચકતા નીરોગી કાળા રંગ ઉપર, ચહેરાની નમણાઈ ઉપર, ઘાટીલી દેહ-રચના ઉપર, દેહની મજબૂતી ઉપર.

પ્રથમ પ્રશ્ન તે સમયના પુરુષને હૃદયે આ હતો : કે વંશનો વેલો ચાલુ રહે, ને એ વંશમાં વીર પ્રજા પાક્યા કરે. લગ્નના ધોરણનું પહેલું પગથિયું આ હતું.

હુમીરજીને નિર્વંશતાનો સંભવ ખૂંચતો હતો. આંહી પોતાની સન્મુખ બહાદુરોની જનેતા બને તેવી સ્ત્રી તૈયાર હતી. હુમીરજીને ઝેમનો પણ હૃદયમાં આજ પહેલી વાર

થનગનાટ જાગ્યો. પ્રેમદાત્રી સામે ખડી હતી. લીલકુમારી મોહ પામી હતી—આવા આશાભર્યા જોળનજોધને મૃત્યુપંથે પળતો દેખી.

“પણ ઓ લીલકુમારી ! એક જ રાતના ગૃહવાસને સારુ તારો તો સમસ્ત ભવ ખગાડવોને મારે ?”

લીલપુત્રીએ જવાબ વાળ્યો હશે તો તે આવો જ હશે ને—કે “હે જુવાન, એક રાત્રીનો સાચો સંસાર હજારે ભંગાર જિંદગાનીઓ ન્યોછાવર કરવા જેવો નથી શું ?”

રુધિર - મિશ્રણ

પણ જવા દો એ બધા પ્રણય-પ્રલાપોને. સોરઠી જુવાન એક રાત્રીને માટે પરણ્યો. ગંગાજળકુળ ગણાતા ગોહિલના ખાલકે અનાર્થ મનાતી શિકારી દેખની બાલાનું પાણિ-અહણુ કર્યું. એક રાત્રી—એક જ રાત્રીના એના દંપતી-સંસારને ક્યારે એક મિશ્રજાતિની વંશવેદ્ય ચડી; જેનું નામ ગોહિલ દેખી.

એવી મંગલ ઘટનાનું લીલાસ્થાન દોણ-ગઢડા મને પ્રિય છે—કદ્યનામાં પ્રિય લાગે છે. ને સોમનાથને પાદર સમર-ભૂમિમાં જ્યારે શત્રુની સમશેરે પડેલા મસ્તકને બે હાથમાં ઝીલી લઈ હમીરજીનું કળંધ (ધડ) સોમનાથની સન્મુખ અર્પણ કરતું જોઈ હશે, ત્યારે પેલી ચારણી ડાશીએ દૂર જાણે જાણે બાજુડા હમીરને મીઠા મીઠા મરશિયા સંભળાવ્યા હશે, તેની લાગટ ચિત્ર-પરંપરા મારાં કદ્યના-ચક્રુઓ સામેથી દોઈ ઝડપી ચિત્રપટની માફક પસાર થઈ રહેલ છે :

વેલ્લે આવ્યે વીર !

સખાતે સોમિયા તણી;

હીંદોળવા હમીર !

ભાલાની બણીએ બીમાઉત !

પાદણ આંધ્યાં પૂર

ખળહળતાં ખાંડાં તણાં;

સોલે માણી શૂર ,

બે'સાસણ સો બીમાઉત.

વેળ્ય તાહરી વીર,

આવીને ઉવાંટી નલિ;

લાકમ તણી, હમીર,

ભેખડ આડી, બીમાઉત !

ઓ ભીમ લાઠિયાના પુત્ર ! તારા શૌર્યની ભરતી ચડી આવી, પણ તે પાછી ન વળી. દરિયાની ભરતીને તો પાછો ઓટ છે, પણ વીરનો શૌર્ય-જુવાળ ચડયો તે પાછો ન વળ્યો. કેમકે આડે હાકેમ કહેતાં મુસ્લિમ શત્રુની ફાજરૂપી ભેખડ બધાઈ ગઈ હતી.

મૃત્યુનાં ગાન

આ મરશિયા સોરઠી જુવાને મરતે મરતે સાંભળ્યા. પોતાના જ મૃત્યુનું કીર્તિકાવ્ય પોતે સાંભળી લીધું. સાંભળવાના એને ઠેાડ હતા. રસ્તામાં જ એ અભિલાષ એને જન્મ્યા હતા. છુટ્ટી ચારણીને એણે એક સંધ્યાએ રસ્તાના એક ગીર-ગામડામાં મોં ઢાંટી રડતી સાંભળી હતી. મરનાર પાછળના સોરઠી કુદનમાં પડાણી કુદનની પેઠે જ કાવ્ય હતું, સાહિત્ય હતું, કનેહના કાલિદાસ આર્તનાદ હતા, રડનારના કંઠની કલા હતી.

એવું મીઠું કુદન-ગાન સાંભળતાં સોરઠી જુવાને છુટ્ટોને

આંગણે ઘોડો થંભાવ્યો, પૂછ્યું : “ માડી, શું કરતાં’તાં ? ”
 “ બાપ, મારો જીવાન દીકરો મુવો છે એના મરશિયા ગાતી’તી.”
 “ મા, બહુ મીઠા મરશિયા; મારા ય ગાઓને ? ગાશો ? બહુ
 મીઠા.” “ અરે બાપ ! મરશિયા તો મુવાના હોય, જીવતાના—
 તું સરીખા બાળના તે મરશિયા હોય ? ” “ અરે મા, હું ય
 મરી ચૂક્યો છું. મરવા ચાલ્યો છું. શીશ સોમૈયાને અર્પણ
 કરીને નીકળ્યો છું. ગાવ, મા, ગાવ મુખેથી.” “ બાપ, જા,
 હું રણખેતરને કાંઠે ઊભી ઊભી તારું શીશ કપાવાની ધડીએ
 સંભળાવીશ.”

એ આ મરશિયા : એ લગ્ન : એ દનેહ : ને એ
 શોણિત-મિશ્રણના બનાવો : ગીરનાં જંગલો એ બધાં દમરણાં
 જગાડે છે. સોરઠની જીવાની ઢેવા ઢેવા મસ્ત તોર સેવતી
 તેના વિચારે ચડી જવાય છે. હૈયા ઉપર જમાનાઓના
 તડકા-છાંયા રમે છે.

સોરઠને તીરે તીરે

પ્રવાસીઓને

‘ અમારે સૌરાષ્ટ્ર જોવો છે. શી રીતે જોઈએ ? ’

‘ તમારી ચોપડીઓએ અમને સોરઠ દેશની મુસાફરી કરવાની તાલાવેલી લગાડી છે; અમે ક્યાં ક્યાં જઈએ તે સૂચવશે ? ’

‘ તમે સંઘરેલાં લોકગીતો અમારે લોકોને મોંએ સાંજળવાં છે, રાસડા રમાતા જોવા છે, ચારણોની વાતોઓ માણવી છે, ગીર જોવી છે, સિંહો જોવા છે, માટે કેઈ લોકમિયો આપો, અથવા સાથે આવો ! ’

નિશાળો-કોલેજોની લાંબી રજાઓ પડવાની થાય ત્યારે. ત્યારે ઓળખીતા અને અજાણખીતા કેઈ કેઈ તરફથી આવાં પુછાણુ આવી પડે છે. પરંતુ એ બધાંની અંદર એક-એ શરતો મુકાયેલી હોય છે :

‘ આ બધું અમારે તા. ૧૦મીથી ૧૭ મી સુધીમાં જોઈ લેવું છે. ’

‘ આ બધું જોવા માટે અમારી સાથે પંદર નાનાંમોટાં બાળકો, ત્રણ બહેનો ને સાત ભાઈઓ છે. ’

જુદી જુદી નાજુક ખાસિયતોવાળા એવા માનવમેળાને સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, સંસ્કાર, પુરાતનતા વગેરે બધું જ એક-ચામદું ‘ કન્ડેન્સ મિલ્ક ’ના રુખામાં ઠાંસેલું જોઈએ છે. દિવસેદિવસનો તેઓ કાર્યક્રમ માગે છે. એવું દર્શન કરાવવું અતિ કઠિન છે.

આવનારાંની ઉત્સુકતા સાચા હૃદયની હોય છે. અંતઃ-
કરણમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જન્મી હોય છે, થોડું નિહાળીને
પણ ઘણું પકડી લે તેવી દિલસોજ અને પૂજક આંખો હોય
છે. પરંતુ તેમને વખત નથી, એટલે તેઓને તમામ રાંધેલી
વાનીઓ મેજ પર અમુક કલાકને ટકોરે પીરસેલી જોઈએ છે.
અછેક વેકેશનમાં ફક્ત એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર જ નથી જોવું, બધું
સામટું જોઈ કાઢવું છે.

—ને સૌરાષ્ટ્રની આગગાડીઓ હવે તો એ રીતનું રાંધણું
રાંધી પીરસી દેવાને તૈયાર થઈ ગઈ છે. પંદર કે પચીસ
પ્રવાસીઓનું ટોળું સડસડાટ પોરબંદર, વેરાવળ, નવાનગર
અને ભાવનગર જેવાં બજાં સ્થળો અછેક દિવસમાં પતાવી,
મુકરર તારીખે પાછું વળી શકે છે. પરંતુ આ પ્રવાસો દેવળ
'સાઈટ સીઈંગ'માં જ પરિણમે છે. સૌરાષ્ટ્ર જોઈ આવ્યાના
ઉપલક્ષ સંતોષની નીચે તે બધાં લાઈબ્રેરોનાં હૃદયમાં એક
શૂન્યતાની લાગણી વહેતી હોય છે.

ખીજી રીતે વિચારીએ તો આમાં પ્રવાસીઓનો દોષ
પણ શો ? આજે જાણવા-જાણનાં ક્ષેત્રો ખૂબ વધ્યાં છે. એકલો
સૌરાષ્ટ્ર જોયેથી જ કંઈ ચાલે નહિ. જ્ઞાનની, દર્શનની, વિવિધ-
તાની ભૂખ આજ ઊઘડી છે.

આ કારણે, જે માણસો અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્ર લઇને તેની
પાછળ ખેંસી ગયા હોય છે તેમનું જ એ કર્તવ્ય છે કે ચોતાના
ક્ષેત્રનું દર્શન પોતે કરી, લખી, એનો માનસિક સમાગમ
સહુ લોકોને કરાવવો. એ કર્તવ્ય સમજીને હું પણ સૌરાષ્ટ્રના
મારા જાનકડા પ્રવાસોનાં ચિત્રો દોરું છું.

માત્ર કુદરતનાં પ્રેમીઓ જ હશે તેને તો સૌરાષ્ટ્રની
બહાર સ્થળે સ્થળે પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય મળી રહેશે.

માત્ર લજ્જતથી લટકવાને જ નીકળનારાઓ સારુ પણ આંહી કરી અધિકતા નથી.

શિલ્પસ્થાપત્યકલાના પણ કેઈ અદ્ભુત અવશેષો આંહી નથી પડ્યા.

માત્ર પુરાતનતાના આશકો-શોધકોને પણ બીજાં અનેક વધુ રસદાયક ખંડેરો જડી રહેશે.

સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થાનોમાં જે રસ વહે છે તે તેની સાથે અંકિત થયેલા ઇતિહાસનો, લોકકથાઓનો, જાતિઓની જૂની તવારી-ઓનો અને ગીતકવિતાના સાહિત્યનો મિશ્ર રસ છે, એટલે કે દરેક સ્થળે બાંહેલા સોરઠી લોકસમૂહના સંસ્કાર-પોપડા આપણને ઉત્કંઠિત બનાવી શકે તો જ એનો રસ છે.

અમુક પહાડ, ખડક, દરિયાની ગાળી, ટાપુ અથવા મેલોધેલો ખલાસી : એને દીઠેય મારા જેવાનો પ્રાણ થનગની ઉઠે, કેમકે મારી સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલાં એનાં પુરાતન ઇતિહાસ-સ્મરણો તત્પ્રાણ સળગવા લાગે છે. બીજાને એ જ સ્થળોનો કે માનવી-ઓનો કશોય મહિમા ન લાગે.

એટલા સારુ જ મારા પ્રવાસનું વૃત્તાંત મારી અમુક ઊર્મિઓ થકી રંગાયેલું છે. આ ભૂમિને હું અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાહિત્ય, કુલાચાર, ખાસિયતો અને શરીરો નિપજવનારી માનું છું. માટે જ નાની નાની વાતોમાંથી પણ હું એ સંસ્કારનું ઘડતર બતાવવા મથું છું.

સોરઠી ગીતકથાઓનાં જન્મસ્થાન કયાં છે ? એ વાણીનો ગર્ભ ધરનારી ભોમ કઈ છે ? એનો ઉત્તર કવિ સ્ક્રોટ આપી ગયો છે—

‘એ કવિતાનાં બેસણાં તો છે કેઈ એકલ હુંગરાના ધુમ્મસ-

ઘેરા ગિખર ઉપર; ને એ સાહિત્યનો અવાજ તો બિઠે છે પહાડી
ઝરણાંના કલકલ ધ્વનિમાંથી. એનો સાચો આશુક જે હોય તેણે
કુંજનિકુલેથી સરપૂર રસાળ ખીળના કરતાં ઉજ્જડ ખડકને
અધિક ચાહવો પડ્યો, અને રાજદરબારી રંગરાગનાં ભવનો
કરતાં વિશેષ તો નિર્જન રણપ્રદેશની મોહુખત કેળવવી પડ્યો.”

સ્કોટલેન્ડની પુરાતન લોક-કવિતાને સમજવા મથનાર
એક અંગ્રેજ અમીરપુત્રને એની સ્કોટિશ ગ્રેયસીએ કહેલું આ
વચન સોરઠી કાવ્ય-ઈતિહાસને સમજવાની ખરી ચાવી આપે છે.
સોરઠી ખલાસીઓ અને ગોવાળીઓનાં ગાન બાગબગીચામાં નથી
રોપાયાં. એની ક્યારીઓ તો પટી છે ભયંકર ભેંસલા ખડકની
દોચે, નાંદીવેલાના નિર્જળ તપ્ત ભાલ ઉપર, ઉનાળે રોજ દટ્બ-
પટ્બની રમતો રમતા રેતીના ડુંગરાઓની ગોદમાં.

દરેક પ્રદેશને પોતપોતાનો એક મુકરર આત્મા હોય છે.
એની સંગાયે એકાકાર ન ધર્મ શકનાર પ્રવાસીને એ બધું નર્યા
પથઘરો, પાણી, ધૂળ અને ધૂળ થકી ચ બદતર માનવ-માળખાંથી
જ ભરેલું એક સ્થાન દેખાય.

પણ આત્મા પકડનારને માટે તો જરૂરનું છે કે દિવસોના
દિવસો સુધી બસ ઝંખના જ એકઠી કર્યા કરવી : કારાગારમાંથી
નાસનાર કેદીની પેઠે ઘરનાં સુખસગવડ અને કુદુંબ-મોહમાંથી
નાસી છૂટવું : રેલગાડી જે છેલ્લા બિન્દુ સુધી લઈ બચ ત્યાંથી તો
સાચી મુસાફરીનો આરંભ સમજવો. ટપાલના કાગળો જ્યાં
નથી પહોંચતા, પાણી જ્યાં કેઈ ખારવાની કાટ મારી ગયેલ
ગાગરમાંનું કચરો ભરેલું, પહેરણની ચાળ વડે ગાળીને પીવું
પડે છે, સૂવાને સારુ જ્યાં એના મહિનાઓના વણનાદ્યા શરીર
સાથે ધસાઈ ને બિછાતું કરવું પડે છે, એના ઘરૂમાંબની સોડમે
જ્યાં શાસેશાસે પેટમાં ઉતારવી રહે છે, એના રોટલાથી જ

જ્યાં જઈને ભરવું પડે છે, ત્યાં ત્યાં, તેવી હાલતમાં અણેક અઠવાડિયું દટાઈ રહેવું પડે, એના કંઠનું સાહિત્ય કઠાવવા માટે એની જોડે કાલાધેલા બનવું પડે, એનાં આંસુઓમાં આંસુ અને એના હાથમાં હાથ મેળવવા પડે તે પછી જ સાચો ‘પ્રાણ’ જડવા માંડે છે.

પ્રવાસનાં વર્ણનો, જે પૂર્વે લખ્યું હતું તેમ, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે સમાજ વા સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત વિવેચન નથી. છતાં તે આ તમામ તરવોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રકારની સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજસવારના આકાશમાં રેલાતી તીખી અને મીઠી અસ્તવ્યસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો : અસ્તવ્યસ્ત અને તરંગી, એ જ એની પદ્ધતિ છે.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ, વગેરે આને જુદા જુદા ચોગઠાંમાં ગોઠવીને શિખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચાંટતી. પ્રવાસ-વર્ણન એ સર્વનું એકીકરણ કરીને, તેમજ થોડા અંગત ઉદ્દેશોની યોગી ફેરવીને ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે. પાઠ્ય-પુસ્તકોની એ ઊણપ પૂરવામાં આ યાત્રા-વર્ણન શાળાઓના જીવન દોસ્તોને મહદગાર થાય એ એક ખાસ દૃષ્ટિ છે.

ચાંચની ખાડીમાં

આ ગાડી દરિયાકાંઠે ઉપાંડી જઈ શકે તેટલા ઓછામાં ઓછા—એટલે કે અઢાર કલાકના ગાળામાં મન સાથે મહાસાગરની કડી પરોવવા હું મથી રહ્યો હતો. પ્રસાતે જ્યારે ગાડીના પાટા અટકીને ઊભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આઉટર્ટ વિક્ટરના જીન-વાણી બની ગયેલ અંદર ઉપર હું ઊભો હતો. મારી સામે લાંબી એક દરિયાપટ્ટી ખાડીને રૂપે પડી હતી. સામે કાંઠે ‘ચાંચ’ નામનો એક ધરતીનો ફાંટો ડાબા હાથ તરફની ભૂમિમાંથી લીર છટી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાઉની લંબાઈમાં પડ્યો હતો. બાણે કે ચીલડું ફસડાઈ પડ્યું હોય, ને એક ચીર આખા ફળમાંથી અળગી બની હોય એવું એ દૃશ્ય છે. મોટા દરિયાનાં પાણી એક ગાઉ દૂરથી ઠલવાઈને આ લાંબી નાળીમાં જ્યારે જીવાળ ચડાવે છે ત્યારે મહુવા, નવસારી, સૂરત અને મુંબઈ-મલબારનાં નાનાંમોટાં દેશી વહાણો અંદર ચાલ્યાં આવે છે. માતાના પેટ શી સક્ષામત ખાડી તે જહાજોને સમથળ નીરમાં સેરવતી સેરવતી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ એ એક વાર લખેલું તેમ, હીરના દોરામાં મોતીડાં પરોવતી પરોવતી બાણે કે ધરતી—ખોળે ઉઠવી આવે છે.

દરિયા અને પૃથ્વીનાં આલિંગનોને દર પૂનમે અને અમાસે પોતાના હિયા પર ઊજવતી આ ખારાની જમીનમાં શું શું દેશનાયું છે ? એક તો ત્રીસ વર્ષો ઉપર આંહી મરણ પામેલ ભાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઈજનેર સીમ્સ સાહેબનું

કલેવર, ને બીજું એ બાહોશ ઈજનેરનું મહાન સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગબોટો અડોઅડ ઊભીને ગાલ ચડાવે-ઉતારે તેવું તરતું બારું બાંધીને જબ્બર એક શહેર જમાવી દેવાનું. એ ખારાની જીવલેણ આબોહવામાં સીમ્સ એક બંગલી બાંધીને વર્ષો સુધી કોઈ તપસ્વી ધૂણીધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બંદર બાંધ્યું, ખાડી સુધરાવી, રેલના પાટા પથરાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના એક ધીકતા બંદરની કલ્પના બાંધીને એ ગાઉના વિસ્તારમાં નગરની રૂપરેખા દોરી. એક દિવસ એ ખાડીને કિનારે એણે મોટી આગબોટ નાંગરાવી. અંદરથી એક અંગ્રેજને પરબાર્યો કિનારાના પ્લેટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો ને એને હાથે બંદરનું ખાતમુરત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અતિથિનું નામ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર. ઈંગ્લંડના શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના એ કાકા થાય. તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના સવ્ય સ્વપ્ન પર પડદો પડી જાય છે. એની કલ્પના-નગરી અત્યારે જાણે કે જમીનમાંથી ઊભી થતી થતી અવાચક થઈ ગઈ છે. સમયદેવે ભાવનગર બંદર પર પક્ષપાત વરસાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કબેલિયતે તેમ જ દૂરદેશીએ જેને આખા કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કરામતો વડે સાંકળી દીધું હોત ને છેક યુરોપના ઉબરમાં મૂકી દીધું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર અત્યારે ક્ષત દેશી વહાણો પૂરતો જ, રાજુલાની ખાણોના ઘડેલા પથ્થરોનો તથા ચીરાડીનો કંઠાળી વ્યાપાર જોતું, લોકવાણીમાં ક્ષત 'પોર્ટ' અથવા 'પોટો' એવું જ મિતાક્ષરી ને અગખામણું નામ ચામેલું ઊભું છે.

‘તખ્તનગર’ નામ આપવાનો સંકેત હતો; ને જો ગ્રિન્ચ છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો ‘પોર્ટ’ આલ્બર્ટ વિક્ટર’ નામ પાડવું ઠંથું હતું.

આ પથ્થર પર અમરત્વ અંકાવવાની માનવસહજ લોભપતા! લોકો તો બાપડા ‘પોર્ટ’ આલ્બર્ટ વિક્ટર’ને ય વીશ્વાસ, ‘તખ્તનગર’ નામ પણ લોકમુખને ન ફાળ્યું! ઓછામાં ઓછું થુંક ઉરાડવા અને બને તેટલા ઓછા લોભા વાળવા ટેવાયેલી લોક-જીભ આજે ફક્ત ‘પોર્ટો’ કે ‘પોર્ટ’ કહી પાવે છે. એ જ જીભ પોરબંદરને ‘પોર’ કહે છે, બેટ સંખોંદારને ફક્ત ‘બેટ’ નામે ઓળખે છે.

પણ હું તો ધૂધા પગીની ઉમ્મરનો અંદાજ કાઢી રહ્યો હતો : “ધૂધા પગી ! તમે મૂળથી જ નોકરી કરો છો કે દરિયાઈ ખેપો કરી છો ?”

“તમે નઈ ? મંબી ને મલબાર ને કાલકોટ(કાલીકટ)ની કૈક ખેપું કરી છે મીંએ આમ બસરા લગી બાઈ આવ્યો છું.”

આ રીતે અનેક ગણતરીએ ગણતા ધૂધા પગીની અવસ્થાનો અંદાજ એંશી પર ન્તય છે. પણ ધૂધો હજુ ૪૦-૪૫ વર્ષનો, તરવરિયો અને અથાક જીવન દીસે છે. એણે કહ્યું કે “ઈ સામે કગાય છે ને, ઈ કદેલિયામાં તો સીમ સાબે કેંકે સંચા માંડેલા. દંરિયાનાં આર-વીજ્ય (ભરતી-એટ), વાવડા, તોફાન, આબનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે સંધીય બાળતુંના હિસાબ ન્યાં થાતાંતા. પછી તો સીમ સાબ મૂવા કેંકે સંચા બધા ભાવનગર ભેરા કરી દીધા, ભાઈ !”

વિશાળ મહાસાગરથી આડી રાણીને અંતર્પટ કરી રહેલ આ ‘ચાંચ’ નામની ભૂચિર પાઘડીપને દોઢ-એ ગાઉ લાંબી

પડેલી છે. પક્ષીની લાંબી ચાંચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વિકટરની બાજુએ એનાં ખેતરવાડીઓ વાલોળની શિંગો અને રોંગણાંમૂળાનાં રસાળ મીઠાં શાકની સોડમો પાથરી રહેલ છે ગામનાં ખેરડાં તો ગોઠવાયાં છે મોટા દરિયાની સન્મુખે. દિવસરાત પોતાની ઘોળી કેશવાળી ખંખેરીને દિનારાના ઊંચા ભેડા સાથે ઝીંકાઝીંક કરી રહેલ એ ભૂખરો દરિયો ખારવાનાં ખચ્ચાંને મોતનો ભય ભુલાવે છે. કાળાન્તરે કાળાન્તરે એ ભૂશિરના કાંઠામાં મોજાંની કેદાળીઓ મારીમારીને થોડાં થોડાં જખખર ગાળડાં પટકનાર આ સિંધુ ખારવાનાં બાળને જાણે કાળ-હાલરડાં ગાઈગાઈ ઉઘાડે છે. કોઈ કોઈ વસ્તીના ખેરડા ઉપર તો મેંગલોરી નળિયાં દીપી રહ્યાં છે.

ચાંચના ચોરાની પાસે કેડીખંધ પાળિયા ઊભા છે—જૂના તેમ જ નવા. “આ પાળિયા કેના ?”

“આ સાંઢયું માથે બેઠા એટલા રખારીયુંના; ને ઘોડે અસવાર એટલા અમારા કેળીયુંના.”

“રખારીઓની વસ્તી આંહી હતી ?”

“મોરૂડી હતી. ધરતી માથે છ વેળા ખારવટિયાનાં ઘોડાં હાલતાં ને જંપવા ન દેતાં, ત્યારે રખારીઓએ માલ ઘોળીને આમાં આશરો લીધલ.”

“પછી ?”

“પછી અમારા ખારવાઓએ આવીને રખારીનો વંશ કાઢયો. ધિંગાણુંથતાં તેમાં મૂઆઈની આ ખાંભીયું છે. અમે અટાણે કેળી, પણ અમારી શાખ છે મકવાણા, ગોહલ, બારિયા વગેરે રજપૂતોની. એટલે અમારી ચ ખાંભીયું.”

“પણ આ નવી ખાંભીઓ છે તે કેની ?”

કાળચક્રના આંટામાં ક્યાંયે કદાચ આ પોર્ટ આદમર્ટ વિક્ટરનાં તેજ તકલીર નિર્માયાં હશે તેા તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનેા આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સાંત્વન પામશે. અત્યારે તેા એ ધણીનેા ચેટલો હક્ક કરવા સારુ પોતાનેા દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગ્રેજને કાંઠાના લોક ખરા યાત્રિકેના ભાવથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની સ્વપ્નસૃષ્ટિના એ અવશેષોને હું નહિ ભૂલું : એક તેા ચાંચના છેદલા બિન્દુની નળક પાડીના મુખ-દ્વાર ઉપર એક ખડક પર ભભેલ ‘કંદેલિયો’; ને બીજે બંદર પરનેા પગી ધૂધો ખલાસી. એ ‘કંદેલિયો’ એટલે સીમ્સ સાહેબે ચણેલી અડીખમ ‘ઓબ્ઝર્વેટરી’.

“ ધૂધા પગી, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં ? ”

“ ઇણી મુંણે શી ખબર, સા’બ ? મુંણે કીંયે ઇયાદ નથી. ” એ ૪૦ વર્ષના દેખાતા હસતા માણસે જવાબ દીધેા.

“ ધૂધા પગી, વીજળી આગબોટ ફૂળી ગઈ એ તમને યાદ છે ? ”

“ ઈં તેા સાઈબ, હજી કાલુની જ વાત; ઈં તેા સંધું ય મારી સાંજરણ્યમાં. વીજરીની તેા ઈં અગિયારમી-બારમી ખેપ હતી. ઇનેા કપ્તાન હતો મશહમાન. ઇણું એકેય મહદુંય ક્યાંઈ ન જડ્યું, એકેય લૂગડું-ચીંથરુંય કાંઠે ન નીસર્યું, કારણ કે ઇણે તોફાનની વેરાએ તમામ ઉતારૂને ભંડકમાં લેરાં કરી દઈ ભંડક બાર્યથી બંધ કરી દીધુંતું ઇમ બોલાય છે. આગબુટ ઇમ ને ઇમ તરિયે જઈ બેઠી. ઈં તેા હજી હમણાંની વાત. ”

સાચું, વીજળીનેા કપ્તાન બિચારો ફકીરમહુમ્મદ : પહેલો જ રેશી કપ્તાન : એટલે જ એને આગબોટ પાછી વાળવામાં નામોથી લાગી : એણે શું વિચાર્યું ?

ભાથું રે તો મારી ભોમકા લાજે,

અહ્લા માથે ઇમાન : કાસમ તારી વીજળી !

વીજળી રે મધદરિયે વેરણ થઈ.

એ રાસડો મને યાદ આવ્યો.

‘ ત્યારે હું ઘૂઘા પગી, સીમસ સાહેબે આ બંદર બાંધ્યું
તે તમને યાદ કે ? ’

“ હયાદ કીમ નઈ, સાબ ! હું સીમ સાબની ભેરો જ હતો ને ! ”

“ કેવી રીતે બંદર ખુલ્લું મૂકેલું, હું ઘૂઘા પગી ? ”

“ ઇમિ થ્યુ ’તું, કે સીમ સાબે સંધુચ તીયાર ટપ્પે કરીને
પછે ઠેઠ બંદરથી તે ગામ લગેં બે ગાઉમાં તંબૂ ખેંછાવી રાખેલા.
તંબૂની હેઠથી રેલવાઈના પાટા. પછે તખતસંગ મા’રાજ આવ્યા.
સીમ સાબે બે મોટી શલ્યા ઘડાવી રાખી’તી. એક તખતસંગ
મા’રાજના નામની ને બીજી ગોરાના નામની. રાતે તખતસંગ
મા’રાજના નામની શલ્યા અદ્ધર ટાંગી મેલી’તી. સવારે તો
પાયો નાખવાનો હતો. ઇમાં સવારે એકદમ સીમ સાબ કે’ કે
પાણો બહલી નાખો. મા’રાજના નામનો પાણો ઝટ ઝટ છોડી
નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણો બાંધી વાર્યો. તાં તો મોટી
આગબુટ ખાડીમાં ધુંવાડા કાઢતી હાલી આવે છે. માંઈથી ગોરા
કનારે ઊતરે છે. તંબૂમાં જાય છે. થોડી વાર થઈ તાં તો તંબૂમાં
તારિયું પડી, ને જાહેર થયું કે બંદર પાસ ! પછે ગોરાએ
દોરીએ હાથ દીધો, એટલે ખરરર ખટ ગરેડીમાંલો પાણો
ખાડામાં ઊતરી ગ્યો. આમ હકીકત બણી’તી સાબ. ”

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રિન્સ આદબર્ટ
વિઠટરતું પાયો રોપવા આવવાતું નક્કી નહોતું, એટલે એમને
અભાવે મહારાજ તખતસિંહને હાથે પાયો રોપાવી શહેરને

“ ખાંભી તમામ કાંઈ ધિંગાણે મૂએલાંની જ નથી હોતી. દરિયે ખૂટીને મરે, ગળે ફાંસો ખાય, એરૂ આલડવાથી મરે— મતલબ કે અસહ્યગતિએ જાય એની સૌની ખાંભી ખોડાય. ”

આ સ્થળોમાં વહાણવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દીઠી, ત્યારે એટલાં ખોદ્દાર કનેના બરાબર આવ્યા જ પુરાતન સ્થાન આરંભકાને પાદર મેં પાંચ વર્ષો પૂર્વે ખુદ વહાણની જ ખાંભી દેખી હતી. પાણિયામાં વહાણનું ચિત્ર કંડાયું હતું.

“ તમારું વહાણવટું કેમ ચાલે છે ? ”

“ હવે તમામ ભાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીના માલતાં વાંણે ઊભાં રહેતાં, અમને જંડી ફરકાવીને જાણ કરતા, એટલે અમારા વડવા આંહીથી મછવા લઈ ત્યાં જઈ પોગતા; અને સસ્તે ભાવે બધો માલ લઈ આવી પહે આસપાસ ગામડાંમાં વેચતા. ”

“ તમારા વડવા આંહી નીકળતાં વહાણોને લૂંટતા નહિ ? ”

“ ના રે ના ! ” દોંગાઈસર્યો જવાબ મળે છે. “ પણ અમે ચોરાઉં માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળાઓએ આવીને અમારાં વાંણોને સજગાવી દીધાં. અમારું વાંણ ખાંધવાનુંય બંધ થયું. ”

“ ત્યારે ‘ ચાંચિયા ’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને ? આંહી તો ધમધોઝાર ચોરીલૂંટ ચાલતાં હશે જૂના કાળમાં, અરુને ? ”

દરિયાઈ લૂંટારા તરીકે નિંદાઈને નાચ પામેલી આ કામમાં અગાઉ કેવા સાહસ-શરાતન ખેડનાર સાગરના સાવજો પાક્યા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘ અમે ચોરલૂંટારા ! ’ એ

મનોદશાની હેઠળ દબાઈ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી ભેઆળડનો પોપટો ચડી ગયો છે કે કોઈ અવશેષ જ હાથ આવવો કઠિન થઈ પડે છે. ચાંચવાળા વહાણવટીઓ ઘણાખરા ખેડમાં- લાગ્યા, કેટલાક ભાવનગર- જાકરાખાદ મજૂરીએ ચડ્યા, ને ઘોડાક શુવાનો પારકાં વહાણો પર ચડીને ખેપો કરે છે.

“ચાંચની શીતળાતું નામ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય?”

“ના, શીતળા કોણ?”

“વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જખરો દરિયાઈ ચોર હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જે કાંઈ માલ ભરીને વાંણ નીકળે, તે તમામ જાતના માલમાંથી એનું દાણ ચૂકવવું પડે. આખરે એક દિવસ જાકરા- ખાદની સીદી સરકારની જલ્દી-બોટમાં વરવો ઝલાઈ ગયો. એને હાથે કડી પે’રાવી હતી. એમાં વરવો રાતે ઠેકીને ભાગ્યો. જાકરાખાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો ખાંધેલ હાથે તરીને આવી પોગ્યો.”

મને થયું : આવી તાકાતને નવી મદાઈને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે ?

“આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહિના ઉપર વાવડો થયો તેમાં આ પડી ગયો.”

જડમૂળથી ઊખડી પડીને જમીનદોસ્ત થયેલ એ જાજર- માન વૃક્ષદેવની સામે હું જોઈ રહ્યો. એના થડના પોલાણમાં આખું ગાડું ચાલ્યું જાય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કલ્પી શકાયે. એને વડવાઈઓ નથી. ઝીણાં ઝીણાં પાન છે. પણ વનસ્પતિના કોઈ દંદા રાક્ષસ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ દીઠું.

“આ રૂખડાની ડાળે ડાળે તો, વાર્ધ, દર અખાત્રીને
કૈક હીંચકા બાંધાતા, કાયમ આંહીં નાનાં-મોટાં છોકરાં રમતાં;
પણ ન્યારે એ પડયો ત્યારે પાસે કોઈ જ નહોતું. એ જાણે
કે લાગ દેખીને પડી ગયો, કેમને મૃત કરી નહિ.”

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાયેલ વૃક્ષદૈત્ય લગભગ
જાત્રાતું ધામ બની ગયો હતો. એની સાથે પણ કોઈક દેવ-
દેવીને જોઠવી હતી ‘ધરમ’ની દુકાન ‘માંડવાની’ વેળા થઈ
ગયેલી. બાપડો હશે કોઈક સંસ્કારી શવ, કે વખતસર એણે
સોડ તાણી લીધી.

કેટલો બુજ્જરગ હશે એ રૂખડો ? કોઈ ન કહી શકે.
એ જ જતનાં જાજરમાન બે ઝાડ મહુવાના સમુદ્રતીરે દીઠાં.
જાણકાર કહે છે કે, ભાઈ, આ ઝાડનાં મૂળ આંહીંનાં નથી;
આફ્રિકાને કાંઠેથી આપણા અસલી વહાણવટીઓએ જ એ રોપા
આણીને આ ધરતીમાં ચોંપ્યા હશે. અથવા તો આફ્રિકા અને
એશિયા બેઉ ખંડો તૂટીને કટકા નહિ થઈ ગયા હોય, એક જ
હશે, તે વખતની આ કંડાળી વનસ્પતિ હશે.

તદ્દન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલાં એનાં મૂળિયાં
કેટલા કાળાન્તરે આજ આટલી આસાનીથી ઊખડી પડ્યાં
હશે ! કોઈ વનસ્પતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો
‘રૂખડો’ જતાં હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ બુંસાયો
છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશની કૈં કૈં તવારીખોનો એ મૂંગો સાક્ષી હશે.
સૌરાષ્ટ્રના રત્નખડિત સાગરતીરની શતકોળૂની ચડતી-ઝડતી
એ રૂખડાએ નીરખેલી હશે. કોઈ નામાંકિત ન્યૂઝિયમમાં
મૂકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ-મમ્મી છે. એનાં પડેપડ
કોઈ વેદના પુસ્તકની માફક ઉકેલાવવાં જોઈએ. પણ એ ભવા
ઉકેલનાર જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી હવે નથી.

ચાંચની ખાડીમાં

આવા ડોઈક ડોઈક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેકેતોં
છોડવા, હુપ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભાવે ટકાવ આપનાર
શેવાળિયાની ભાણ, અને ખાડીને કિનારે અર્ધ પાણીમાં ઉગેલ
તંમરિયાનાં ઝાડવાં : એટલી આહીંથી છેક તળાવ સુધીની
કંઠાળ વનરૂપતિ. તંમરિયાનાં ઝાડ તો લેંસોને માટે ખોળ-
કપાસિયાની ગરજ સારે એવું રસાળ ખાણુ છે તે આજે જ જાણ્યું.
ભાવનગરમાં તો કહે છે કે એનાં ગાડાં ને ગાડાં વેચાય છે.
દૂધાળાં ઢોરને એ ભાવવાનું કારણ એની ખારાશ છે. દરિયાનાં
પાણીમાં જ એ ઊગે છે ને ઊઝરે છે.

“ અને પટેલ, તમારે દરિયાનાં જીવ ક્યાં ક્યાં ખવાય ? ”

પટેલ શરમાઈ ગયા. “ ભાઈસાળ, તમ સરીખાં ઉચ્ચ
વરણની અદળ અમુંથી ન છોડાય. ”

“ પણ એમાં અદળ છોડવાનું શું છે ? એ તો તમારો
કુદરતી આહાર છે. અમે ક્યાં તમારાં ઘરમાં દાણા પૂરી છીએ
છીએ કે એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ? ”

“ ભાઈસાળ, તમને સૂગ ચડે. ”

“ સૂગ શા સારું ચડે ? ક્રૂત નામ સાંભળવામાં ય સૂગ ? ”

“ તયેં જીવો ભાઈ, શેળવો ખવાય, શીંગાળું (જેને માથે
કટિ હોય તે) ખવાય, શેરું (જેનાં ગલોદમાં મૂછો હોય),
દાંગર મગર (જેને દાંત હોય), પળશો, ગોમદ્યો (વાંકા
દાંતવાળો), વરડો (જેના પૂછડાની લાંબી સોટી થાય), કળથ
(એરૂ જેવો), પાંભડી (ધોળી), કરચલો, પામેડી, લેપટા, સૂંઢિયું
(વાંકું), છંગો (વાંભ વાંભની મૂછોવાળો), કાગડી, કુંકરો,
(સૂપડા જેવો), કાળી મચ્છી (ધાળી જેવી, પૂછડી વિનાની),
એવાં એવાં ખવાય. ”

“ મલાર માછલી, મગરમચ્છ; કણો અને હળેંડું નામે સરપની જાત, ફેણી અને સીકું, જરીડો, એવાં એવાં ન ખાઈએ. જાકરાળાદને દરિયે અટાણે માછીમારોનું એક મોટું પડું વસી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછલાં ત્યાં લાવે છે. પછી તમામ જીવના નોખા ઢગલા પાડીને સૂકવણી કરે છે. એના દોથળા ભરી ભરીને એ સુસલમાન ચોકીઆ દેશાવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખાં રેશે. અમારા ઘણા જણ ત્યાં ગયેલ છે.”

“ એને શું રાહ મળે છે ? ”

“ રોકડ નહિ, પણ માછલાં જ આપે છે વેપરીઓ. ”

“ ન ખવાય તેવા જીવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો ? ”

“ તરેં નઈ ? ભારી ખપ લાગે. જુઓ, આ પાણીમાં મોટી માછલી ડૂબડી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મલાર માછલી. એનું આખું શરીર જ તેલનું બનેલું. અમે તો નહિ, પણ સુસલમાન માછીઓ એ મલારને ડબામાં પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દાંડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમાં કાળો કે લાલ રંગ ધૂંટીને એનાથી વાંણને ચોપડ કરે. ભારી પાકો રોગાન ચડે છે વાંણને એનો. ”

અંતમાં એ આંચવાસી ધૂધાલાઈએ એક જ વાક્યમાં સમેટી લીધું : “ જોવો લાઈ, જેટજેટલી ચીજવસ્તુ જમીન માથે છે, એટલી જ રકમ માતર આ રતનાગર સાગરમાં ય ભરી છે. અમને દરિયોલાલ સંધુંય આપી ર’ છે. ”

“ કહો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ દુનિયામાં જળધોડા હોય છે એ વાત સાચી ? ”

“ કેવા જળધોડા ? ”

“ એની એક લોકકથા મારી કને આવી છે તે હું કહું :

મોલાય છે કે કચ્છના કેઈ ગામમાં એક નાયબાવાને ઘેર બે તાજણુ ઘોડીઓ હતી. એક સાલ મેં થતો નથી : ખડ કયાંય જડે નહિ : જતવંત ઘોડીઓ ઠાણુમાં બાંધી બાંધી ભૂખે મરે. હવે બાવાને ઘેર એક ચારણુ છોકરો ઘોડી ચારવા રહે. એણે કહ્યું : 'બાપુ, આ દરિયાને કાંઠે હાલડી ભભી છે એ પંદરેક દિવસ ચારવા દિયો, ત્યાં મેં થાશે.' બાવાજી કહ્યું, 'ભલે, ચાર દરિયા કાંઠે; પણ જોજો હો, કેઈ ટારડો પોગી જાય નહિ.' (અર્થાત આ ભાંચી જતની ઘોડીઓને કેઈ હલકા ઘોડાથી ગર્ભ ન રહી જાય.) છોકરો કહે કે 'હું ખરાખર ધ્યાન રાખીશ.' પછી તેા છોકરો દરિયાકાંઠે બેઠો બેઠો ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજણુ ઠાણુ કર્યું. એ ઠાણુની ઘાણુ દરિયાઈ ઘોડાને ગર્ભ. દરિયામાંથી ઘોડો નીકળ્યો, ઘોડી આગળ ગયો, બે ઘડી આળાં-પતાળાં કરીને માથે પડ્યો, પડીને પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તેા જોઈને દંગ થઈ ગયો. પછી તેા મેં થયો. ઘોડીઓ ઘેર બાંધાઈ ગઈ. પાંચ-સાત મહિના થયા ત્યાં તાજણુ પેટ મૂક્યું. જોતાં જ બાવાજીને ક્ષણ પડી : 'એકા ભૂંડું થ્યું. ઘોડી સજર થઈ.' છોકરો તે દિવસની બીના છુપાવી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું 'ના ના બાપુ, એ તેા ખડતું પેટ વધ્યું છે.' પણ બાર મહિને ઘોડીઓ ઠાણુ દીધું. વહેરી આવી. પણ શી એ વહેરીની રૂડપ ! કિરતારે હાથ ઘોઈ નાખેલ હોય; એવું ચિત્રામણુ : અને ઘોડીને પાણી પાવા કે ધમારવા તળાવે લઈ જાય ત્યારે વહેરી ભર્યા તળાવ ઉપર છબ છબ છબ હાલે. છોકરો મનમાં ને મનમાં બોલે : વાહ માતાજી ! પણ પછી તેા વહેરી મોટી થઈ એટલે પરગાંધીલી થઈ ગઈ. છોકરા વિના બીજા કેઈ ને પડખે દૂકવા ન આપે. એક દિવસ ભુજના મહારાવતું મારું આવ્યું. ત્યારે ક્ષણ પડી. ચડ્યો વહેરી ઉપર. બાવાજીને કહે કે 'બાપુ, જાઉં

હું—પણ જુન નહિ હો ! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સમારી કરશે જુનનો રાવ ? ’ એમ કહેતોકને ગયો. કચરૂને કાંઠે જઈને નાખી વહેરીને દરિયાની ખાડીમાં. ખાર ગાઉની ખાડી તરીને વહેરી કાઠિયાવાડને કાંઠે નીકળી ગઈ. સીસાંગ ગામનો ગરાસિયો હાલોજી ઘોડીઓ ફેરવે ત્યાં જઈને ચકાઉ કરાવી. પછી પોતે ને હાલોજી એય લૂંટફાટ કરવા ભેગા બન્ય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણુ ઊતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સહુની નજર ચુકાવીને વહેરીને ઉતારી દ્યે. એમાં એક વાર એય જણાવ્યે કુંડલાની નદીમાંથી ધોણુય લૂંટી, ભાગ્યા. વચ્ચે શેત્રુંજી પડી છે, પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલોજી, નાખો ઘોડી. હાલોજી કહે, તું નાખ પહેલી. હાલોજી ગોથાં ખાતો રહ્યો ને છોકરો વહેરીને વહેણ ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલોજીની આંખો ફાટી રહી : વાય, ઘોડી વાય ! છોકરો કહે કે, હાલોજી, આ દ્યે. આ ઘોડી, કારણ કે એ સારુ તમે મને ક્યાંઈક કોઈકે દી જો કરીને માર્યો.

“ આમ વાત ચાલે છે એ તાજણુની વહેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાકી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણુ પડ્યું. એના વંશની ઘોડીઓને ઠાણુમાં રોજ સાંજે દીવા ને લોખાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પૂછું છું કે એવા દરિયાઈ ઘોડા તમારા દીકામાં આવેલ છે ક્યાંય ? ”

“ જળઘોડલાની તો સરત નથી, પણ જળમાણુસકં દીકાં છે મલખારને દરિયે. બે હાથ. બે પગ. હાથપગના પોંચા અને આંગળીયું, કાળો વાન, વાંદરા જેવું મોં, ડોકું વગેરે તમામ રીતે આધાર વાંદરાને જ મળતો. પાણીનાં જ જીવ. પણ કાંઈ નીકળીને નાળિયેરીનાં છાંયા ઝાડ પર ચડી ગરાબર વાંદરાની માફક જ બેસે. માણુસનો સંચાર થતાં જ પાણીમાં પેસી બન્ય.

અમારાં વહાણુને પંડખે હોડકાં તરતાં મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને બેસે. પાછાં જળમાં ચાલ્યા જાય. બધી જ ચેષ્ટા માણુસ જેવી કરે.”

“આપણા કાંઠાના દરિયામાં મોટા મગરમચ્છ ખરા કે ?”

‘ના ભાઈ, આંહીં નથી ભાળવામાં આવતા. મલખાર-કાંઠે બહુ છે. અમારાં નાનકડાં વહાણુની પડખે આવીને અથડાય ત્યારે એવી તો ભે’ લાગે કે કઠીક જફા પહોંચાડશે. ભારી વિકરાળ. એ તો ભાઈ, બજરંગનો અવતાર છે ખરો ના ? એટલે અમે એના માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડદના દાણા છાંટીએ ને હાથ જોડી કહીએ કે, હે હુડમાનજી ! ખમા કરો. અમારાં રખવાળાં કરો. આટલું કહેતાં જ મગરમચ્છ વહાણુને છોડી ચાલ્યા જાય છે.”

ચેત્રેયાની જન્મભોમ

નાકતું ટેરવું કુલાવીને આ લોકોના વહેમોને તિરસ્કાર દેવા હું ગયો નહોતો. ઉપદેશ કરવાનું કર્તવ્ય પણ મેં નહોતું ધારણ કર્યું. એટલે આવી આવી વાતો તરફ હું એક સ્વપ્નસ્થ, ઘેનઘેરી નજરે કાન માંડી રહ્યો.

એ સ્મરણને તો હું આખા પ્રવાસમાં મારે હૈયે સાચવી રહ્યો હતો. કેમકે ધીરેદાસ મર્દાંબને હિસાબે જેનો જગતમાં જોટો નથી એવી આ ખારવા જાતિનું નિરીક્ષણ મને પગલે પગલે તેઓની જુદેરી અધ્યાત્મ-દુનિયાના પ્રદેશો દેખાડી રહ્યું હતું, ને હું તો એક સંશોધક તરીકે તેઓના જીવનમાં પડેલી એ પુરાતન લોકવિધાના પોપડા નિહાળવા નીકળ્યો હતો. પૃથ્વીનાં પહોંને ખોદનાર સંશોધકોને તેઓના રોજના અનુભવની વાત છે, કે હજારો વર્ષોની અણીશુદ્ધ દટાયેલી પડેલ કોઈ મિસરી મમ્મીને અથવા તો મોહિં-જો-દારોનાં ખંડિયેરમાંથી નીકળતા જૂના લેખોને જરી કૂંક લાગતાં જ એનું સ્વરૂપ છેકાઈ જાય છે. લગાર તડકો કે પ્રકાશ પણ એને ધૂળ કરી નાખે છે. એટલે મારા જેવાને તો તેઓનાં આ જીવનતરવો પર તર્ક વા પાંડિત્યની, નવયુગના સુધારાની કૂંક મારવાનો, અજવાળું નાખવાનો જરીકે લોભ નહોતો. હું ગયેલો ખડેરો ખોદવા, જેવું છે તેવું લોક-વિધાનું તત્ત્વ પકડવા.

“હું વશરામભાઈ,” રૂપારેલ નામના વહાણના વશરામ ટંડેલને હું પ્રશ્ન કરું છું : (રૂપારેલ, રતનાકર, લક્ષ્મીપ્રસાદ,

જળરજ્જત—એવાં એવાં વહાણોનાં નામ હોય છે.) “વશ-
રામભાઈ, તમે વહાણ લઈને ઘેરથી મુસાફરીએ ઊપડો ત્યારે
દેવી રીતે દરિયાનું આરાધન કરો ?”

“દરિયામાં નાળિયેર ને ફૂલ ગ્રહાવીએ. દરિયો મીઠો
કરીએ, એટલે કે દરિયાનાં પાણીની અંજલિ ભરીને પીએ ને
સલામ કરીએ દરિયાલાલને. વહાણની મોરી ઉપર લોખાનનો
ધૂપ દરીએ ને કહીએ કે હે સવાઈ હુલા ! અમને મીઠો
મીઠો સાન્ને વાવડો દેજે ! ખીચું તો અમે અભણ અજ્ઞાની
લોકો શું સમજીએ ?”

“તમે કેઈ પ્રાદ્ધાણને ન બોલાવો ?”

“ના, અમે નહિ પણ અમારા વેપારી લોક, જે આ
વહાણોના ધણી હોય, તેઓ બળેવને દિવસે, બુધે આ ઠેકાણે,
કંઈક સ્થાપના કરાવીને પ્રાદ્ધાણ પાસે પૂજા ભણાવે.”

એમ કહીને વશરામભાઈએ મને એના ‘રૂપારેલ’ની
અંદર એક ઠેકાણે સિદ્ધનાં દોરેલાં ત્રિશૂળ વગેરે છાંટણું
દેખાડ્યાં.

“એ સવાઈ હુલા કેણુ છે ?”

“આ આપણી કંઠાળના દરિયાના એ દરિયાપીર છે. એની
દરગા શિયાળબેટમાં છે, ત્યાં જઈને તમે વધારે વાતો જાણશો.”

ખીજે દિવસે પ્રભાતે જ્યારે ‘આર’ હતા, એટલે કે ભરતી
ઊતરીને એટ ચાલુ થયો હતો, તે વેળા ખાડીમાંથી પાછાં
મોટે દરિયે વળી જતા અગોલ પાણીએ મારા મછવાને, કેમ
જાણે એ કાગળનું બનાવેલ હોડકું હોય તેટલે હળવે હાથે,
ત્રિશૂળબેટ તરફ સરકાવ્યો.

“ઓહ્યો....કળાય તે ભેંસલો !” ખલાસીએ ચાંચ અને

શિયાળમેટના વચગાળામાં પડેલા એક ઢાળા લેંસા-આકારના ખડક તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું. એના રંગ અને ઘાટ પરથી તેમ જ પાણીમાં એ એકલ પડેલ છે તે પરથી મસ્તાન ડોઈ મહિપાસૂર પાટો કહીને લોકોએ એ ખરડને ‘લેંસલો’ એવું પૂરેપૂરું સૂચક નામ આપ્યું છે.

“કેટલીક જમીન છે એની ?”

“એક વીધા.”

“કોઈ રહે છે ? ખેડ કરે છે ?”

“કોઈ માનવી રહેતું નથી. માથે અબુ પીરનું થાનક છે. એની માનતા કરવા માટે ખારવાઓ કોઈકોઈ વાર જાય છે, ને ત્યાં પડેલાં ઠામડાંમાં લાપસી કે ચોખાની દેગ રાંધે છે, પણ રાત ત્યાં કોઈથી રેવાતું નથી. ઉપાડીને ફેંટી દિયે છે. બાકી તો ત્યાં આખી જમીન ઉપર પંખીડાંનાં ઈંડાં પડ્યાં હોય છે. મૂળ એ ભાવનગર તાલે હતો. પણ જલદરાબાદના શ્રીદ્રી રાજાએ સરકારમાં લડીને લેંસલાને પોતાના કબજાનો કરાવેલ છે.”

પાણીમાં મસ્તાન પડેલા એ લેંસલાભાઈની એકલતામાં ભંગ પાડવાની મને ઇચ્છા નહોતી, તેમ અબુ પીર કાંઈ દિવસવેળાએ મને ફગાવી દેવા નિમિત્તે પણ મુલાકાત દે તેમ નહોતા. એટલે શિયાળમેટમાં જ રહીવાનું વધારે ગમ્યું.

એક વેળાની માતળર નગરીનું આ ખંડેર. જ્યાં ખોદો ત્યાં પાકા પથ્થરની બાંધેલ મીઠા પાણીની અણીશુદ્ધ વાવો નીકળે છે. કહે છે કે એ નગરીને ઘેર ઘેર પોતપોતાની અલાયદી વાવ હતી. વાત સાચી જ લાગે છે. ચોગરદમ ખારા સમુદ્રથી વીંટળાયેલ છતાં આ ટાપુની વાવડીએ વાવડીએ અમૃત-મીઠું નીર છે. આખા ટાપુને ફરતા પાકા ગદની છિન્નભિન્ન રાંગ અત્યારે પ્રભુ દેખાય છે.

ગંગાતળાવ નામની વાવડી પણ પ્રાચીનોએ પાટી બાંધેલી. અને 'થાનવાવ' નામની વાવનું સત આજ પણ એવું ને એવું અનામત મનાય છે : જેનાં થાનમાં (સ્તનમાં) ધાવણુ ન આવતું હોય તેવી માતાને આ વાવમાં બોળેલ કપડું નિચોવીને લીનું ને લીનું પહેરાવવામાં આવે એટલે થાનેલાં દૂધે ભરાય ! ગોરખમઢી નામનું અસલી ધાનક મૂળ ગુરુ ગોરખનાથનો આશ્રમ મનાય છે. એના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ત્યાં રહેતા એક કપડવંજવાસી સાધુએ અંધારા લંડકિયામાં વિરાજતી પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં અમને દર્શન કરાવ્યાં : ગોરખનાથની મૂર્તિ : ગણપતિની : હનુમાનની : અને જૈનોના નેમનાથ-પ્રાર્થનાથની જે તાજેતરમાં નીકળેલી પ્રતિમાઓ. એક આપણી કમ્બર સુધીના પરિમાણની મોટી સ્થામ પ્રતિમા લઈને ગંગાતળાવડીની સામે ફેર્ષ બાવો ભેસી ગયો છે. થોડા જ વખત પર હજી એડતાં એતરમાંથી એદાઈ આવેલ આ પ્રતિમાના મસ્તક પર લાંબો ઊંચો મુગટ છે. કમર સુધી નારીસ્વરૂપ છે, કમરથી નીચે પુરુષ-આકાર છે. મૂર્તિઓ પારખવાનો મારો વિષય નથી. પણ ફેર્ષ શિલ્પસ્થાપત્યના અભ્યાસીએ જઈને આ બધી પ્રતિમાઓનાં સ્થળ-કાળ ઉકેલવા જેવાં છે.

સગાળશા શેઠ અને ચંગાવતી શેઠાણીની. એના પુત્ર ચૈલૈયાની ને પેલા અધોરી બાવાની લયાનક બીના પણ આ શિયાળબેટમાં જ બની હોવાનું કહેવાય છે. ગંગાતળાવની પાળે પડેલ એક પથ્થરની અસલી દૂંડી એ જ પેલો ગોઝારો ખાંડણિયો, કે જેની અંદર જોગીને જમાડવા સારુ માતાએ ચૈલૈયાનું મસ્તક ખાંડ્યું કહેવાય છે. એ આખી કથા એટલી ઘાતડી ધાર્મિકતાથી ભરેલી છે કે મને એ યાદ કરવાનું મન

નથી. હું ધન્યવાદ એ બાવાને નથી આપતો. કે જેણે સગાવ-
 શાના વ્રતનો ગેરલાભ લઇને છેક શેઠાણીનો ગર્ભ ચિરાવવાની
 હદ સુધી છુદ રાખી; નથી હું સ્તુતિ કરતો. એ શેઠશેઠાણીની
 કે જેઓની શ્રદ્ધાએ જોગી કહેતો ગયો તે તમામ ધાતરી
 ક્રિયાઓ આચરી; હું તો અભિનંદુ' છું એ અનામી લોકકવિને
 કે જેણે દિલ્લિલને ભેદે તેવું એક લોકગીત આ કથા પરથી
 રચી કાઢ્યું. એ 'ચેલૈયા-આખ્યાન'ની રચનામાં ઉણપ
 હોય તો તે આટલી છે : કે ચંગાવતી શેઠાણીએ જોગીરાજને
 પોતે વાંઝણી નથી એવી ખાતરી કરાવવા માટે સ્વહસ્તે છરે
 લખ ગર્ભાશય ચીરી દેખાડ્યું. તે જ ઠેકાણે ભજન અટકી જવું
 જોઇતું હતું. જોગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈ સહુને સંભવન
 કર્યા એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો 'ચેલૈયા-આખ્યાન'
 જ્ઞાતનાં સર્વોત્કૃષ્ટ 'ભેલેડ' માયલું એક કથાગીત બની જાત.
 એની કસુણતા અનેક હૈયાંને નિરંતર ધોયા જ કરત. અત્યારે
 પણ એ ચેલૈયાની ઘટનાતું રમરણુ વીસ-પચીસ વર્ષોના કાળને
 યાદો હટાવી છે છે : ગામડિયા ધરના ઉંબરમાં જાણે અમે
 નાનાં બાળકો અને પાડોશણ માતાઓ વગેરે ભેઠા છીએ.
 યોગાનમાં ઠોઈ રઝળતો ભજનિક એકતારો લઈ ધીરે રાગે
 'ચેલૈયા-આખ્યાન' ગાય છે : એમાં નિશ્ચયે ગયેલો સાત
 વર્ષનો ચેલૈયો પોતાને ઘેર માતપિતા ઉપર મૂંઝવણ પડી છે
 એવી જાણ થતાં જ દક્તર-પાટી લઈ, ઘેર દોડતો આવી,
 રમતો-હસતો માતા ખોળામાં સૂઈ જાય છે : બાપ એવું માથું
 વધેરે છે, ને એ મસ્તકને ખાંટણીએ નાખી—

ખમા ખમા માગ ચેલૈયા !

તુંને ખમા ધણી રે મારા ચેલૈયા !

એ હાલરહું ગતી મા સાંભેલાં મારે છે : એ પ્રસંગની

હાલરડાની પંક્તિઓ સાંભળતાં અમે સહુ રડીએ છીએ. આજ પણ પાછળથી પ્રભુએ ચેલૈયાને સજીવન કથાની ઘટના મને જરીકે સ્પર્શતી નથી. એ આખું કથાગીત ચેલૈયાની નિર્દોષ હૃદયા અને માતાના નિર્દોષ સાંભેલાંના ધાવને તાલે તાલે ગવાયેલ ‘ ખમા ! ખમા ! મારા ચેલૈયા ! તુંને ઘણી ખમા ! ’ ના આ હાલરડાથી મારી બાલસ્મૃતિને તરબોળ કરી રહ્યું છે.

એ જ મારા પીંગલાના પોદનાર રે બાળા !

ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

એ જ મારા ચાંખડીના ચડનાર રે બાળા !

ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

એ જ તારે પીંગલે પડી હડતાલ રે બાળા !

ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

ભાઈ મરે ભવ સાંભરે, બેન મૂવે દસ્ય જાય,

પણ નાનપણેથી જેનાં માવતર મૂકાં

—તેને ચૌદશના વા વાય રે બાળા !—ચેલૈયાં

ભાઈ ચેલૈયા ! ખરે જ જો આ શિયાળમેટ તારી માભૂમિ હોય, સાચે જ જો આ ખાંડણિયો તારા લોહીથી ખરડાયેલ અબોલ સાક્ષી હોય, તો હું તને કહું છું કે સોરઠના લાખો નાનકડા ચેલૈયા તારું ગીત સાંભળી સાંભળી તારી જોડે જ કપાયા ને ખંડાયા છે. તારાં કૂલની એકાદ કણી પણ જો આ મિટ્ટીમાં ક્યાંઈક પડી હોય તો આ શબ્દો એને કાને પુકારું છું કે બાવાઓ, સાધુઓ, ધર્મગુરુઓ, તમામનો હજુ તો એનો એ અધોર પંથ ચાંદ્યો આવે છે, માખાપોની અંધશ્રદ્ધા હજુ ય ઘેર ઘેર પોતપોતાના કિશોર કુમળા ચેલૈયાઓનો—શરીરનો નહિ પણ આત્માનો—વધ કરી રહેલ છે, ને સામે

જેઠેલું એ માનવભક્ષી ધર્મપાખંડ, આદુતિ પછી આદુતિએ પામતું, ' હંજુ લાવો ! હંજુ લાવો ! ' ની હાક પારી રહેલ છે. એટલે જ, ભાઈ ચેલયા, અમે તારી વચનાં હતાં ત્યારથી શ્રદ્ધાહીન બની રહ્યાં છીએ, ને અમારી ઓલાદને કાને અમે ધર્મ કે સાધુ પરની શ્રદ્ધાનો એક છાંટોય નથી પડવા દેતા. મને તો એમ લાગે છે, બંધુ ચેલયા ! કે નહીં કેઈ અધોરી જોગીએ તારી અને તારાં ભોળાં માબાપની આવી દશા કરી હશે, પણ આપણા આર્યસંસ્કારો મુજબ આપણે કોઈ વાતનો કરુણ અંત સહી શકતા નથી એટલે આપણે લોકકવિએ પણ, અત્યારના અનેક નાટકકારોની પેઠે, અંતમાં એ અધોરીમાંથી પ્રભુએ પ્રગટ થઈ તમને સહુને સજીવન કર્યાં એવો સુખદ અંત ઠોકી બેસારેલો હોવો જોઈએ.

‘ સુખી અંત ’ લાવવાની ઘેલછાએ આપણા ઇતિહાસની અનેક ભેદક કથાઓના જોરને હણી નાખ્યું છે. મહાભારત અને રામાયણ જે જ એ ઘેલછામાંથી બચી છૂટ્યાં છે : કુરુક્ષેત્રના સંહાર ઉપર અમીનો કુપો છાંટવા માટે કેઈ દેવદેવલું ઉતરતું નથી અને એ શોણિતભીનો વિજય ન સહેવાયાથી પાંડવો હિમાળે ગળવા જાય છે. યુધિષ્ઠિરના ખોળામાં રમતો હેલો પ્રિય બાંધવ જ્વાન એ આખા મહાકાવ્યનો કરુણ નિચોડ છે.

રામાયણના તમામ દિગ્વિજયને સૂનકાર કરી મૂકનાર એતું છેલ્લું દ્રશ્ય છે : પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી જનકી. અને એને ઝાલવા દોડેલ રામચંદ્રના હાથમાં પકડાયેલો સીતાનો ચોટલો જ રામકથાનું સમાપ્તિચિહ્ન છે, લવકુશનો સુખી રાજવહીવટ નહિ.

હરિશ્ચંદ્રની કથાનો અંત પણ મધરાતે મસાણામાં સગા ધણીને હાથે તારામતીના હેઠન વડે જ આવ્યો હોત તો કેવી રવાનાચિકતા સચવાત !

નળનું બાહુક-રૂપ સદાને માટે અણુબદ્ધ્યું રહ્યું હોત
તો કેવી કરુણતા ટપક્યા કરત !

અનેક માનવ-ધર્મેની ભુલભુલામણીમાં અટવાયેલાં
નરનારીઓના જીવન-સંઘ્રામની આ બધી કથાઓ છે.
જિંદગીની નિગૂઢતા ઉપર એ વિચારો જગાડે છે, મંથનો
જન્માવે છે, વેદનામાં તપાવીને કરુણુરસ સીંચે છે, પ્રજાના
કવિઓએ કે કથાકારોએ ભળાવેલું એ સાહિત્ય-ધન છે. શા
સારું એવી પ્રજા-પ્રાણને વલોવવા સજાંચેલી કથાઓ ઉપર
ઈશ્વરી અમત્કાર અથવા સુખદ અંતનાં બનાવટી થીગડાં મારવાં
પડ્યાં ? ક્રૂર લોકોને બે ઘડી રાજી કરવા સારું ? ઈશ્વરને કોઈ
મનસ્વી અને આપણુદ સર્વસત્તાધીશ તરીકે રજૂ કરવા આતર ?
પાખંડ ઉપર ધર્મનાં પરિધાન ઓઢાડવા આતર ? દુઃખનું
આધિપત્ય, ઊર્મિઓની અથડામણો, કર્તવ્યોની ભ્રમણાઓ
અને એ તમામમાંથી નીપજતી આ સંસાર પરની હાહાકારભરી
વિચારણા, એ જ શું ઈશ્વરી રચનાનો સાચો સાર નથી ?

શા માટે આપણે હરિશ્ચંદ્ર-તારામતી જેવાં પાત્રોને રાગ-
દ્વેષભર્યા ઋષિઓનાં રમકડાં જ નથી રહેવા દેતા ? શા માટે
પાંચાલીના ચીર-હરણની પૂરેપૂરી નામોશી એ ઢાહ્યા વનુગારી
પતિઓને કપાળે ચોડાવા ન દેતાં ભગવાનને હીર-ચીરની ગાંસડી
લઈ હાજર કરીએ છીએ ? શા માટે ચૈલૈયાનું માથું ખંડાવનાર
અધોરી પાખંડીને પ્રભુસ્વરૂપની ઓથ આપવી પડી ?

ના, ના, એ કથાઓ જેવી સીધી ને મમ્વેધક છે તેવી
જ છે રહી. એમાંથી જ આપણા અંતરાત્માઓનાં મંથનો
બાગે છે. એ બધી નિગૂઢતાને માનવી યુગયુગે સુધી વિચાર્યા
જ કરે, સારાસાર ખેંચા જ કરે, જીવનનું સ્વતંત્ર ઘડતર કર્યા

જ કરે, એ સ્થિતિ ઠીક છે. વાતવાતમાં ‘ગરુડે ચડીને શામ-
ળિયો’ છ ચડી આવ્યા ‘નીઃ ચાવી બહુ બેઠૂઠી લાગે છે.

ત્યારે, ઓ ભાઈ ચેલૈયા ! આ ગંગાતળાવડીની પાળે જ
શું એ અધોરી બેઠો હતો ? ને આંહીથી શું તારી માતા એના
રક્તપિત્તિયા દેહને મસ્તકે ધરીને ગાજતે વાજતે ગામમાં લઈ
ગઈ હતી ?

અત્યારે પણ, ભાઈ ચેલૈયા, ગામેગામની હજારો માતાઓ,
ભીતરથી એવા જ અધોરી, પણ બાહિરથી સફેદ દેખાતા સાધુ-
મુનિઓનાં સામેયાં કરવા લાય છે, ને પાતાનાં બલોયાંની ચીપો
મુઢાં વેચીવેચી એ ગુરુઓના કોડ પૂરા કરે છે.

કુંકડૂ...કું

“આ સામે દેખાય તે સીટીકોઠો ભાઈ, જ્યાં બેટના રાજાએ અસલમાં સાડાસાતસો રાજાઓને કેદ પકડીને રાજ સવારે ‘કુંકડૂ કું’ બોલાવ્યું”તું.” ધૂધા પગી બોલ્યા.

શાબાશ, દોસ્ત બેટના રાજા! તારી કથા મેં સાંભળી છે. કેઈ તને વીરમદેવ પરમાર કહે છે, કેઈ અનંત આવડો કહે છે. મારા અનુમાન મુજબ તું અનંત આવડો જ હોવો જોઈએ. ગુજરાત જેના નામનો ગર્વ કરે છે તે વનરાજ આવડાના વંશજોએ છેક ઓખામંડળથી માંડી, પ્રભાસ અને તે પછીના ઘણાખરા સોરઠી સમુદ્રતટ ઉપર પોતાની આણ ફરકાવી હતી, અને ‘આવડા’ શબ્દનો અસલ શબ્દ ‘ચૌરા’ અર્થાત ‘ચોર’ નીકળે છે તે અનુસાર ઠેર ઠેર સોરઠી કિનારા પર ચાંચિયાગીરી વર્તાવી હતી. તેઓ ફક્ત ચાંચિયાગીરી જ નહોતા કરતા : જ્યાં જ્યાં કિનારો હાથ કરીને રહ્યા ત્યાં ત્યાં તેઓએ મજબૂત કિલ્લેબાંદી કરી કાઢી હતી. સોમનાથ સરીખાં દેવાલયો બાંધ્યાં હતાં, ને ગજની જેવા વિદેશીઓને કિનારે ઉતરવા આવતા રૂંધ્યા હતા. પોરબંદર અને દારકા વચ્ચેનું અત્યારનું મિયાંણી ગામ એટલે અસલ પ્રભાત આવડાના માતખર બંદર મિયાંણીસર પટ્ટણનું જીવતું ખંડેર : જ્યાં આજ પણ ઊંચાં ઊંચાં શિવ-બાણવાળાં પ્રાચીન મંદિરો ઉભાં છે. તેની સામે જ ખાડીને કાંઠે દેાયલો ડુંગર છે જ્યાં દેવી હર્ષદીનું ધાનક છે : એમ સોમનાથ પાસે દનકસેન આવડાની દનકાવતીનાં ખંડેર છે. એ જ

મિસાલતું હું તો આ શિયાળમેટના અસલ નગરને માનું છું. કેમ કે એ જ જાતના અવશેષો આંહી પડેલા છે. તું દોસ્ત, અનંત આવડો જ હર્ષિ. તારાં જહાજો આ સમુદ્રની ચોટી કરતાં હશે, ને આંચ, પટવા, ત્રવટા વગેરે કંઠાળી ગામેના ઢોળી જાતિના પોતાના ચૌર-સૈન્યને દરિયામાં પસારી તું લૂંટો ય ચલાવતો હોઈશ. તારો કાળ મને નવમા સૈકાનો લાગે છે. તારી સર્વોપરિ મોજ, ખસ, સોરઠી રાજપતિઓને પ્રથમ મિજબાની જમવા સારુ તારાં વહાણોમાં મોતરીને પછી વહાણને આ 'મેટ' ઉપર વહેતું મૂકવાની હતી ! પક્ષીઓમાં પણ તારા જેવી જ પ્રકૃતિનું એક મોજલું પક્ષી છે એનું નામ કાળો કોશીઓ. હોય છે તો એક મોટી ચકલી જેવડો, પણ એની સર્વોપરિ પૂન ખસ એ જ છે, કે મરતાં પહેલાં એકવાર એકેએક જાતનાં પંખીનું અણેક પીંછડું તો ખેંચવું, અને એ તમામ પીંછાં વડે પોતાનો માળો શણગારવો ! આંચો મસ્તાન કાળો કોશીઓ જ્યારે પોતાની ખંડણીની વસૂલાત સારુ જખ્ખર સમજીની પાછળ દોટ દેતો હોય છે, ને સમજી એનાથી ત્રાસ પામીને નાસતો હોય છે, ત્યારે દૃશ્ય જોવા જેવું બને છે. તારું પણ એવું જ હતું, દોસ્ત, અનંત આવડા !

ને પછી ? આ સીદીકોઠો નામે ઓળખાતા ખડક ઉપર શું તું એ તમામ મૂછાળાઓને કઠ-પાંજરામાં પૂરી પ્રભાતે પ્રભાતે 'કૂકંડૂ...કૂ !' બોલાવતો ! દરેક રાત્ર શું એટલો બધો નમાલો, કે મોતની બીકે માથું નમાવીને, કૂકડાની માફક તારી સન્મુખ 'કૂકંડૂ કૂ' કરતો ! એ બધા—લોહવાયકા મુજબ સાડા સાતનો, અથવા તો પછી ભલે ને કેપ્ટન બેલ નોંધે છે તે રીતે માત્ર છત્રીસ, પણ એ બધા જ—શું આ પાંજરાના કેદી-જીવનને એટલું બધું મીઠું ગણતા કે રોજ પ્રભાતનું

આટલું અપમાન પી જઈને પણ દેહ રાખવાનું પસંદ કરતા? એ શું આટલી પ્રાચીન પરંપરા છે? નવીન કશું જ નહિ કે?

અને સહુથી પામર નીકળ્યો વામનસ્થલીનો રા' કવાટ : ગરવાનો ધણી મહીપાલદેવ : નવધણ સરખા વીરનો દાદો : જેના બાપ ગ્રાહરિપુએ ઉપરકોટ જેવો કિલ્લો બિભો કર્યો. એ આપડો રા' કવાટ પ્રભાસને દરિયે આ ચૌરરાજ અનંત આવડાનું આતિથ્ય ચાખવા ગયો ને સપડાઈ જઈ પેલા સાડા સાતસો લેળો 'કૂકડૂ કૂ' પોકારતો થયો. અને એ 'કૂકડૂ કૂ!' કંઈ જેવુંતેવું? એ તો રીતસરનો મુજરો કરવાનું 'કૂકડૂ કૂ!'

કર મજરો કવાટ ! (હને) આજે રાજ અનંત,
(તો તો) પાછો મેલું પાટ, (હને) પરણાવી ગરનારપત !

એ આ કથાનો દુહો છે; રાજ અનંત આવડો રોજ પ્રભાતે રા' કવાટને કહેતો કે, 'જો તું મારી સામે ગરદન ઝુકાવી, કૂકડાની પેઠે પ્રભાતની નેટી પોકારી મને સલામ ભરીશ, તો હું તને કેઈકે દિવસ પરણાવીને પછી પાછો રાજગાદી પર બેસારીશ, બચ્ચાણ !' બાકી એ કવાટનાં—એ મહીપાલદેવ ચદુવંશીની વીરતાનાં—તો શાં શાં વખાણ કરીએ? પાંજરે જીભ ધરડીને મરી ન જઈ શક્યો એટલે, તળાબના રાજ બિગાવાળાને એણે છાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો કે—

તું કહેતો તે પાડ્ય, તાળી જે તળાબ ધણી !
વાળા હવે વગાડ્ય, એકે હાથે બિગલા !

'હો ભાણેજ બિગાવાળા ! (અથવા કેઈકે કહે છે કે કવાટ ભાણેજ ને બિગો મામો) મેં તારી સાથે બહુ વેર આંધ્યું છે. તેં કહ્યું હતું કે સાચી વીરતા હોય તો એક હાથનીય તાળી પડી શકે. મેં આજ સુધી તારા શૌર્યનો તેજદેખ

કરેલ છે. પણ હવે તું આવ, ને બતાવ દે એક હાથે તાળી કેમ પડે છે !’

હિંગો બિચારે મામાની અવદશાની દયા આણીને શિયાળમેટ પર પડ્યો. એની કને થ તગાબત, સરતાનપર, ઝાંઝમેર વગેરે સમુદ્રતીરની ખારવા-ફોજ હોવી જ નોંધ્યે. નહિ તો અનંત આવડા જેવા સમર્થ સાગરરાજના નોકસેન્યને શિકસ્ત આપી, એટ ફરતો હિંગો એ બલિષ્ઠ દુર્ગ ભેદી એ અંદર કેમ જઈ શકે ?

પણ હું તો આપણા ‘કૂંકૂં કૂં’ કવાટ ભાઈની વીરતા બતાવવા માણું છું. અનંત આવડાને રોળી નાખીને હિંગો દોડતો આવ્યો એ પાંજર ઉપર ગિરનારપતિ મામાની આ અપમાનિત દયા દેખીને એની સખૂરી ખૂટી ગઈ. પાંજરાનું બારણું ખોલવાની ચાવી હાથ કરવા જેટલો વિલંબ પણ એનાથી ન સહેવાયો. એણે ઠેક મારીને પગની પાટુ લગાવી એ કેદખાનાના કમાડ ઉપર. કમાડ બિધડી પડ્યું.

પણ એ પાટુ સહેજ બંદીવાન મામા કવાટને અડકી ગઈ. અથવા અડકી ન હોય તોપણ એની બાજુએ આમ ફાઈના પગની લાત બિધજે એ કંઈ જેવું તેવું અપમાન છે ક્ષત્રિય વીરનું !

અહહહહ ! બારણું બિધડતાં જ મામા કવાટનું ક્ષત્રિય સળગી બિઠ્યું : “હું...એ ! ! ! તેં બિગલે બિઠીને મને પાટુ મારી ! મારું ગૌરવભંજન કર્યું ! બિગા ! બિધ ! બિગલા ! આનો બદલો હું લઈશ ! નોંધ લેજે !”

હિંગોવાળો મામાને સમજાવે છે : પોતાની અધીરાઈનો દોષ—ઈરાદાનો નહિ—કબૂલ કરે છે. પણ ચહુવંશી મામા મહીપાલદેવ પોતાના તુચ્છ ભાણેજ બિગલાની આ ધૂણતા શે

સહી શકે ? (એ તો અનંત આવડતું ‘કૂંકૂં કૂં’ જ સહન કરે !)

એક વાર પાંજરે પડ્યો પડ્યો ઊગાને આવી કાકલૂદી-
ચોના સંદેશો મોકલનાર—

સો રાજા બંધે પડ્યા, કઠ-પાંજરે કવાટ;
વાળા જોઈ વાટ, એક તાલરી ઊગલા !

છાતી ઉપર શેરડો, માથા ઉપર વાટ;
ભણ્ણને વાળા ઊગલા ! કઠ-પાંજરે કવાટ.

તું કહેતો તે આવ, તાળી જે તળાભધણી !
વાળા હવે વગાડય, એકલ હાથે ઊગલા !

આવા આજીજીના સૂર કાઢનાર ગરનારપત હવે પાંજરું
ઊઘડયે માટી થયા. વામનચરણી જઈને, જરા સાજતભાવ
ગની, પછી મોટી ફોજ લઈ એ ક્ષત્રિ વીર પોતાના ઉગારનાર
યુવાન ઊગાવાળા ઉપર ચડ્યા, અને બાળરિમાવાડના ચિત્રાસર
ગામની પાસે કુરુક્ષેત્રનાં રક્ત રેલાવીને ભાણેજનો વધ કર્યો.

દરિયાનાં દેવદેવીઓ

એ તો હવે ગયા : એ ‘કૂકડૂકૂ’ કરાવનારા અને કરનારા, તમામ ગયા. રહ્યાં છે ફક્ત ૫૦૦-૭૦૦ ઉદયમવંત કેળી કુટુંબો. આ ખારવાઓ ‘બેટ’ને આરે બેઠાબેઠા જૂનાં વહાણો સમારે છે, નવાં બનાવે છે, દરારી-મુંબઈ ને કાલકોટની સફરે ચડે છે, વહાણે ચડવા અશક્ત હોય તે કુટુંબી જાક્રાખાદ જઈ મચ્છી મારી ગુલ્તરો કરે છે, બેક ગાઉની બેટ-ધરતીમાં અછેક-અબ્બે વીધાતું વાવેતર પણ અછેક કુટુંબને વાલ-રીંગણાં-મૂળા વગેરેની થોડી થોડી પેદાશ આપી રહે છે, જૂની વાવો એને પીવાનું જળ પૂરું પાડે છે. દરિયાનું નીર એને માછલાં આપવા ઉપરાંત, એના ખાટલાઓના માફકને પણ પોતાનાં જળચરોને મોંએથી વિણાવી દે છે. અર્ધા માઈલનો સમુદ્ર એળંગીને એની ખારવણો સામે ધરતી-કાંઠે બળતણનાં લાકડાં શોધવા જાય છે. (બેટ શિયાળમાં બળતણનો ખરો ગ્રાસ છે; અડી કે વન જરીકે ન મળે.)

એ વિજેગણ ખારવણોનું નજીકમાં નજીક હટાણું દરિયા-રસ્તે પાંચ ગાઉ આઘેરા બંદર જાક્રાખાદની હાટડીઓમાં : એની બિમારીની દવા કરનાર દુલા સવાઈ પીરનું નામ અને કોઈક રહ્યોખડ્યો હન્તમ : એનાં બાળકોની નિશાળ ફક્ત દરિયાની છાતી ઉપર : એનો ખરો ઉત્સવ એક હોળી.

“ અરે ભાઈ, તમે હોળી ટાણે આંઈ આવજો એટલે

અમારાં લોકની ખરી મસ્તી જોઈ શકશો. આજ તો અમારા તમામ નાના-મોટા જણ વહાણે ચડી ગયા છે, પણ હોળી માથે એ એકાએક આવી પોગવાનો. એક પણ જણ ખા'ર નહિ રે'વાનો. પંદર દી અમે સૌ માણશું : દારૂડો પીશું, ગાંડાતુર ખનશું, ગાશું, ડાંડિયા લેશુ, અમારી વાતું ને અમારાં ગીતો તે દીમાં નીકળશે. આજ તો બેટ ખાલી પડ્યું છે. અમારા ખરા જણ ક્યાં છે ? ”

“ દારૂ બહુ પીઓ છો ? ”

“ હા, તે ટાણે પીવાના. અરે, બાપડે ગોરખમદીને બાવે-જીએ લાગ્ય મહેનત કરી'તી ગામને દારૂ છોડાવવાની ! કેટલાક દી તો દરકયું, પછી અમારા જણ ન રહી શક્યા; ને બાવેજી ગામ માથે કોચવાઈ ને આંધેનું પાણી હરામ કરી ચાલ્યા ગયા છે. ”

આ દારૂની વાત ઉપર તો હું ચાલ્યો આવું છું. બાપડા ગોરખમદીના બાવાજી નાહક ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા. ખરું ડહાપણ તો દીકું દુલા સવાઈ પીરમાં અને એના મુંજવરમાં. આવી કરી લોકોદારની કડાકૂટમાં એ પડવાના જ નહિ. બેટના નિર્જન છેડાની છેલ્લામાં છેલ્લી અણી ઉપર, મોટા દરિયાની છાજો જ્યાં અથડાય છે તે લેખડે, અખંડ એકાંતમાં બે કબરો છે : એક સવાઈ પીરની ને બીજી એનાં બહેનની. માતબર થાનક છે. શા સારુ ન હોય ? હિંદુ ને મુસલમાન, માછીમાર ને વાણિયા, વહાણધણી કે ખારવા, તમામની માનતાઓ આ દરિયાના અધિષ્ઠાતા મનાતા દેવને અહર્નિશ ચાલી જ આવે છે. દરિયાની સાથે હુમેશાં ' પીર'નો જ ભાવ જોડાયેલો છે. 'દરિયા-પીર' તો ઘણું જૂનું નામ છે. કોણ જાણે કેમ, પણ પીરણાતું ને દરિયાતું વાતાવરણ એકબીજાથી જે મેળ પામે છે, તે મેળ બીજાં દેવીદેવતા સાથે દરિયાને મળતો નથી. નહિ તો હિન્દુ-

એએ કંઈ કમ દેવસ્થાનાં ઊભાં ક્યાં છે આ સાગરતીર ઉપર ?
 ઠેર ઠેર મહાદેવ : ગોપનાથ, ઝાંઝનાથ, ચાંચુરા ને સોમૈયા
 સરીખા : ઠેર ઠેર મધ્વરાત્તાર, વારાહરૂપ, જગત અને બેટ
 શંખોદ્ધારના એકસામટા કૃષ્ણ-કુટુંબનું જૂથ. પણ એ બધાં કેમ
 દરિયાઈ વિભૂતિથી મેળ નથી લેતાં ?

મને લાગે છે કે પીર એટલે મૃત્યુની પ્રતિષ્ઠા. દરિયો પણ
 જીવન કરતાં મૃત્યુનો જ ભાસ વધુ કરાવે. એ બન્નેના વાતા-
 વરણમાં કંઈક નિગૂઢ, ગેબી, અનંત પરલોકનું તત્ત્વ પડ્યું છે,
 અવસાનનું મૌન છે, અદ્વૈતોસની શાંતિ છે, કરુણાભરી નિર્જનતા
 છે, લોખાનના ધૂપમાંથી પથરાતી જે ગમગીન ફારમ દરિયાના
 અનંત સીમાડા ઉપર ચાલી જાય છે તે ફારમ ધી-તેલનાં
 ધૂપદીપ, અગરચંદનનાં લેપતિલક, સિંદૂર-કુમકુમના સાથિયા,
 આંગી-રોશનીના ઝાકઝમાળ અને બીજા મંદિરિયા ઠાઠમાઠમાં
 નથી. દરિયો જાણે મહાકાળ છે. એનાં ઊછળતાં અથવા મૂંગાં
 પડેલાં પાણી હમેશાં કોઈ શબ ઉપર ચોઢાડેલ સોડચની જ
 ચાદ આપે છે. ફેક વહાણો અને ખલાસીઓના મૃતદેહ એ
 કદનની નીચે પોઢેલાં છે. માટે જ મને લાગે છે કે પીર અને
 સાગર વચ્ચે કોઈક પ્રકારની તદ્દુપતા હશે.

ને આ પીરની કદપનામાં ભયનું તત્ત્વ ઓછું છે. પોર-
 બંદરને દરિયે પેલા મિયાંણીપટ્ટણનાં ખડિયેરની નજીક, ખાડીને
 સામે પાર કોયલો ડુંગર છે, તેની 'કોયલવાળી' દેવી હર્ષદી
 આઈનો ઇતિહાસ તો ભયાનક છે. એકવાર એ 'કોયલવાળી'
 માતાનું બેસણું એ ડુંગરની ટોચે હતું. પણ સન્મુખ પડેલા મોટા
 દરિયામાં જે જે વહાણો નીકળતાં ને આ દેવીની કરડી નજરમાં
 આવતાં તે બધાં પાણીમાં ગરક બની જતાં. પછી બાપડા
 કચ્છના પરગણુ શેઠ જગદૂશાએ માતાજીને વીનવ્યાં કે, ભલે

થઈને કોઈ વાતે તમે ત્યાં શિખરે બેસીને વહાણો ભરખવાનું
છોડીને નીચે તળેટીમાં પધારો ! આઈ કહે કે, મારે પગલે પગલે
અછેક પાડનો ભોગ પૂરો પાડ તો હું નીચે ઊતરું. ‘એમ તો
એમ !’ કહીને જગડૂશાએ પાડા એકઠા કર્યા, પગલે પગલે
અછેક નિર્દોષ પાડા વધેરીને આઈને નીચે લીધાં, પણ છેલ્લાં
ચાર પગલાં બાકી રહ્યાં ત્યાં પાડા ખૂટી પડ્યા ! હવે ? આઈ
કહે કે આ ને આ ઘડીએ ભોગ લાવ, નહિ તો હું પાછી ચડી
જઈશ ! જગડૂશાને સુભાગ્યે એની સાથે પોતાનો દીકરો ને
દીકરા-વહુ હાજર હતાં. ને ઘણાંખરાં કુટુંબોમાં આજ પણ છે
તે સુજાત દીકરો ને દીકરાવહુ તો ઘરનાં પશુ (તે પણ પાછાં
બલિદાન ચલાવવાનાં પશુ) જ તે કાળે ચ મનાતાં હશે. આજે
એ જોડિયો બલિ સમાજના દાનવને ચડે છે, તે કાળે દેવદેવીને
ચડતો. ટૂંકમાં, પછી માતાજીનાં બે પગલાં આ પુત્ર અને પુત્ર-
વધૂનાં શોણિતે છંટાયાં, ને દેવી તૃપ્ત બનીને તે કાળથી હવે
તળેટીમાં જ બિરાજેલ છે. દરિયા આડો કોયલા હુંગરનો
પડદો દેવાઈ ગયો છે એટલે હવે આરવાઓનો જળમાર્ગ સલા-
મત બનેલ છે.

આ હિસાબે પીરની બાપડાની રંઝાડ છે કશી ચે ? લેંસ-
લાને માથે રાત રહેનારને અણુ પીર ભલે ફગાવી દે છે, પણ
એનું ફગાવવું એટલે માણસના ફાદેફાદા વેરી નાખવા જેવું
નહિ. સવારે બથત થયેલો માણસ જુએ તો પોતે કોઈક સલા-
મત ધરતીમાં નિરાંતે પડ્યો હોય !

ઝીક પુરાણકથા માંહેલો જળદેવ નીરિયસ ભાલો પણ
એવો જ ભદ્રિક પીર છે. શાંતિમય સાગરજળનો એ અધિષ્ઠાતા
પોતાની પચાસ નાની છોકરીઓનું જૂથ લઈને દરિયે બમ્યા કરે
છે અને ઇલાણ નાવિકોને રક્ષા આપે છે. સવાઈ પીરને વિશે
ચ આવી જ આરથા છે.

પાંચેક વર્ષો પર મેં દારિકાથી આરંભડાને યાત્રા
 ચર્મ ભેટ શંખોદારની મુસાદરી દરી હતી તે અત્યારે યાદ
 આવવાનું બીજું એક દારણ મળ્યું. આંડી થોડાંક ઝાડ એવાં
 હોવાં છે, કે જેની એક બાજુએથી ડાઘપાંદડાંનું ઝૂંડ જાણે કે
 સોરાઈ ગયું છે ને વધતું નથી, એટલે બીજી એક બાજુએ જ
 વધતી જતી ઘટા એવો ખ્યાલ કરાવે કે જાણે વૃક્ષ કેઈ
 અમુક દિશામાં નમી રહેલ છે. દારિકાથી આરંભડા મુખીની
 સ્વલ્પ પરનાં તમામ વૃક્ષોની આ હાલત છે. ભેટ શંખોદારના
 પુરોહિતો આવા દૃશ્યનો ઉપયોગ ન કરે એ તો કેમ બને ?
 તેઓએ યાત્રિકોને ઠસાવ્યું : દેખ્યું કે, જાઈઓ ! દારિકા-
 પુરીથી આ તમામ વૃક્ષો પણ ભેટ પ્રત્યે જ અભિમુખ બની
 રહેલ છે, એ પણ યાત્રાળુઓ જ છે, ને જાણે કે ભેટના કૃષ્ણ-
 ધામને અહોરાત્ર વંદના દર્ષ રહેલ છે. જુઓ તો અરા, આ
 વનસ્પતિજીવોની ય પ્રભુભક્તિ !

કાનમાં કહું ? સમુદ્રનો ખારો વાયુ એ દિશામાં વાઈ
 વાઈને એક બાજુએ ઝાડની વૃદ્ધિ થવા દેતો નથી. તે જ આ
 ‘વૃક્ષ-વંદના’નું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છે.

પણ મને આશ્ચર્ય જ એ થાય છે કે આ શિયાળભેટની
 અંદર પ્રાચીન ખંડેર, ચેલેયાના અવશેષ, આટલી દૃઢક પ્રતિ-
 માઓ, આવાં વંદનશીલ વૃક્ષો, અને આવી વહેમભીરુ અજ્ઞાની
 વસ્તી વગેરે બધી વાતની અનુકૂળતા છતાં કેમ કેઈ પુરોહિત
 આંડી યાત્રાધામ ઊભું કરવા પહોંચ્યો નથી ? કેટકિ દારિકા,
 ભેટ કે સોમનાથની માતબર પેઢીએ કેમ આંડી પોતાની
 ‘જાંચ’ નહિ નાખી દીધી હોય ? હિયાકૃટા ગોરખમઢીવાળા
 સાધુએ આપું કશું કરવાને બદલે નાહક દારૂ છોડાવવાની
 હિલચાલ કરી !

આવા—લગભગ જાતે જ આવીને આંહી જાત્રાધામ સ્થાપવાના લલચામણા વિચારે મનમાં ચાલી રહ્યા હતા, ત્યાં તો ધૂધા પગીએ કહ્યું કે “ભાઈ, ઝટ ચાલો હવે, મછવે તૈયાર છે. ને જાકરાળાદ અરધી જ કલાકમાં પુગાડે તેવો વાવડો છે, માટે ઊઠો !”

“ને...શેઠ !” જુવાનોએ કહ્યું : (‘શેઠ’ સંબોધન મને હંમેશાં ચોંકાવે છે. કેમકે એની પછવાડે ‘કોઈક ધૂતવાલાયક ધનિક’ હોવાની કલ્પના ઊભેલ હોય છે.) “શેઠ, તમે કાં હોળી માથે આવો, ને કાં આવો જેઠ મહિને. જેઠ મહિને અમારો એકેએક જણુ આવી જશે, અમારાં તમામ વાણુંને અમે ઘસડીને આંહી ઊંચે ચડાવી દેશું. ને પછી અમારા વિવા’વાજમ હાલશે, તે ઠેઠ બેળેવનો દરિયો પૂટને પાછા વાણે ચડી જશે અમારા જુવાનો. ”

‘ મોતી ખૂડયું મોરણી ’

“ ખૂસ ? વિવાહ પછી માસ-પંદર દિવસમાં જ પાછા મુસાફરીએ ચડશે તમારા પરણેલા જુવાનો ? ”

“ ચટે નહિ તો ખાવ શું ? મહિના-એ મહિનાની ‘અકેક’ ખેપ કરે ત્યારે માંડ ૮-૧૦ રૂપિયા મળે એને વેચારી કહેયી.”

અખટન સિંકલેરનું ‘ ધ જંગલ ’ યાદ આવ્યું. શિકાગો શહેરના એ વિરાટ કલ્પાનાનો મજૂર યુર્ગીસ અને એની પરણેતર પોતાના લગ્નદિવસે પણ દિવસભર કારખાને મજૂરી એથી આવીને રાતે પરણે છે, આખી રાત એનાં સુગાંવડાલાં અને એળખીતાંના સમુદાય જોડે એક હોટેલમાં નાચગાન ને ખાણીપીણીમાં ગુજારે છે. પરોઢિયે થાક્યાંપાક્યાં શિર ઉપર એ એક રાતનું ખર્ચ ભરપાઈ કરવાની ફિકરની ગાંસડી લઈ, પોતાના કાલરિયાતું તાણું ઉઘાડે છે અને તુરત જ કારખાનાની વ્હીસલ વાગે છે. નવદંપતી મજૂરીએ ચાલ્યાં જાય છે. આ દેઓની લગ્નરાત્રી !

ખારવાઓનાં પણ લગભગ એ જ જાતનાં લખ : દરિયાર્થ મૃત્યુના કફન નીચે પોદતું દંપતી-જીવન.

“ તમારે વિવાહનો સંબંધ કેટલો દૂર યાય ? ”

“ આ બેટ, ચાંચ, પટવા ને ત્રવડા : ફક્ત આ ચાર ગામની જ અંદર. એથી બહાર નહિ.”

બરાબર છે. મૃત્યુની સોડયમાં પોતાની પુત્રીઓને સુવાડવા

આ ચાર ખારવાઈ ગામે સિવાયનાં બીજાં કોણ લોકો આવે ? વહાણે ચડ્યો ખલાસી પાછો તો ઘેર પહોંચે ત્યારે ખરો. પ્રત્યેક વિદાય છેલ્લી જ સમજવાની. પ્રત્યેક મિલન એક નવો અવતાર. એ ચિરવિયોગીઓની ઝંખનાનાં ગીતો તો હું કત-પરના વર્ણન ટાણે જ આપીશ. નાવિકોની સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર આપણે ‘ ધરતીનાં પરમ પવિત્ર મનુષ્યો ’ કેવા કટાક્ષો કરીએ છીએ તે પણ હું ત્યારે જ છણીશ.

અત્યારે તો નાવિક-જીવનની આ કરુણતામાંથી ટપકેલ એક આંસુ સમાન ઘટના મારી સામે તરવરે છે. શિયાળબેટની ધર્મશાળાના ઢોરા ઉપરથી બરોબર સન્મુખના ગિન્દુ ઉપર, સમુદ્રના સામા પારની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર ચાંચુડા મહાદેવની દેરી છે. બેટ અને ચાંચુડા વચ્ચે બે જણાં દુખ્યાં છે. એક તો બેટની ખલાસી-નાર મોરણી, ને બીજો ચાંચુડાનો પૂત્રી બાવો ભભૂતગર :

ચાંચુડે ચડવા જાય; (મારું) પાંજર પોતું કરે;
(ત્યાં તો) બેટના બારામાંય, મોતી ખૂંટું મોરણી.

‘ મોરણી ! રાત્રિના અંધકારમાં તું બેટથી ઊતરીને બે તૂંબડાં બાંધેલ વાંસ ઉપર તરતી તરતી આવતી હોઈશ એમ સમજીને મારું ઢેહુ-પાંજર આ ચાંચુડાની લેખડે તને નિશાની કરવા ચડે છે. એ નિશાનીને આધારે રોજ રાતની કાળી મેઘડી ઘડામાં, બાડીના ચાહે તેવા તોફાનને વીંઝી તું આંહી આવી પહોંચતી. પરંતુ આજ તો મારે નિશાનીનો દીવો ધરી રાખીને વાટ જોયા જ કરવી પડી. કેમકે મારું મોતી મોરણી તો બેટના બારામાં જ દુખી મરી. ’

મોતની અચોક્કસ લાંબી સફરો બેટતા કોઈ ગરીબ નાવિકની પરણેતર એ મોરણી ! તું શું તારા નિત્યના વિલેગથી

કંટાળી ગઈ હતી ? સામે ઠાંઠે જગતલુનાં કરગડિયાં વીણવા જતાં શું તને ચાંચુડાના પુઝારીની ખીત હાંખી હતી ? મોટી રાતે વાંસડાને બે છેડે બે તૂંબડાં બાંધીને તેને આધારે આટલો લાંબો ને ઊંચો સાગરપટ સુપચાપ તરી જવાનું કૌવત તને કોણ આપી રહ્યું હતું ? તારા પ્રત્યેક રાત્રીના ખ્યારને શું તું સામા છાબડામાં તારો પ્રાણ મૂકીને આ કઠોર વિશ્વની બજાર-માંથી ખરીદતી હતી ? અમે ચાખંડી લગ્નનીતિના પદ્ધેપલ બ્રહ્મ બનનાર ઉપાસકો, અમે દેવળ અનુકૂળતાને અભાવે ઊગરી રહેનાર, લોકાપવાદના લીરુ શિયળવંતો, અમે દ્રવ્ય, વિદ્યા અને બાપદાદાની આબરૂને ભેરે સુંદર સ્ત્રીશરીરો ખરીદનાર વિલાસીઓ, તને પ્રતિરાતનાં સાગરજળ પાર કરનારીને એક નીતિબ્રહ્મ ખારવણ કહીએ છીએ. ઓ મોરણી ! તારી એ બ્રહ્મતાની પછવાડે ય કેવું ભીષણ મત ઊભું હતું !

પણ તારાં છુપાવેલાં વાસ-તૂંબડાં એક દિવસ ઉધારું પડી ગયાં. તારી સાસુએ દગો કર્યો. છાનાંમાનાં એ તૂંબડાં ખસેડી લઈ, તેની જગ્યાએ માટીના બે કાચા મોરિયા બાંધી દીધા. એ અધરાતને અંધારે દરિયાના મરણપછાડા વચ્ચે તારા ખ્યારના વલવલાટે તારા કલેવરને ઝીંકી દીધું. માટીના મોરિયા તારે એક જ શેલારે ઓગળી ગયા તું ખારવાની દીકરી છતાં શું તરવાનું શીખી નહોતી ? તારું શરીર તળિયે જઈ બેઠું. અને તારો સામા કિનારાનો પિયુ પણ તારો નાશ થયો સમઠ લઈ, ચાંચુડાની ધારેથી દરિયામાં ખાખક્યો. ને પોતે પુરુષ હોઈ રખે કદાચ પડ્યા પછી હવતરની લાલચ લાગી જાય તે બીકે હાથપગ દોરીથી જકડી લઈને જ પડ્યો. તમારી જળ-સમાધ ઉપર કેઈ દેરી ચણાઈ નથી, માત્ર કોણક લોકકવિની કવિતાએ ચાર-છ દુહાની ખાલી ચણી. તેમાંથી એકાદ આવો દુહો હાથ લાગે છે કે—

ચાંચુડે ચડવા જાય, (માડું) પાંજર પોતુ’ કરે;
(ત્યાં તે) બેટના ખારા માંચ, મોતી ખૂંટુ’ મોરણી.

સિંધુ નદી ઉપર પણ એક આવી જ રાત અંધારી હતી. અને હરરોજ રાતે સિંધુનાં ભ્રમરિયાં જળ ભેટીને કુંભાર—
—કન્યા સુહિણી પોતાના સમાજખાતલ પિયુ મેહાર(ગોવાળ)ને મળવા સામે પાર જતી હતી. એને પાર લઈ જનારા પાકા ઘડાને પણ એની માતાએ એક રાતે બદલી લઈ કાચો ઘડો ધરી દીધો. ને એ ઘડાએ મધ્યજળમાં ડૂબતી મૂકેલી દીવાની સુહિણી સામા પારંથી પિયુના પાવાના સૂર સાંભળતી સાંભળતી—

ધિરી ધરો હાથ કરે, - બોચાં છ’ ખાંડું;
વેચારીય વડું કિયું, વિચ ધરિયા ધાઉં;
વરજ સાડ ! પાંઉ, તાંકું તકી આંહ્યાં.

[પ્રથમ ઘડો હાથ ધરીને તરી; પછી ઘડો ઓગળી જતાં બાહુઓ (ભુજાઓ) બોળાને તરી; છેવટે ડૂબતાં ડૂબતાં દરિયામાંથી (સિંધુ નદી વચ્ચેથી) એ બિચારીએ ધા ઉપર ધા દીધી કે ‘ ઓ વહાણા સાડ ! ઓ મેહાર ! તું પાછો વળી જજે, કેમકે મને પાણીનાં હિંસક પશુઓએ ઘેરી લીધી . .]

એમ પોકારીને સુહિણી જળમાં સમાઈ. મેહારે પણ એની સંગાથે જ દરિયાની આરામગાહ બિછાવી.

એ સુહિણી અને તું મોરણી, બેઉ શું એક જ માર્ગનાં મુસાફર હતાં ? ત્રીણું કોઈ જુગલ તમારે પંથે પડ્યું છે ખરું ?

હા, હા; દૂર, દૂર, કોઈક કાળાન્તર પરના ભૂતકાળમાં :
અને સ્થળને હિસાબે પણ પારંપાર આવે, એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડોને દ્વિત અરધો જ માઈલ અગા રાખીને પડેલી હેલેસ્પોન્ટની સાંમુદ્રધુનીનાં છવલેણ વમળોની અંદર.

આંહાં મોરણીનો પ્રેમિક ચાંચુડા-મંદિરનો પુનરી હતો,

ને ત્યાં લીએન્ડરની પ્રિયતમા હીરાં દેવીના દેવાલયની પૂજારિણી હતી. યુરોપ ખંડના છેલ્લા ધરતી-ગિન્દુ પર ઊભેલ એ જ્ઞેશ્વરીને ગંદિરથી હીરાંની આંખો હેલેરૂપોન્ડને સામે તીર રહેતા લુવાન લીએન્ડરને જ શોધતી હતી. યુરપ-એશિયાની વચ્ચે પ્યારના ત્રાગડા એ ચાર આંખો નિરંતર ઠાંત્યા કરતી હતી. સાંકડી સામુદ્રધુનીમાંથી આવ-જત કરતાં અસીમ સાગરનીર અહોરાત એવા તો પછઘટ મચાવતાં કે ન ત્યાં મછવો ચાલી શકતો, ન ત્યાં માનવી તરી શકતું. અર્ધા જ માર્ગલને અંતરે ઊભેલ એ પ્રેમીઓની વચ્ચે એ સાંકડી નાળ હજાર ચોજનનું છેદું પાડીને દાંત કચકચાવતી હતી.

પરંતુ પ્યારના સામર્થ્યે ક્યાં સંકટ ગનકાર્યાં છે જગતમાં ! હમેશ રાત્રીએ આ કાંઠેથી લીએન્ડર ઝંપલાવી પડતો, ને સામે તીરેથી પુજારિણી મથાલ પેટાવીને દેવાલયના ધુરજ ઉપર ઊભી રહેતી. મથાલની ટમટમતી તારલ-ન્યોતને એંધાણે એંધાણે લીએન્ડરની ભુજઓ એ વિકરાળ લોહને ભેદી ભેદી ચાલી જતી. પ્રેમીજનો રોજ ને રોજ રાતે એ રીતે દેવીના થાનકમાં ભેળાં થતાં. પરોડના અંધકારમાં જ લીએન્ડર પાછો એશિયાને તીર તરી પહોંચતો.

પરંતુ એક રાત્રીએ સામુદ્રધુનીનાં તોફાન એશિયા-યુરપ વચ્ચેના આ ત્રાગડાને તોડવાનો નિશ્ચય કરીને જ ચમ્પાં હતાં. પોતાના દેહને ઉચે ઉપાડી ઉપાડીને પછાડી ભુક્રો કરવા ઉન્મત્ત અનેલ તરંગોની સામે લીએન્ડરે પોણી રાત સુધી મુકાબલો કર્યા કર્યો. મોજાના મારથી હુંદાતી એની છાતી ગોટો વળી જતી હતી. તરંગોની ચૂડ એની પાંસળીઓને હમણાં જાણે ભીંસી નાખાશે ; એમ એનો શ્વાસ નીકળી પડતો હતો. છતાં લીએન્ડરનો પ્યાર પરાજય કબૂલતો નહોતો. કારણ ? કારણ કે

સાથે પાર મશાલની દીવડી હજી તળકતી હતી. વમળમાંથી વારંવાર ઊંચું માથું કરીને લીએન્ડર એ જ્યોતને જોઈ લેતો હતો. જ્યોત દેખાયા કરી ત્યાં સુધી એણે હાથ હારી નહિ.

પરંતુ હવે થોડુંક જ અંતર રહ્યું છે, એ-ચાર છલંગે કિનારો હાથ કરી લઈશ, ને પછી આ વેરણુ સામુદ્રધુની એના લોહરૂપી હાંત કચકચાવતી જોઈ રહેશે : ત્યાં તો દીવો ઓલવાયો. વાવાઝોડાના ઝપાટા વચ્ચે મશાલને પોતાના પાલવની આડશે માંડ માંડ સાચવી રહેલી પૂજારિણીની ધીરજને પવને ધૂળ મેળવી. એટલે લીએન્ડર કિનારો હાથ કરવાની આશા શુભાવીને મોજાને શરણે થઈ ગયો.

પૂજારિણી હીરાં એ બુઝાયેલી મશાલ સાથે ત્યાં ખડક પરના મંદિરે જ થીજી ગઈ. માન્યું કે આ તોફાનની અંદર આજની રાતની યાત્રા કદાચ પિયુએ માંડી વાળી હશે.

પ્રભાતનું પ્રથમ કિરણ ફૂટતાંની વારે જ એણે મંદિરના ઊંચા કોઠા પરથી નીચે નજર નાખી : ખડકની લેખડ ઉપર એક ગૌર માનવકલેવર પડ્યું હતું : લેખડે બાઝેલાં સ્વેત સમુદ્રશીણમાં સિંદૂરિયા રંગનું શોણિત નીતરતું હતું.

હુઃખની એક હાથ પુકારી, અને દેહ પરથી પૂજનનાં પરિધાન કાઢી નાખી હીરાં પાણીમાં ડૂબી પડી. એક પહોર પછી મોજાંએ એના શરીરને પણ લીએન્ડરના શબની પાસે સુવાડી દીધું.

મોરણી-સમૂતગર, સુહિણી-મેહાર, હીરાં-લીએન્ડર : એક સોરઠની, બીજી પંતળની, ‘ને ત્રીજી શીસની—ત્રણે શું જુદી જુદી ઘટનાઓ હશે ? કે એક જ ઘટના પરથી ઘડાયેલી લોકકથા વહાણવટીઓની જાણે ચડીને જુદે જુદે ઠેકાણે ઊતરી પડી હશે ? ને પછી શું એને સ્થળ સ્થળનાં લોકોએ પોતપોતાની નજીકનાં એવાં જ જળતાં સ્થળોની સાથે નોખે નોખે નામે

બાંધબેસતી કરી હશે ? સુહિણી-મેહારની એકની એક કથા પંજાબ, સિંધ તેમ જ કચ્છમાં કાં દાવે પામે ? બેટ શંખે-દારની નજીક પણ દરિયામાં સુણી-મેઆરના બે ખડકો બતાવવામાં આવે છે, તેનો શો મર્મ ? આમ પ્રેમકથાના રસને જે વેળા હું પરિત્રાઈની આંચ લગાવી રહ્યો હતો, તે વેળા—

“કાં શેઠ, સા બચાવશું ?” બાકરાળાદ તરફ સરતા ‘પીરના મહવા’માં વિચારગ્રસ્ત બેઠેલ આ વિદ્વાનને સામત ખલાસીએ નોતરું પુકાર્યું.

“ચા ? આંહી મહવામાં ?”

“હા શેઠ. દૂધ તો નથી, એટલે ‘સુલતાની ચા’ બણાવીએ.” સામત ખલાસીની કનેથી આજ પહેલી જ વાર ‘સુલતાની ચા’નાં નામ-સ્વરૂપ બાહરૂં.

“કંઈ નહિ, ભાઈ, હું હજી બેટનાં રીંગણાંના મઠા અને ભાખરી-મૂળા ઉપર ત્રાપટ દઈને જ ચડ્યો છું. (વસ્તુતઃ ‘સુલતાની ચા’નું રસપાન કરવાની શક્તિ હજી મેં કેળવી નહોતી.) માટે સામતભાઈ, કાંક તમારી દરિયાની વાતું થાવા દો.”

“દરિયાની વાતું ?” સુકાન થોલીને ઊંચે બેઠેલ સામતના સ્થામ અહેરા ઉપર પીળી દંતાવળીની ભાત ઊઠી. એની તીણી છતાં ફિછી દેખાતી આંખો એના જર્જરિત ઊંડા હાડકાંના માળખામાંથી ઊંચી આવી “દરિયાની વાતું” તે શી હોય, શેઠ ? સત તો હવે એક ઈશ્વામાં—ઈ રતનાગરમાં જ રિયું છે, ઈશ્વા તેમ ઇ કેદીય ચૂકતો નથી. દિવાળે કે રાતે, ઈણી વીજ્ય ને ઈણાં આર એકસરખાં ચાલે છે. ઈ અમારી વહાણ-વટીઓની સાચી ઘડિયાળ છે. આજ તો સત બીજા કિનામાં રિયું છે, ભાઈ ?”

એક-બે ભજનો

“સામતભાઈ, મોટા દરિયા ખેડ્યા છે ?”

“હા ભાઈ, સાત-આઠ વરસનો હતો તે દા’ડથી મારા મામાના વા’ણે રોટલા ઘડવા ચડ્યો, ને તે પછી આજ દી લગી ટંડેલાઈજ કરી છે : આંહીનાં વાણુ’માં ને કચ્છનાં વાણુ’માં. મામેા મૂવો તયે. એના છોકરા નાના : ઇતું વા’ણુ ઘણું વરસ ખેડ્યું. છોકરા જવાન થિયા એટલે, મેં કહ્યું કે ‘ખાપા, તમારો ઘોડો હવે તમે હાંકી ખાવ.’ પણ ખાપડા જુવાન ખરા ને ! એક વારની ખેપમાં મલખારથી આવતા ‘થા, તી રાતને ટાણે સંધાઈ સૂઈ ગિયા. સોખવાણે (સુકાને) બેઠેલ ભાણેજ પણ ઝોલે ગયો. મનમાં એમ કે વા’ણુ સમે માર્ગે હાલ્યું જાય છે. જાગીને નજર કરે ત્યાં વા’ણુ તો કાદામાં પછડાટા ખાય છે ! છોકરા ખાપડા ફૂદી ફૂદીને નીસરી ગ્યા, ને વા’ણુના લુકકા થઈ ગ્યા ઈ કાદાને માથે. એવું વા’ણુ આખા બેટમાં કેઈને નોતું.”

“સામતભાઈ, દરિયામાં તોફાન નડ્યાં છે કદી ?”

“અરે ભાઈ ! તોફાનની શી વાત કરવી ? રતનાગર દયાળુ છે તે જાચાવે છે. બાકી અમારે ને મોતને ક્યાં છેદું છે ?”

“તોફાન વખતે શું કરે ?”

“જઈ તોફાન આવવાનું હોય તઈ અમારી કને ‘માલમ-નો હોકો’ (હોકાયંત્ર) હોય છે ના, ઇની વચેનો ગોળો નેનકલાક રેખો સફેદ બણી જાય. પછી અમે વા’ણુ જયતાં

માલને વાખી (નાખી) દર્યો, ને માણસ બચતાં વા'ણને લાવા દર્યો. વા'ણનો દરવો (કુવાથંભ નામનો મધ્યસ્થંભ) પણ દવા-હીએ ત્રાડીને નાખી દેવો પડે. જેમ બને તેમ વા'ણને હળવું કરી નાખી મોજને માથે લાવા દર્યો. એમ છતાં ચે બચાવ ન જ થઈ શકે એવું હોય, તો પછી હવતા જણુ ખા'રા નીચરી જાયો. પછી અમને વળી જ્યાં માલક કાઢે ત્યાં ખરે. ”

સામતવાઈ આવી વાતો કરે છે; જમણા હાથને કિનારે કિનારે, ડાયાં ફાડીને બેઠેલ ભરખજોગણી જેવી લેખડાથી છેટે છેટે મછવો ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં કિનારે એક મંદિર દેખાયું.

“ એ છે વરાહરૂપનું ધાનક, ભાઈ, આપણું આખા દેશમાં વરાહ-અવતારની બીજી સ્થાપના ક્યાંય નથી. આપણી કેડચ બેટલી ઉઘી મૂર્તિ છે : રંગે કાળી : મોઢું વરાહનું : મોંમાં દાતરડી છે : દાતરડી માથે પ્રથમીનો પીંડો છે : ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ છે. મોઢા સિવાયની આખી કાયા માનવરૂપની છે. અતારે ત્યાંથી પાણી વળી ગયાં છે એટલે મછવો પેગી નહિ શકે, નીકર જઈ આવત આપણે. ”

પ્રભુના વરાહ-અવતારની, આખા ભારતવર્ષ ખાતે કેવળ ગુજરાતમાં જ પ્રતિષ્ઠા છે. સોરઠમાં ફક્ત આંહી એક અપરિચિત કિનારે ક્યાંથી ? ના, કિનારો તો અપરિચિત નથી. આખાય આર્યાવર્તમાંથી અસલના કાળમાં આંહી ઊતરતાં યાત્રિકોનો છેક દ્વારિકા સુધીનો યાત્રાપથ આ કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો. તે મહામાર્ગની ઉપર જ આ વરાહરૂપનું ધામ પડ્યું છે. આ પ્રદેશને અપરિચિત બનાવી મૂકનાર તો પેલા પરભાર્યા દોડતા આગગાડીના ડબ્બા જ છે. આજે આર્યાવર્તનાં યાત્રિકો સૌરાષ્ટ્રનાં માત્ર એ-ત્રણ તીરો જ જોઈ ને ચાલ્યાં જાય છે. પોણોસો વર્ષ પૂર્વે તો એને આંખી જે સોરઠનું દર્શન થતું. કિનારા ઉપર

ટંકાયેલાં મોતી શાં બંદરો અને કિનારાથી પાંચ-પાંચ દોસની અંદર પડેલાં શૈવ, બૌદ્ધ તેમજ વૈશ્ણવી તીર્થસ્થાનો, પહાડો, ઝાડીઓ ને ઝરા, તમામને અવલોકવાની જુક્તિદાર એ દેડી હતી. સમગ્રતાની દૃષ્ટિ એમાં ખૂબ સચવાયેલી હતી.

પણ આ વરાહ-અવતારની એક સ્થાપના આંહીં ક્યાંથી ? આખા ભારતવર્ષમાં એકતું એક વામન-અવતારનું મંદિર પણ સોરાષ્ટ્રના વણુથળી (વામનસ્થલી) ગામે કેમ ? આ ‘ સુરાષ્ટ્ર ’ ને ઇતિહાસે કેમ આટલો બધો મહિમા ચડાવ્યો છે ? આ દેશની તવારીખ કેટલા યુગોની જૂની સમજવી ? આંચના પેલા રાવણુ-ઝાડ રૂખડાને વોટસન સાહેબે ત્રણ હજાર વર્ષોનો જૂનો કહ્યો છે ! ઇતિહાસકાર કેપ્ટન બેલ સાચું જ લખે છે કે સંસ્કૃતિ-ઓની ચડતી-પડતીનાં જે જે મોજાં હિન્દને છંટાયાં, તે તે તમામ આ ‘ સુરાષ્ટ્ર ’ ને કિનારે પણ અક્ષણાયાં હતાં.

“ ઠીક, સામતભાઈ, આપણે તો આપણી વાતો ચલાવે. મોટી વાતો ભલે ઇતિહાસવેત્તાઓ ચર્ચતા. ”

પણ સામતભાઈ કંઈ પાણીનો નળ થોડો હતો કે ચકલી ઉઘાડીએ એટલે અંદરથી ધાર થાય ? એ તો હતો માનવી. એ કહે કે “ ભાઈ, તમે એકાદ ભજન લલકારો ત્યાં જાફાખાદની ખાડીમાં પેળી જાયે. પ્રભુનું એકાદ પઠં થાવા દો. ”

સામતભાઈ ને ખગર નહોતી કે પ્રભુભક્તિને અને પંડિતાઈને ધણું અંતર હોય છે. ભક્તિના ભાવ ઝીલે એવી પોલી એ છાતી નોય. પણ ભજનોની અંદરે ય એકલા વૈરાગ્યનાં જ ક્યાં રોહણું છે ? માનવી-માનવી વચ્ચેના ઉચ્ચ અનુરાગની વાણી જેસલ-તોરલનાં પદોમાં છલોછલ પડી છે. એમાંથી મેં સામતભાઈને એક-બે સંજ્ઞાવી દીધાં.

“ સામતભાઈ, કંઈનો કાળમાળ લૂંટારો જેસલ જાડેને

જ્યારે સોરઠની કાઠિયાણી સતી તોળલને ઘેર ગળતી રાતે
ખાતર પાડવાં ગયો છે તે વેળાની આ વાણી છે. ”

“રંગ ભાઈ, યાવા ઘો. ” સામતને ઠેઠે દીવા થયા.

“એ હુ જેસલ ! ગળતી એ માઝમ રાત;
એ...જાડેજા હો...ગળતી એ માઝમ રાત :
લાલ રે લુંધીની વાળેલ
કાળી રે કામળની બીડેલ ગાતરી હો હુ !

એ હુ જેમલ ! ખડગ ખતરીસો લીધો હાથ,
એ...જાડેજા હો...ખડગ ખતરીસો લીધો હાથ.
ખાતર દીધાં રે હરિને એરડે હો હુ !

એ હુ જેસલ ! તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
એ...જાડેજા હો !...તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
ત્રીજી રે તોળલદે સતીની લોગડી હો હુ !

“આ રીતે જેસલ લૂંટારો ગળતી માઝમ રાતે જ્યારે કાળા
રંગની લુંધી પહેરીને, કેડયે તલવાર અને હાથમાં ગણેશિયો
લઈ ને, પ્રભુભક્ત તોળલ સતીના પતિ સંસતિયાને ઘેર ત્રણ
ચીજની ચોરી કરવા જાય છે. : શી ત્રણ ચીજ ? સતી તોળલ,
ઘોડી ને તલવાર : ત્રણ ત્યાં પોતે છતો થઈ જાય છે : પછી એને
તારવા માટે તોળલ સતી સંસતિયા સ્વામીની રજા લઈને
જ્યારે જેસલની જોડે ચાલી નીકળે છે, સામતભાઈ, તે ટાણે
એક જણનાં હૃદય કેવા એકાકાર બની જાય છે ? શું કહે છે
તોળલ સતી ? કહે છે કે હે જેસલ પીર !

“એ હુ જેસલ ! તમે રે હીરા ને અમે લાલ,
જાડેજા હો !...તમે રે હીરા ને અમે લાલ,
એકી એ દોરામાં દોનું પ્રીતિયાં હો હુ !

શી,

તમે રે ચંપો ને અમે કેળ્ય,
જાડેજા હો !...તમે રે ચંપો ને અમે કેળ્ય,
એકા એ ક્યારામાં દેનું રેપીઆ હો જી !

અને,

તમે રે પાણી ને અમે પાળ્ય,
જાડેજા હો !...તમે રે પાણી ને અમે પાળ્ય,
એકા એ આરામાં દેનું ઝીલતાં હો જી !

એમ,

બોલ્યાં રે તોળાદિ સતી નાર,
જાડેજા હો !...બોલ્યાં રે તોળાદિ સતી નાર,
સતીએ ગાયો રે હરિનો જૂલણો હો જી !”

“વાહ વાહ !” સુકાને બેઠેલ સામત ખારવાએ અને
ધૂધા પગીએ માર્યા ડાલાવ્યાં : “પ્રભુના નામની ભજનવાણી
ભારી મીઠી લાગે છે. બીજાં ગીત ગમતાં નથી.”

ભજનિક પોતાના અંતરમાં સારી પેઠે સમજતો હતો કે
એને ગમતી વાત આ પદની અંદર કોઈ પ્રભુ-નામની નહોતી પણ

અમે હીરા ને તમે લાલ : બેઉ એકી દોરે પરાવેલાં :

અમે ચંપો ને તમે કેળ : બેઉ એકી ક્યારે રેપેલાં :

અમે પાણી ને તમે પાળ : બેઉ એકી આરે ઝીલતાં :

એ પ્રેમી યુગલની ત્રણ ઉપમાઓ હતી, અને ઉંડામાં ઉંડી
ઝંખના વ્યક્ત કરનારો ભજનનો ઢાળ હતો. જેસલ-તોળલનો
દેશ કમ્મ ધણા કાળથી બોલાવી રહેલ છે. એ બે પ્રેમ-
ભક્તોની નિગૂઢ કથાએ ક્યારનું જાદુ પાથર્યું છે. સંસતિયા
દાઢીએ સગી સીને રાજપુશીથી લુંટારા જેસલની ભેડે વળા-
મણાં દીધાં, એ રૂઢિચુસ્ત પીંજર-નીતિના ઉપાસક સમાજને

ગભરાવી નાખનારો સમર્પણનો પ્રસંગ અનેક વાર અંતરમાં ઘોળાતો જ રહ્યો છે.

હું તો જેસલ-તોળલની વાર્તાને તેમ જ વાણી ને ચોતાના પ્રાણ સાથે ઘોળનાર સોરઠી લોકસમૂહની ભાવના વિચારી રહ્યો છું. એની આંખોમાં રૂઢિતું ઝેર-પુન્નસ આવવાને બદલે, આંકથા પ્રત્યે શાંતિનું, સમાધાનવૃત્તિનું અમૃતાંજન દેવું અંજાયું છે ! અંજરમાં જેસલ-તોળલ રહેતાં, તેમાં એક દિવસ છેક મારવાડના રણુજ ગામેથી ભક્ત રામદેવીરના સમયમાં પધારવાનાં તેડાં આવે છે. પણ એ ‘વાયક’ એ નોતરાં આખ્યાં તે ક્ષત એકલાં તોળલદેને સારું. વગર તેડે બીજાથી જવાય નહિ. જેસલ-તોળલને જુદા પડવાનું આવે છે : જેસલ, જંગલના મૃગલા-મોરલા હણનારો, ડુંવારી જતનો લૂંટનારો, સાત વીસું (એટલે ૧૪૦) મોડળાંધા વરરાજાની હત્યા કરનારો—અરે, જેટલા માથાના વાળ એટલા ગુના કરી ચૂકેલો જેસલ એ તોળલની થોડા મહિનાની જુદાઈને ટાલે શી આર્તવાણી ઉચ્ચારી રહ્યો હતો : “ સાંભળો સામતભાઈ, ધુધા પગી, બીજું ભજન સાંભળાવું જેસલ-તોળલનું : જેસલજી કહે છે :

રાઈ રાઈ કેને સાંભળાવું રે જડેજો કહે છે,
જોડાં દુઃખ કેને સાંભળાવું રે, જેસલજી કહે છે,
રૂઢિયો રવે રે મારો જીતર જલે.

અમે હતાં તોળલ રાણી, જોડે જળ બેડલાં રે,
તમે રે તારીને લાખ્યાં તીરે રે, જડેજો કહે છે,
રૂઢિયો રવે રે મારો જીતર જલે !—રાઈ૦

અમે હતાં તોળા રાણી, ખારી દેશ્યે તૂંબડાં;
તમે આવ્યે મીડાં હોય રે, જડેજો કહે છે—રાઈ૦

કાપડ લાવો તોળી રાણી, ધોઈ કરી લાવું;

ધોઈ લાવું જમનાને તીર રે, જાડેજો કહે છે—રોઈં.

મેલાં કાપડ તોળી રાણી, સાબુએ સુધારું;

નિંદા થકી ઊજળાં હોય રે, જાડેજો કહે છે—રોઈં.

તમે ચાલ્યાં તોળી રાણી, વડે સંધે વાથડે;

તમ વિના દનડા ન જાય રે, જાડેજો કહે છે—રોઈં.

દોયત્રી વેળાની તોળી રાણી, ગાયત્રી સંભળાવો:

સંભળાવ્યે મુગનિ હોય રે, જાડેજો કહે છે—રોઈં.”

એમ એ આપું-ભાંગ્યું ખીજું પદ મેં ગાયું. દસ વર્ષ પૂર્વેની એક ભાંગતી રાતે સાંભળેલું તેની ખંડિત કડીઓ જ સાંભરી શકી.

“સામતભાઈ,” મેં કહ્યું. “તોળલ તો જેસલને દિલાસો દઈ ને જાય છે. પણ રામદેવ પીરને સમૈયે એને વધુ દિવસો ભાંગે છે. આંહીં અંજારમાં જેસલ જીવતી સમાધ દ્યે છે, દટાય છે. પછી તોળલ પાછાં આવીને, હાથમાં તંખૂરો ને કરતાલ ધરી, પગે ધૂધરા બાંધી જેસલને સમાધમાંથી જગાડવાતું કેવું ભેદક પદ એ સમાધની સન્મુખ નાચતાં નાચતાં ગાય છે!”

જાડેજો હો વચન સંભારી વેદા જાગજો!

જાડેજો હો તાલ-તંખૂરો સતીના હાથમાં રે જી!

આમ વેણ ચાલ કરું છું, આખો પ્રસંગ મારી કલ્પના-લોભમાં સર્જાઈ રહ્યો છે, ત્યાં તો જાગ્રાણાદની ખાડીને મુખદ્વારે, ખડકવાળી કિનારી ઉપરથી ઊતરતા જુવાળનાં જળ એક ઊંડા ભમ્ભરમાં પછડાતાં હતાં, ઉપરવાડે જગલાની તપસ્વી જમાત એક અંતિમ અજ્ઞાન ધરીને એકી હતી, દરિયાનું ‘ખીજિયું’ પંખી એ ચડતી ને ઊતરતી વીજ્યની ઉપર ને ઉપર જ અદ્ધર

બિટું હતું, અને જેસલ-તોળલની ગ્રેષ સમાધ-ભોમની
જાત્રાએ જવા ચારુ સાગર જાવો કે એનો એકતારો અંકારીને
બોલાવતો હતો કે—

દેડા ! હાલો અંજાર, મુંગ બેઠીડા !

એ દેડા હા...સો અંજાર, મુંગ બેઠીડા !

જાત્રા દરીએ જેસલ પીરની હો છા !

—અને વિરાટના મૃદંગ ઉપર મોજાની યાપી પડી રહી
હતી.

વસ્ત્રની રાત

રેતના આઠ વાગે જ્યારે હું ને ઘૂંચો પગી નાસ્તો લઈને ગામમાંથી કિનારે આવ્યા ત્યારે સુકાન પર બેઠેલો સામતભાઈ રોટલો આવતો હતો.

“ અરે અરે, સામતભાઈ ! ” મેં કહ્યું : “ હું નાસ્તો લાવું છું એમ કહીને ગયો 'તો ને ? ”

“ તમ તમારે નાસ્તો જમો, ભાઈ; મારે રોટલો ઘણો છે.”

“ એમ હોય કાંઈ ? ” મેં ત્રણ જણ વચ્ચે નાસ્તો પાથરવા માંડ્યો.

“ ના ભાઈ, તમે નોખા જમો—અમને એમાંથી થોડુંક આપી દો. તમે ઊંચ વરણ કેવો.”

મેં જાહેર કરીને પણ લેવા જ નાસ્તો જમી મારું રવભાવ—ગત શૂદ્રપણું સાબિત કર્યું. અથવા મારા મનને એમ મનાવી લીધું કે હું શૂદ્ર જ છું. જમાનો હવે શૂદ્રોના શાસનનો આવ્યો. ખરો ને, એટલે મારા જેવા અનેક સમયવર્તીઓ પોતાને ‘ શ્રમજીવી’માં, ‘ મજૂર’માં, ને શૂદ્રમાં ખપાવવાની કોશિશ કરશે. જમાનો જે નાગરોનો હોય તો જેમ પ્રશ્નોરાને ‘ કેવા છો ’ પૂછતાં ‘ પ્રશ્નોરા નાગર છીએ ’ એવો જવાબ મળે, ને વાણિયો પણ ધીરે ધીરે કોઈ રીતે ‘ ઊંચ વરણ’માં ઘૂસવા પ્રયત્ન કરે, હુડાણા બીજી રીતે ન કાવવાથી જેમ છેવટે લવ-કુશની એલાદ બની જઈ ક્ષત્રિયોમાં ઘૂસે—એટલે ઊંચ જાતિઓના આધિપત્યના

યુગમાં તમામ લોકો 'જિંચપણા'ની પૂછડી પકડવા ચતન કરે, તેમ અત્યારે હવે ઊલટા વા વાય છે ! એનો પુરાવો હું ચોતે.

“ભાઈ !” સામત બોલ્યો, “આજ પીરે જાનારા ઘણા જણા આવવાના છે, માટે તમે આંધ સોખવાણુ (સુકાન) પાસે મારી ભેળા આવી જાવ. આપણને ભેયને ઠીક પડશે.”

મેં સામતભાઈની ગોદમાં બિછાવું પાથર્યું. પૂછ્યું : “આપણે પાછા ક્યારે ઊપડશું ?”

“ચંદરમા આથમ્યે આર ઊતરીને વીજ્યનાં પાણી ચડશે ને લાઈ, તયેં મછવો હંકારશું. વીજ્ય ને વાવડો ભેયનો લાગ જડશે.”

એમ કહી સામતે લંડકિયામાંથી એક પુરાતન હાફ-કોટ કાઢીને ઠંડીમાં કંપતે કંપતે ધારણ કર્યો.

“સામતભાઈ, મોટી મુસાફરીઓમાં માર્ગ ને દિશા કેમ સૂઝે ?”

“દરિયામાં કેડા તો થોડા છે, ભાઈ ? પણ દિયાળે કરતાં ય રાતે અમારી આંખું વધુ લાળે : કયાં કાઢો છે, કયાં ડાંડો છે, એ સંધું અમે અમારી આંખુંને મહાધરેથી પાણીની હેઠચે માપી શકીએ. ને મોટા દરિયામાં દરય સૂઝે અમને આજનાં ‘લાખતર’ ઉપરથી.” લાખતર એટલે નક્ષત્ર.

“કયાં કયાં નખતર તમારાં ? બતાવો જોઉં ?”

ડાલતા નાવડામંથી નોખનોખી દિશામાં આંગળી ચીંધતો ખલાસી એનાં રોજ રાત્રીનાં આકાશી સાથીઓની ઓળખાણ આપવા લાગ્યો :

“જુવો ભાઈ, ધરૂ (ધ્રુવ) : એની સામે આ ચોટી : આ ઊગમણ ને આ આથમણ : આ ધરૂ અને ઊગમણની વચ્ચે કળાય એ ધૂરતી લાલ : ધરૂ ને આથમણની વચ્ચે

અળકે એ મકરાણી લાલ : આ મકરાણી લાલની સામે રિયો એ બખાઈ લાલ : આ ડુંગરને પડખે ટમકે હિંદવાણી લાલ. હવે આમાં બખાઈ લાલની દશ્યે આંચો અપાર મોટો દરિયો. એ દશ્યે ન હંકારીએ. ”

મને લાગ્યું કે બખાઈલાલ એટલે આક્રિષ્ટ અને હિંદ બન્ને વચ્ચેની સીધી દક્ષિણ દિશા હશે. નર્યું નકશાનું જ્ઞાન !

“ હવે ભાઈ, ” સામતે સમજાવ્યું : “ અમે તેવી મેઘલી રાત હોય, મે હોય, પણ આ ચાર દશ્યમાંથી એક જ દશ્ય ઉઘાડી હોય ને એક જ લાખતર દેખાતું હોય, તો અમે તમામ કેડા નક્કી કરી શકીએ. ”

“ દિશા બિલકુલ ન કળાય તો ? ”

“ તો વાણ હોઠારીને બેઠા રહીએ જ્યાં હોઈએ ત્યાં. સવાઈ પીર ! સવાઈ પીર ! પીર કનારે પોગાડે તયેં ખરું. નીકર અમારાં મોત તો રતનાગરને ઓળે જ લખ્યાં છે ને ? ”

આ ‘ લાલ ’ પ્રત્યયવાળાં નામોથી શોભતાં નક્ષત્રોની પિછાન તો મને નહોતી, પણ ખલાસીઓએ પોતાના તારલ દોસ્તોને ‘ લાલ ’ જેવું લાડલડાવણુ વિશેષણ આપવામાં તો પોતાની રસિકતા જ બતાવી છે. અથવા પછી સન્મુખલાલ, મોહનલાલ વગેરેની માફક ષડાણુવટીઓએ તારાઓને પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણ જેવા જિંઘવર્ણમાં મૂક્યા હશે ! ખેર.

“ હેં સામતભાઈ, ” ‘ હડકી વારી આઈ’ની વાત મારા મનમાં તાણ હોવાથી મારો પ્રશ્ન બિઠ્યો : “ દરિયા ખેરો છો તો કદી અળીતર-બળીતર દીઠામાં આંચું છે ખરું ? ”

“ તયેં નહિ, ભાઈ ? ” સામત શૂન્યમાં દશ્યુંક ભાળતો હોય તેમ શરીર સંકેતી ગયો. એની પીળી આંખો પાધરા દરિયામાં તાટી રહી; એનો અવાજ જિંઘો બિલચોં. ડાઈ નો

ઝોઘાયો પડી રહ્યો હોય તેવે ધાસ્તીને સ્વરે એણે સુકાન સાથે લપાતે લપાતે વાત કહી :

“તે હી હું મારા મામાના વાંણુમાં ચડતો. મારી બુવાની હતી. એક વાર કાલકોટની ખેપેથી અમે ચાલ્યા આવીએ. જાકરાણાદની ઓલીકોરનો દરિયો હતો. અધરાત પછીની વેળા હશે, અંધારું હતું. મામો કહે કે, ‘છોકરાઓ, તમારા ચારમાંથી એ જાગો ને એ યોડાંક ઝેલાં લઈ લિયો. વારાફરતી જાગો.’ એ રીતે હું પેલા વારામાં ઉઘી ગયો. ઘસઘસાટ ઉંઘું છું ત્યાં સોખવાણે બેઠેલ મારા મામાએ ખૂમ પાડી : ‘એલા છોકરાવ, જાગો, ઝટ જાગો, ને કાકડી કરો : વાંસે આગણુટ વધ આવે છે. હમણાં આપણી ઉપર આવી પડશે; ઝટ કાકડી કરો !’

“સાંભળીને હું તો આંખો ચોળતો દોડ્યો. અંધારે અંધારે લૂગડાની કાકડી પડેલી તે ઘાસલેટના ડખામાં ખોળીને મેં તો દીવાસળી કરીને કાકડી ચેતાવી. હજી ચેતાવું ન ચેતાવું ત્યાં તો બા...પા ! એક જખરી આગણુટ અમારા વાણુને પડ્યો થઈને નીકળી. માલીપા ઝડ ઝડ દીવા બળે છે, અને માણસ, માણસ, એહો કાંઈ માણસ હુકળે ! માણસોની વાતુંચીતું સંભળાય. ધમધમાટ કરતી આગણુટ વાણુની પડ્યો થઈને ચાલી ગઈ : અમે જોઈ રિયા. પણ ત્યાં તો ઠેવી આગણુટ ને શી વાત ! કશું ચ મળે નહિ. કાંઈ દીઝામાં ન આવ્યું. એવી મોટી આગણુટ એક ઘડીમાં ક્યાંઈક ગેબ થઈ ગઈ.

“અમે પાંચે જણ તો વાંણુમાં સૂનમૂન થઈ રિયા હોયતાઈ ગયા. કોઈ બોલે કે ચાલે ! પાંચેનાં કલેજાં ઉપર કાંઈક ધરખાઈ ગયું જાણે.

“પછી મારા હૈયામાં શ્વાસ આવ્યો. મેં બીઠીને સહુને કહ્યું કે ભાઈ, આ બીજું કશું નોંતું; કોઈ આગણુટ નોંતી.

નછી આ 'વીજળી'નું ચળીતર હતું. આંધ્ર જ 'વીજળી' ખૂટી'તી. હુમણાં આપણને લરખી જત. પણ સવાઈ પીરે આપણને ઉગાર્યા ! આવું ચળીતર અમે તે દી રાતે દેખેલું, લાઇ ! 'વીજળી'નું જ ઇ ચળીતર. પછી અમે વા'ણની મોરીને માથે તે વેળાએ લોખાનનો ધૂપ કર્યો, ને રતનાગર સાગર પાસે પાઘડી ઉતારીને સલામું કરી. ”

ખાડીમાં ટેંક વહાણો લોથારી (લંગર) નાખી પડ્યાં હતાં. ચંદ્રમાનાં અંધોળ ઝીલતું આકાશ શાંતિમય હતું. ઓટનાં પાણીને લઈ ને પાછો આવ્યો જતો દરિયો, અનેક ધોળાં ગાડરનું ટોણું હાંકીને વગડે જતા ગોવાળ જેવો, પોતાની નિગૂઢ સરજૂ લલકારતો હતો. તે વખતે એક વહાણ ઉપર કશીક તકરારના ખોલ સાંભળીને સામતના કાન ચમક્યા. એણે લોથારી ઉપાડી લઈને પોતાના દસેક માણસે ભર્યો મછવો એ વહાણની નજીક લીધો. વહાણમાંથી અવાજ આવ્યો : “ કાં સામત ? ”

“ ઠોણ ? રૂખડ મામો કે ? ”

“ હા ભાઈ ! હાથ્ય રોટલો ખાવા. ”

“ મીંચો ખાધું. તમે ખાવ. પણ રીડયું શીની પડતી'તી, મામા ? ”

“ સાચું કે'જે, સામત ! ” રૂખડ મામાએ લોળી વાણી કાઢી : “ મારી વઉ બેટમાંથી આંહી કામકાજે આવી હોય, ને પાછી જવા સાડુ તારે મછવે ચડે, ને તું ઇની પાસે ગેરવાજબી માગણી કર, તો કીમ ? ”

“ અરે રામ રામ ! મારો પીરનો મછવો : ઇમાં એવી નાલાયકી હોય ? કુણુ ઇમ બોલનારો હતો ? ”

“ આપણો બેટવાળો કરણો. મારી ખાચડીને હણે આવું

વેણ કહ્યું. ઈ બાપડી આંઈ આવેલી તથેં પેસા આપીને ઈને મછવે ચડવા ગઈ'તી. ”

“ હથે ભાઈ, નાલાયકને શું કે'વું ! વાત પડી મેલ્ય; ને હાલ્ય મામા, આવવું છે બેટ ? ”

“ હા, માલ હજી ભરાણે નથી એટલે આજની રાત છેકરોને મળી જાવા આવવું છે. ”

મછવો રૂખડ મામાને લઈને ઊપડ્યો. “ હાલ્યો આવજે ઘેર ! ” રૂખડમામાએ ખાડીમાં ચીસ નાખી : “ કરણા, હાલજે ઘેર; જો ખીજે કીંચે જાતો નહિ. હું ઘેર જ જાઉં છું. ત્યાં મગશું આપણે. ”

મેં કહ્યું : “ રૂખડભાઈ, એ ખારવાએ તમારી વહુને આમ કહ્યું એ તો બહુ ગેરવાજખી ! તમે હવે એને શું કરશો ? ”

“ શું કરીએ ભાઈ ? ” રૂખડે ખામોશભર્યો સ્વભાવ પ્રગટ કર્યો : “ અમારે રોજ દરિયા ખેડવા : બાયડીયું ઘેરે એકલી : એને પાથેર મરચું જોતું હોય તોય આંઈ લેવા આવે : એમાં કોઈક નાલાયક આવું બોલે તો એને ઠપકો દઈએ; ખીજું શું કરીએ, ભાઈ ? કનિયા માંડવા ક્યાં ભેસીએ ? ”

કોઠો ટાઢો કરીને રૂખડ ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો. ખીજાં દસ જણાંએ પણ નીંદર ખેંચી. હું અર્ધનિદ્રિત હતો. એકલો સામત સુકાન સાચવતો, શઠને વાવડાની દિશા પ્રમાણે વારે વારે ફેરવી ફેરવી બાંધતો, સીધી તીર સરીખી નજરે સન્મુખ ફેરૂ માપતો જાગે છે. એણે ગાંજની સટ બે-ત્રણ વાર ચડાવી છે. ત્રણ વાર તો સહુ મુસાફરોને ચા કરીને પાઇ છે, સહુને ઉઘાડીને પોતે એકલો જાગે છે :...તસ્માં જાગર્તિ સંવસી. પેટના રોટલા સારું એણે ત્રણ રાતથી ઝોલું નથી ખાધું. “ ભાઈ, આજ ત્રીજો ઉજાગરો છે મારે. ”

“આંહીંથી સીધા આપણે પીરે મહવો હંકારશું; ત્યાં આ સહુને ઉતારીને પછે ‘પોટા’ માથે હાંફી મેલશું, હો ભાઈ! વીજ્ય છે તાં જ પોટે પોગાડી દેશ તમને.”

“ફિકર નહિ, સામતભાઈ!”

આંચ અને શિયાળખેટ વચ્ચે, જળની હેઠે છુપાઈ રહેલી દાંતી છે. વચ્ચે એક જ ઠેકાણે થઈને ‘સવાઈ પીર’ની અણી ઉપર જવાય છે. જરાક ચૂક પડે તો મહવો કે વહાણ એ દાંતીનો ભક્ષ બને.

મારી કાંઠાઘડિયાળના સળગતા આંકાએ અંધારામાં જ્યારે એ બાજ્યાનો અમલ બતાવ્યો, ત્યારે સામત સહુને ‘પીર’ને કિનારે ઉતારી નાખી, મને અને ધૂધાને લઈ પાછો વિકટરની ખાડી તરફ મહવો વાળી રહ્યો હતો. હવે તો વિકટર જઈને ભગવું છે, એ વિચારે હું ભરનીંદરમાં પડ્યો.

હું...અદત્તા !

સ્વપ્નમાં ચાલે છે : બખાઈલાલ અને અરબાણીલાલ વચ્ચે હોયકે બાંધીને જાણે કોઈક મને ફંગોળી રહેલ છે.

જાગ્યો. મછવો ડોકે છે. પાણીના હડ્ડાટ થાય છે. હમણાં જાણે દરિયો ડાળી બાજુથી મછવા પર ચડી બેસશે. હમણાં જાણે જમણી બાજુથી જળ ભરાઈ જશે. દૂવામાં જોય જેવી દશા એ નાનકડા મછવાની બની રહી હતી.

ધડ : ધડ : ધડ : મછવાને તળિયે જાણે કોઈક હથોડા પછાડી રહ્યું છે.

ઘડિયાળના સ્વયં પ્રકાશિત લીલા કાંટા સાડા ત્રણના આંકડા પર હતા. વિધાતાના જ લખ્યા એ જાણે આંકડા હતા.

અંધારું ઘેર : તારાઓ સૂનમૂન : તરંગોના પછાડ : તળિયેથી કોઈ કુહાડાના પછાડાટો : દૂર દૂર પોતાની કેશ્વચક્ર દૂર આંખને મીંચતો ને ધીરે ધીરે જોલતો, ચાંચના ખડક પરનો નવો કંદેલિયો.

મારી આંખો સામતને શોધતી હતી. સામતભાઈ, એકલો મૂંગો મૂંગો વાંસડો લઈને તળિયાના પથ્થરો સાથે જોર કરે છે, ઘડીક શઠનાં દોરડાં ફેરવી ફેરવી મછવાને ઉગારવા મથે છે.

“સામતભાઈ, સામતભાઈ !” એ પોકાર્યું : “આ શું થાય છે ? આપણે ક્યાં છીએ ?”

સામતલાઇને ખુલાસો કરવાની વેળા નથી. દરિયો હડૂડે છે. વરૂ જેવાં વિકરાળ મોજાં એક તરફથી મછવાને થપાટો દબ, બીજી બાજુએથી અંદર ચડવા આવે છે.

ધૂધો ખગી ઊઠ્યો : “ એલા સામત, ક્યાં લેખડાવ્યું ? ”

ઉગાર સારુ મથી રહેલ સામતે દીન શબ્દે ઉત્તર વાળ્યો : “ દાંતીમાં ભરાણો છે મછવો. ”

બીજો વાંસડો લઈ ધૂધો ફૂધો. મથતાં મથતાં પૂછે છે : “ કેમ કરતાં ? ઝાલે ગ્યો'તો તું ? ”

“ અરે, ઝાલે શું બાઉ ? ખીરથી મછવો પાછો વાળ્યો, પણ સામી વીજ્ય દાંતીની ગાળીમાંથી નીકળવા જ દેતી નથી. બે વાર તો ઠેઠ લેંસલે જતો મછવાને નાખી દીધો. હેરિયાં કરી કરીને (શઠ ફેરવી ફેરવીને) આંઈ પાછો લાવું છું, પણ મારીને પાછો કાઢે છે. આ વેળ કાઢાને માથે ચડી ગયા છીએ. ”

“ હવે શું થાય, હેં ધૂધાભાઈ ? ” વિદ્વાને પૂછ્યું.

“ કાંઈ નહિ, ભાઈ ! ” ધૂધો કહે છે : “ તમે તમારે સૂઈ જાવ. અમે હમણે મછવાને ખા'રો કાઢશું. ”

સૂઈ જાવ ! વિદ્વાનને આ મોતના મુખમાં સૂઈ જવાનું કહેનાર ખલાસી એ કાળી રાતનો કોઈ મૃત્યુન્નય દેખાયો.

“ ના ના, ધૂધાભાઈ ! ” વિદ્વાને વ્યાકુળતા છુપાવવા માંડી : “ હું તમને કશી મદદ કરી શકું તેમ છું ? ”

“ ના રે ના, સા'બ ! તમે શી મદદ કરો ! ”

એમ કહેતાં એ બે ખલાસીઓ પ્રકૃતિના આ કાવત્રાની સામે ઊતરી પડ્યા. નીચે પગ ચીરી નાચે તેવા ધારદાર પથ્થરોની દાંતી હતી. મછવાને પાછાડીને મોજાં હમણાં જ ચડી બેસશે એવો આખરી મામલો હતો. મછવાની અંદર એક જીવતા

છવનું, અમલદારોના ઓળખીતાનું, ઘડીકમાં ગભરાઈ જાય અને ફડકે ફાટી પડે તેવી વાણિયા માતિના રતનનું જોખમ હતું-

“ હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! ”

શ્વાસે શ્વાસે એ ઠરુણ રાગના અવાજ દેતા, બેઠે નાવિદે જહેમત કરતા હતા. સામે મોઝાં ધૂરકતાં હતાં. નીચે દાંતી દાંત ભરાવતી હતી. આઘે આઘે શિયાળ અને ચાંચની ધરતી કેઈ વિરાટ શબો જેવી સૂતી હતી. ભૂરના ભડકા ઠાઠતો કંદેલિયો ચાંચને પાછલો છેડે હાંકતો હતો. કાળી રાત હતી, કાળાં નીર હતાં. લેંસલો ખડક જાણે વાટ જોતો હતો કે ક્યારે મછવાના કટકા થાય !

એ બધી કાળાશ વચ્ચે, એ સુનકાર રાત્રીના ખા...ઉં ! ખા...ઉં ! બોલતા લોઢરૂપી ચૂરલો વચ્ચે, છવનમરણનો જંગ ખેડતા એ ધીર મઢોની એ વાણી કેવી સંભળાઈ હશે—

“ હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! ”

એમાં તીણી ચીસો નહોતી. ભુલંદ પોકાર નહોતો. જેને સંભળાવવું છે તે જાણે કે પોતાની નજીક, પોતાની બાજુએ જ આવી ઊભો હોય એવો હળવો, મીઠો ને આખરી વેળાનો છતાં કાકલૂદી વગરનો, સાચા પુરુષાર્થનો એ અવાજ હતો. એ રાગણી મૃત્યુ સુધી સાંભરે તેવી હતી, એ પ્રાર્થના પવિત્ર હતી, કેમકે પુરુષાર્થના કંઠની એ પ્રાર્થના હતી.

કાદા ઉપરથી મછવો ભરદરિયે કાઢીને પાછો સામતબાઈ બહાર નીકળવા આવ્યો ત્યાં ને ત્યાં : મોતના મોંમાં.

“ હેં ભાઈ ! ” મેં અંદરની આકુલતાને ડહાપણની વાણીમાં વિંટાળીને કહ્યું : “ વીજ્ય ઊતરી જાય ત્યાં લગી ભોથારી નાખીને મછવો હોદારી આંહો જ પડ્યા રહીએ તો શી હરકત

છે ? મારે કાંઈ ચોટે યોગવાની દિવાળ નથી.” (ભાષા મેં પકડી લીધી હતી !)

“ અરે ના રે, ભાઈ ! ” સામતે નોક બતાવ્યો : “ એમ કાંઈ બીને આંઈ પડ્યા રે'વાશે ? ”

એ ચોથી વાર સામતે દાંતીમાંથી મહવાને પાર કરી દીધો.

*

“ કાં સામતભાઈ ! ” ફરીવાર જાંઘમાંથી બકીને મેં પકડ્યો એને : “ વળી કેમ મહવાનું તળિયું ભટકાય છે ? ”

“ ના ભાઈ, હવે તો પાધરો હાલ્યો જાય છે. ” સુકાન પર ગૂંચળું વળીને બેઠેલ ખલાસીએ ઝોલાંમાંથી જવાબ વાળ્યો.

મહવો આ વેળા ‘કાદા’ ઉપર નહિ, એટલે કે અડક ઉપર નહિ પણ ‘ડાંડા’ ઉપર (રેતાળ જમીન ઉપર) ભટકતો હતો.

“ સામત, તું થાકેા છો, મુણે સોખવાણુ દે. તું સૂઈ જ. ” ધૂધા પગીએ સુકાન લીધું.

ખાડીનાં પાછાં વળતાં પાણી પ્રભાતે બડબડિયાં બોલાવીને મને પૂછતાં હતાં : ‘ કાં મિસ્તર ! બાપડા આવા ભૂખદ્યા કંઠાળ દરિયામાં એક રાતનો અનુભવ મહાન કેઈ પરાક્રમનો પ્રસંગ લાગી ગયો ? આવી કંગાલ વાત કરી કરીને ધરતીનાં લોકોની વચ્ચે વીરમાં ખપશે કે ? ’

માથું નમાવીને મેં ઉત્તર દીધો : “ હે સાગર ! અભિમાનનો વિષય નહિ બનાવું; પણ આ એક રાત્રિના એક પ્રહર પરથી ત્રિરાશી બાંધીને નાવિકોના ધીર જીવનસંગ્રામની વેદના સમજાવીશ. ”

બાદી એ લેખકનો એક મહાન ગુણ છે. અષ્ટન સિક્કેર

પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે ત્યારે અમુક સ્ત્રીઓએ મને “ઓહા ! એ તો લેખક છે !” એ શબ્દોમાં ટોર્ક ભવ્ય પ્રાણી તરીકે પ્રશંસ્યો, ત્યારે તે બિચારીઓને ખગર નહોતી કે ‘લેખક એટલે તો સદાની કમન્નિયાતથી પિડાતું પ્રાણી ! સિંક-લેર નો અત્યારે આ મહવામાં હોત તો પોતાના એ દુર્ભાગ્યને કેવું સૌભાગ્ય સમજત ! એ ગુણની સાચી મહત્તા તે પ્રભાતે મપાઈ ગઈ. દસ વર્ષની લેખનસાધના પછી પણ એ પરમ-સિધ્ધિથી વંચિત રહી ગયેલા આ અધૂરા અંથકારે મહવાની અંદર સર્વત્ર નિરીક્ષણ કરી-કરવીને લાચાર મોંએ પૂછ્યું : “ધૂધાભાઈ, ઝાડે ફરવાનું શું સાધન છે આંહી ?”

ધૂધો પગી મૂંઝાયો; ભિભો યયો; “જીવો સા’બ !” એમ કહેતો મહવાની મહવાડે ભિતર્યો. સુકાનનો ડાંડો બે હાથે ઝાલ્યો. સુકાનનો પાણીમાં રહેનો જે પંખાનો ભાગ, - તેની ઉપર વાંદરાની પેઠે પગનાં આંગળાં ભરાવીને ‘દસ્ત-આસન’ વાળ્યું : પછી બોલ્યો : “અમે તો, ભાઈ, આ રીતે કળશીએ બેસીએ. ખીલે ઉપાય ન મળે.”

ઠીક છે. વાંદરા પણ આપણા વડવા જ હતા ને ! જળ-સમાધિ ન લેવાઈ જાય તો તો અડચણ નથી. એમ વિચારીને હું પણ મહવાની પાછળ ભિતરવા લાગ્યો.

“ભાઈ, બેસી શકશો ?”

“કંઈ નહિ, તરતાં આવડે છે.” કહેતે બે પગે ને બે હાથે સુકાનના ડાંડાને મર્કટ-ચૈત્રીએ ચોંટી પડી, ચાલતે મહવે હાજત પતાવી.

પોર્ટ વિક્ટરના વિશાળ ખાળામાંથી ખળખળીને દરિયા-જળ પાછાં વળતાં હતાં. કુંજડાં પંખીની પંક્તિઓ ને પંક્તિઓ,

નીલ આકાશમાંથી વિખરાયલ કેઈ કાબરચીતરાં મોતીની
મોતવાળ જેવી, મેરામણ ઉપર ભીડી આવતી હતી. કાઠિયાણીના
કંઠ શા એના લંબાયમાન 'આનંદ-સૂરો' મને એક કાઠી લગ્ન-
ગીતની, છ વર્ષો પર સાંભળેલી પંક્તિઓ સંભારી દેતા હતા :

લાંબી ડોકે કુંજડ રાણી !
અને તારાં મધદરિયે મનડાં મોહ્યાં રે
કુંજડ રાણી !

કાળી પાંખે કાચલ રાણી !
અને તારાં આંખલિયે મનડાં મોહ્યાં રે !
કાચલ રાણી !

રાતે ચૂડે સોમખાઈ રાણી !
અને તારાં જેતપર ગામે મનડાં મોહ્યાં રે !
હો વહુરાણી !

‘ પીપા સીતા રેન અપારા ! ’

મેટે દરિયેથી ખાડીમાંથી ચાલ્યાં આવતાં થોડાંએક વહાણુ આમ તમ્મરિયાંના ઝુંદની અંદર ક્યાં વળી ગયાં ?

“ ભાઈ, ખાડીનો એ નાનકડો ફોટો ઠેક ભેરાઈ બંદરે, જૂના રાગુડા બંદરે અને પીપાવાવ બંદરે આ વહાણુને લઈ જાય છે. જુઓ, નજર કરો, એ કળાય ભેરાઈના મીઠાના અગર ! જૂનાગઢ તાબાતું જૂનવાણી મીઠાતું મથક છે ભેરાઈ ત્યાંથી વાણુ મીઠું ઉપાડશે ”

ભેરાઈ : કાનને અને કંઠને જૂની પિછાનવાળો શબ્દ ભેરાઈ :

ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં !

એ હુડાનાં પાછલાં બે ચરણુ છલ પર રમવા લાગ્યાં. આગલાં બેની યાદ સરી ગઈ હતી તે પણ ધીરે ધીરે પાછી આવી :

મેથું વાંગર, મેથું માઢિયું, મેલી મ'વાની બજાર ;

(હવે) ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં !

એ તો રાણા-કુંવરની ગીતકથા માયલો હુડો : રખારી જુવાન રાણુનો જ એ ઉદ્ગાર. ભગ્ન હૃદયનો એ પ્રેમી વાંગર અને માઢિયા ગામની પોતાની જન્મભોમને, તણ ગીરમાં ધુંવાસના ઘડા નામે કુંગરા ઉપર રહેતો, ને છેક ત્યાંથી હટાણું કરવા એને ભેરાઈના આંટા થતા—પરને પરણી ગયેલ કુંવરને કદાચ ભેરાઈની બજારે છેટે રહીને પણ નજરે નેઈ

શકાય એ આશાએ ! એ કથાનાં સ્થાનો વારંવાર મારા માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. જાણે કેાઈ પૂર્વજન્મની કંદરાઓમાં પડી રહેલા સાદ એ દુહામાંથી લણકાર ગુંજાવે છે : ‘ ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે લેરાઈનાં ! ’ હતાશા, યાક અને ચિર-વિરહની શાંતિ જાહે છે એ એક પંક્તિમાં.

અને ‘ પીપાવાવ ’ શબ્દનો અવાજ પણ ક્યાં ઓછો પરિચિત છે ? પ્રેમીજનોની દુનિયામાં ભટકતા પ્રેત સામે ભકતની સૃષ્ટિનું કમાડ ખુલ્લું થાય છે. કળીરજના એ સમકાલીન સંત પીપાજીએ આજથી ચાર સૈકા પૂર્વેની એક સંધ્યાએ દારિકા તરફથી આવીને આ કિનારાની બાવળ-ઝાડીમાં પોતાનું વહાણ નાંગ્યું હશે, અને એની કુધા ઓલવવા સારુ એક કાનકુંવારી ગાવડીએ આંચળમાંથી દૂધના મેકુ વરસાવ્યા હશે. આખો સોરઠ-તીર દીઠા પછી એ દુઃખિત રાજનનું અંતર આંહી જ ઠંચું હશે.

મેં એને રાજ કહ્યા. હા, પીપાજી હતા ઉત્તર હિંદ તરફના કાંઈ ગઢગાગરોન નામે રજવાડાના દેશપતિ. ‘ પીપા પૂજે કેાટકેરાળી ’ એ ગીતપંક્તિ હજુ ય જાણાય છે. કચ્છના કેરાકેટવાળી કેાઈ દેવીના એ ચુસ્ત ઉપાસક હતા. પણ એક દિવસ—

સવા કળશીનો ખીચડો,
ને સવા માણાની શેવ;
પીપે મારી પાટુએ,
તને દઃખ લાગ્યું કાંઈ દેવ્ય ।

એ પ્રચલિત લોકવાણી મુજબ દેવીને ચોટું નૈવેદ્ય જીવારવાના અવસર ઉપર પીપાજીને ભાન થયું કે આ દેવીથી ચે અડિયાતો દેવાધિદેવ ઈશ્વર જગત પર બેઠો છે ! થાનકમાં માંડયાં હતાં તે તમામ દેવી-કૃણાં (પૂતળાં) ઉપાડીને પીપાએ ભારી બાંધી.

આઠે રાણીઓને લઈને દ્વારિકા આવ્યા. ત્યાંથી કહે કે, મારે તો જંગલનો જોગ ધરવો છે. બાઈઓ કહે કે, સાથે આવીએ. પ્રત્યેકની પાસે પીપાએ અછેક ધોળું વઝ, તુલસીની માલા અને ગોપીચંદનનો કટકો ધરી દીધાં : ભેગાં આવવું હોય તો રાજશણુગાર ઉતારીને આ લેખનાં પરિધાન પહેરી દ્યો : નહિ તો સુખેથી પાછાં જઈ રાજસાયણી માણો : કોઈને માથે મારું ધણી તરીકેનું બળજોર નથી. સાંભળીને સાત તો પાછી ફરી ગઈ. ફક્ત આઠમાં અણુમાનેતાં સીતાદેવી પીપાની સંગે ચાલી નીસર્યાં.

પીપા સીતા રેન અપારા,

ખરી ભક્તિ ખાંડાઈ ધારા !

એમ સંસારની અઘોર કાળ-રાત્રીને ખરે પહેરે, પીપા-સીતાની બેલડી ખડગ-ધાર જેવા ભક્તિપંથ પર પગલાં માંડતી ચાલી નીકળી.

સોરઠી રત્નાકરને તીરે, તીરે, તીરે; અનંતની અલરી સાંભળતાં, સાંભળતાં, સાંભળતાં : મસ્તક ઉપર પેલાં દેવતાંની ગાંસડી ઉપાડી હશે. કેહીનાર પંથકના કોઈ ઉમેજ નામે ગામમાં એક સંધ્યાએ પોરો ખાવા ચોભ્યાં. કોઈ સેન ભ્રમત નામના ભાવિકને ઘેર પરોણાતાં બન્યાં. રાત્રીએ અતિથિઓ રોટલા ખાવા બેઠાં તે વેળા ઘરમાં યજમાનની ઘરવાળી દીઠામાં ન આવી. મહેમાનોએ હઠ લીધી કે જમીએ તો ચારે જણાં ભેળાં બેસીને. ઘરનો ધણી અંખવાણો પડી ગયો. “ક્યાં છે ઘરનાં મૈયા ! સાંજરે તો દીઠાં હતાં ને, અત્યારે ક્યાં ગયાં ?” ઘરધણી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દઈ શક્યો. હૈયું ભરાઈ આવ્યું. કંઈક ભેદ છે સમજીને સીતા મૈયાએ ઘરમાં આંટો મારી શોધ કરી. ઘરધણિયાણીને દાણા ભરવાની ખાલી કેદીમાં બેસી

ગયેલી બાળી : અંગે એક પણ લૂગરા વિના, નખશિખ નગ્ન !
એઠી એઠી થરથરી રહી છે.

“ ભાઈ ! આતું શું કારણ ? ”

“ અતિથિદેવ ! ” ઘરઘણી આંસુની ધારાઓ લૂછતો લૂછતો
બોલ્યો : “ આજ ઘરમાં કશુંય અનાજ નહોતું. એક પણ
ઘરવકરી બાકી નહોતી રહી. મારા ઉંબરની આબરૂની રખેવાળ
આ બાયડીએ પોતાના અંગ ઉપરનો સાડલો ઉતારી આપ્યો.
તે વેપારીને હાટકે મૂકીને હું લોટદાળ લાવ્યો, બાઈએ ન-
વસ્ટ્રી દશામાં ચોરડો ચોઢીને રાંધણું કર્યું. તમને ખાવા
બોલાવ્યાં એટલે એ પોતાની એળ સાચવવા કેઠીમાં ઉતરી.
આ અમારી કથની છે. ”

પોતાની પછેડી વડે બાઈતું અંગ ઢંકાવીને પછી પીપા-
—સીતાએ શુભ્ત મસલત કરી. “ શું કરશું, દેવી ? ”

“ મહારાજ, કાલે રાત્રીએ આંહી નાચનો જલસો કરીએ.
લોકો જોઈ જોઈને દ્રવ્ય દેશે. ”

“ શી રીતનો જલસો ? ”

“ હું રાજની દીકરી છું. પિયરમાં નૃત્ય-ગીત શીખી છું.
આપ ઢોલક બજાવજો, હું નાચીશ. ભજન કરવા બેસશું તો
ભજનિકને લિધા આપે એવું આ ગામ નથી લાગતું. પણ
નાયકાને માથે લોક ન્યોછાવર થયા વિના નહિ રહે. ”

સીતાના રૂપલાવણ્યની સામે પીપાજી તાકી રહ્યા : ‘ અહહ !
આને મેં દુહાગણ કરીને ત્યજી હતી ! આના દેહમાંથી આટલી
બધી માધુરી નીતરી રહી છે, એ મને ખબર જ ન રહી !
આ રૂપ ને આ કંઠ શું લોગને સારુ નહોતાં સર્ત્યાં ? મારી

‘સીતા શું આજ રાતે આ ગરીબ યજ્ઞમાન-પત્નીને દેહ
હાંકવા માટે નર્તકી બનશે !’

“હિંદુસ્થાની નાચનારી આવી છે ! રૂપરૂપને બંદાર
કેમ રાજરમણી આવી છે, બાઈ !” સાંજ સુધીમાં તે આ
સમાચારે ગામને ઘનગનાવી મૂક્યું. ને રાતે એ લોકમેઢનીને
પોતાના પગના ઠમકા, હાથના લહેકા તેગજ હીચોળા લઈ રહેલ
રૂપ અને સંગીતનું વરીકરણ છાંટીને સીતામાઈએ યજ્ઞમાન-
પત્નીને ઊંઝેઊંઝે કમાણી રળી દીધી.

એ પીપા અને એ સીતા આ યાંચની ખાડીના ખમકાર
ઝીલતાં એક સંધ્યાએ આ કંઠાળી આહિરોના મુલક પર
ઊતર્યાં અને દેવીનાં ફણાંને ખારાં ખાડી-નીરમાં પધરાવી દઈ
એક જગત્પતિની લક્ષિત લઈ બેસી ગયાં. એની ગાળેલ વાવ
તે પીપાવાવ. આજ ત્યાં ગામડું વસેલું છે; ધર્મનું ચાનક
રોપાયું છે. અને મહંતાઈ એટલે રજવાડી ઠાઠમાઠ, ભોગ-
વિલાસના બ્રહ્માચાર કે સ્વપૂજનાં પાખંડ નહિ, પણ મહંતાઈ
એટલે તે પૂર્વ ત્યાગમાં રંગાયેલ જીવનની સાથોસાથ અહોરાત્ર
ધૂળછાણમાં આળોટતી કાયાનું ધેનુઓની રક્ષા કાળે શુદ્ધ
આત્મસમર્પણ, પરસેવે નવરાવતી ખેતરાઉ મજૂરી, ગરીબો-
-શરણાગતોની ટહેલ—એ સુંદર (બેશક રૂઢિગત) પરંપરાનો
કંઈક અવશેષ એ સોરઠમાં ક્યાંયે હજી ટક્યો હોય તે તે
પીપાવાવની જગ્યામાં દેખાય છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં હજી
પીપા-વાણીના પડછંદા ભેઠે છે કે-

પીપા ! પાપ ન ફીજાએ,

(તો) પુન્ય ક્રિયા સો વાર !

“ ભાઈ, ” નવસારીવાળા વહાણમાં અમે ઊભા હતા ત્યારે એક સાથીએ સાદ કર્યો : “ આવો તો, કંઈક બતાવું. ” એમ કહીને એણે એક ખારવાનું બદન ઊંચું કરી એના પેટનો ભાગ ખુદ્દો મૂક્યો : “ આ જોયા ડાઘ ? ”

ખલાસીના પેટ ઉપર પચીસેક ડામનાં ચિહ્નો હતાં.

“ આ લોકોને પેટમાં દુઃખાવો ઊપડે, ” સાથીએ સમજ પાડી. “ ત્યારે એનું એસડ આ રીતે કરે. તુરત લોહું ધગાવીને ડામ ચાંપી દે. દરેકને માટે એ એક જ એસડ. ”

ત્યાં તો વહાણના પાંચ-છ નાવિકો પોતાની મેળે જ પેટ ખુદ્દાં કરીને ઊભા રહ્યા. દરેકને દસ-પંદર અગદાં ડામનાં હતાં.

“ હવે તમે જુઓ, ” સાથીએ દેખાડ્યું. “ આ લોકો આ કિનારેથી આપણા રાજુલાના પથ્થરો ઉઠાવી ઉઠાવીને વહાણમાં ભરશે. અદ્દેક શિલા દસ-દસ મણની હશે તોપણ ખંભે ઉપાડીને આ સાંકડા પાટિયા ઉપર થઈને દોડાદોડ વહેશે. સામે બંદરે જઈને પાછા એ જ પ્રમાણે એ માલ કિનારે ઉતારી દેશે. ત્યારે એને આ વહાણનો માલિક જે આપશે તે પેટપૂરતું પણ નહિ હોય. વહાણવાળો વેપારી પોતાની પેઢીની ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો શાંતિથી આ લોકોનું રળેલું પચાવી જશે. ”

નાવિકોનાં લોકગીતો

આથમતા કાળની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એમને દીઠી :
જેમના અરિચની ગિલા-નિંદા ડગલેપગલે સાંભળી હતી
તેમને : કતપર ગામની એ આરવણુ બાઈએને.

ઊંચાં અને ઊંજળાં મનાતાં વણુનિ મુખે સાંભળ્યું હતું :
ખગડેલ ગામ ! બ્રહ્મ શિયળ ! વેશ્યાવાડો ! એ લોકોને પ્રદાયર્થ
ન મળે !

ધારણા રાખી હતી કે હશે : કૂલકુગરના ઘેરદાર ધાધરા,
આછકલી એઢણીએ, પાતર રી એળેલી લલાટ-પાટીએ,
વશીકરણનાં નખરાં, છાકટાઈ, મોજાલાં જીવન, મદોન્માદી
મુખબોલ—એવું એવું બધું હશે. તેલ-અરીસા હશે, લોગની
સાહેબી બધી એ હશે, નવરાગ હશે : છકેલીએ નિર્દોષ શહેર-
ને વણુસાડી રહી હશે.

પણ અમે સાચોસાચ શું દીકું ? ગામ ખાલી દીકું. છૂટા-
છવાયા હતા તેઓને પૂછ્યું : “ક્યાં ગયાં લોકો ?”

“મરદો દરિયાની એરે, ને બાઈએ મ’વે મજૂરી
કરવા.” (મહુવા કતપરથી એ ગાઉ થાય.)

“ક્યારે પાછી આવે છે બાઈએ ?”

“હી આથમ્યે.”

“રોજ સવારે ચાર મૈલ જાય, ને રોજ રાતે ચાર મૈલ
ચાલતાં આવે ?”

“ હારતો. નીકર ખાય શું ? પથરા ! ”

સંધ્યાની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એ હીણાયેલીઓનાં ટોળેટોળાં વળી આવતાં દીઠાં : ખેડૂતોની વહુદીકરીઓ પહેરે છે તેવાં ધીંગાં, ગૂઢા રંગનાં થેપાડાં ને ઓઢણાં. ક્યાંય રંગોની ભભક નહોતી.

નમણી, નિસ્તેજ, થાકેલી, રજે ભરેલી, વાળે...વાળ વહી આવે છે. એને નખરાં, હાવભાવ અને કામખાણ છોડવાની વેળા ક્યાં છે ! શક્તિ ક્યાં છે ! વેપારીઓનાં કારખાનાંઓમાં પોતાનાં બળભેર નિયોવીને તો એ બાપડી ચાલી આવે છે. ભૂખી હશે. ઘેરે જઈ રાંધશે ત્યારે ખાવા પામશે. પરોડના ચાર બજતાં તો પાછી ફફડીને જાગશે.

હાથમાં, ખંભે, કાખમાં કે ખોળામાં નાનું અછેક બાળ લીધું છે : કેઈ એ જ મહિનાનું, કેઈ બારનું. છાતીએ ધવરાવતી આવે છે; રમાડતી, હિલોળતી, ચૂમતી આવે છે.

ગોરજ વેળાએ હીંહોરા દેતું, ઘેર ખીલે બાંધ્યાં વાછરું ને માથે જાણે ધેનુઓનું ધણુ ધર્યું આવે છે.

એના અહેરા ઉપર શું શું લખાયેલું હતું ? વિલાસની રેખાઓ હતી ? ના, ના, એ તો હતી વેદનાની, જીવનના કરડા સંઘામની, દિશાશૂન્ય દશાની, અમ્ય આપદાઓની, રોટલાના ઉચાટની, ધણીઓના ચિરવિજોગની કપાળ-કથાઓ.

આખે માર્ગે એ ધણેધણુ માનવ-ગાવડીઓ ધૂળનાં ડમ્બર ચડાવતી ચાલી આવતી હતી.

વેપારીઓની બિન ફેલતાં વૃંદે વૃંદ દીઠાં એનાં. આઠ વરસની કુમારિકાઓથી લઈ સાઠ વરસની ડોસીઓ : માથાનાં પિંખાયેલાં જંથરકાંમાં બિનની ફીટી અટવાયેલી : કામ કરતાં

કરતાં બૂખ્યું પિંજર લૂખા રોટલાનાં ખટકાં આવે : ઝાળીમાં
ચુવાટેલ ઇંકરાં ઉપર ઝોઢાડયા હોય છે ઊંનના લયકા !

આ બગડેલીઓ—ને આપણે ઘેર સતીત્વના ઇંજરા !

અમે દીકા એના ઘેરા ને ઘેરા, બંદર પર કામ કરતા :
વહાણોમાંથી માંગલોરી નળિયાં, મલબારી લાકડાંને ગૂણીએના
કેથળા વહે છે. ગાણાં ગાય ને થાક વીસરે છે. ગાળો આય
ને હસી નાખે છે. ગૂઢાં વાંચો, ગંભીર ચહેરા, પગની પીડીઓ
ઉપર વહાણ-આકારનાં છુંદણાં, એકાએક સાંભળે કે વહાણે
ચડેલ ધણી, દીકરો અથવા ભાઈ અમુક દરિયે ડૂબી મૂઆ.
“ પછી ભાઈ, તમને વહાણના માલિકો કંઈ જિવાઈ-બિવાઈ આપે
ખરા ? ” “ અરેરે ભાઈ, ઇંકરાના હાથમાં એક પાયડી ચે નહિ.
ને પછી અમે એને આંગણે જઈ ને અમારું કાળું મોહું શું
બતાવીએ ? ”

આ બ્રહ્માઓ—ને આપણે ગાદીખુરશીના બેસતલ ચારમણિયા
ચરખીવંતો પવિત્ર !

હવસની પૂતળીઓ નહેાય આવી. વિલાસનાં મંદિરો ત્યાં
ઊભાં હશે—ધનવંતોએ બંધાવેલાં. એ દ્રવ્યમંદિરોની દેવદસીઓ
કેણે બનાવી આ ખારવણોને ? કેણે એનાં કલેવરો વેચાતાં
લીધાં ? કેણે કસાવનાર ? ને કેણે કસાયેલ ? જવાબ પૂછવાથી
જડશે નહિ. પોતાની કાળપ દાંકવા પરાયાને ‘કાળું’ કહેનાર
આપણે ઉજળિયાતો !

પેટના આડા પૂરવા સારુ પોતાનાં ખોળિયાં વેચનારાંને
આપણાં નીતિ-અનીતિનાં ત્રાજવાં નહિ તોળી શકે.

એનાં જીવંતરમાં તો ચીરા પડ્યા છે. જીવનની શૂન્યતાને
ચૂરવા કહાય એ પરાયાં કલેવરો સેવતી હશે. પણ એ એનું સાચું

જીવન નથી. એના જીવન-પડછાયા તો સાચા ને સુરેખ અંકાયા છે એનાં લોકગીતોમાં. જેવું છે તેવું, વણછુપાવ્યું જિગર એણે ગીતોમાં વહાવ્યું છે—

જોખનિયાં મારાં મલખારી પંથમાં હાલ્યાં,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !

જોખનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડા થિયાં,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !

જિનને કારખાને જિન ફેલતી બાઈએને વીનવી કે, તમારાં નાવિક-જીવનનો પડઘો ઝીલતાં કેઈ લાક્ષણિક ગીતો ગાશે ?

“ અરે ગાશે, જરૂર ગાશે, ભાઈ ! ” ગામલોકોએ કહ્યું. “ એલી એય બાપું, આંઈં લેળાં થઈને ભાઈને ગીત સંભળાવો. ચાલો, ઝટ કરો. ”

મેં કહ્યું : “ ના, દબાણ કરીને નથી ગવરાવવું. એને કશે સકેાય ન હોય ને જો લહેરથી ગાય તો જ સાંભળીએ. ”

“ એને સકેાય હોય જ નહિ. એને તો જિલટી મોજ આવે. હાં, ચાલો બાઈએ, ગાવા માંડો ! ”

—ને પછી નાની મોટી પંદર-વીસે ઉપાડ્યું એ વહાણ-વટીને વિદાય દેતી વેળાનું ગીત.

જોખનિયાં મારાં મલખારી પંથમાં હાલ્યાં,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !

જોખનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડા થિયાં—જોખનિયાં.

જોખનિયાં તમે લીલે ગલાસે લાણું કરીયું—જોખનિયાં.

જોખનિયાં તમે શુભાખી દારૂ લાવો—જોખનિયાં.

“ બાઈએ, તમારાં ગીતમાં દારૂ કેમ આટલો ઉગ્ર પદ્ધે દેખાય છે ? ”

“ જુઓ ભાઈ, અમારા જણ જ્યારે વાંછું ચડવાના હોય ત્યારે ધરના વિજેગની પીઠા વિસરાવવા સારુ અમે એને ખૂબ દારૂ પાથી. પછી એને અમે બધાં બંદરે મૂકવા જાયી, તયે પણ રસ્તામાં ગાતાં ગાતાં એને સીસામાંથી પાતાં પાતાં એના દિલને હુલસાસમાં રાખીઈ, પછી કેફમાં ને કેફમાં ઇ ઝટ ઝટ વાંછુને હંકારી મેલે, લેરમાં ને લેરમાં ખાડી વટાવી જાય, અને મોટે દરિયે પોગે એટલે પછી ધર એને બહુ ન સાંભરે. આ સાદુ અમે એને દારૂડે ગાંડા કરીએ, ભાઈ! શું કરીએ ? તમારી કને દારૂનાં ગાણાં ગાતાં લાજીએ છીએ અમે.”

“ લાજવાની જરૂર નથી. મારે તો એ જ સાંભળવું છે, મોટે ગાઓ છૂટથી.” (મનમાં થયું કે સાચા જીવન પર ફૂલ-આદર એઠાડનારાં ગીતો તો અમે ઘણાં જ રચીએ છીએ !).

જેઝનિયાં મારાં નાકુંની નથડી મેલી,

જેઝનિયાં હાલ્ય આવતાં રે'શે.

જેઝનિયું મારું વેકરિયાની ખાડીમાં હાલ્યું—જેઝનિયાં.

જેઝનિયાં મારાં, પીછેલી સટા હોડ્યા—જેઝનિયાં.

(એટલે કે શઢના દોર પાછળથી હોડ્યા ને શઢ ખુલ્લા

મૂક્યા.)

જેઝનિયાંને મુખીના પંથ લાગ્યા હોયલા—જેઝનિયાં.

જેઝનિયાં મારાં મુખીની ગોદીયુંમાં મા'લે—જેઝનિયાં.

જેઝનિયું મારું જથ્થેયું પડે હાલ્યું—જેઝનિયાં.

જેઝનિયું મારું નાનેથી ગાંડું ઘેયું—જેઝનિયાં.

જેઝનિયાં મારાં, જેવો તેવો દેશી દારૂ સારો—જેઝનિયાં.

જેઝનિયાં મારાં, ઘાસલેટનો દારૂ નથી સારો—જેઝનિયાં.

જેઝનિયાં મારાં ઘાસલેટે ખોટાં પડી જાયે—જેઝનિયાં.

જોખનિયાને પેટુંમાં અગની ઉઠે—જોખનિયા.

જોખનિયા મારાં વસેલાં ગોરસ પીશે,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે.

“ આ તમે ઘાસલેટના દારૂતું શું કહ્યું ? કંઈ સમજ ન પડી. ”

“ આપણા રાજે દારૂની તો ખંધી કરી છે ને એટલે હવે અમારા જણુ ભડકિયું કરીને પીવે છે. ” ‘ભડકિયું’ એટલે શું ? કે અસ્થિપરિટ (સ્થિપરિટ) આવે છે ને, એને પાણીના ઠામમાં રેડીને પછે માથે એક દીવાસળી સળગાવે એટલે આકરો નશો બળી જાય; પછી સહુ ઈ પાણી પીવે. ઉપર ગોરસ પીને પેટની આગ એલવે. પણ ઈ પીવાથી પુરુષાતણ વધું જાય.

‘ ગુલાબી દારૂડાના લીલા ગલાસો ભરી ભરી લાણીઓ’ કરનાર નાવિકેની જીવન-સમસ્યા તો આમ છે ત્યારે ! વેદના ભૂલવાનું પીણું ! પેટમાં સ્થિપરિટના ભડકા ઠલવવાનું રહસ્ય તો આણું નીકળી પડ્યું. જીવતરમાં કોઈ બીજો સંસ્કાર નથી, રસ નથી, ભણતર નથી; ને સામે ઊભેલ છે સદા મોત—ભૂંડા હાલનું મોત. એનો સામનો કરવા સારુ આ દયામણી શરાબી ! એને સારુ બાયડીએ બાપડીએ—

જોખનિયાં મારાં ! નાકુંની નયડી મેલી,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે.

પોતાના ધણીને સુરા પાવા માટે અંગ પરનાં આછાં આભરણુ વટાવ્યાં. ગાઈ ગાઈને મનડું મનાવે કે ‘જોખનિયાં મારાં કાલ્ય આવતાં રેશે !’

સુધારકો ! તમારી સામે આ સમસ્યા ઉઠેલ માગે છે.

મકાન બંધાતું હતું. એક લુવાનડી, જે આધેડ ને પાંચ છુટ્ટીઓ ચૂનો ખાંટતી ખાંટતી ગાવા લાગી. પૂછે છે કે હરિનાં કીર્તનો ગાઈએ ? કહ્યું કે ના, એ તો ઘણું ગવાય છે અમારાં મંદિરોમાં; એની તો હવે હદ ધપ છે. ત્યારે પછી આવાં ગીતો ઉપાડ્યાં :

અમિથી કેરીયું મગાવિયું,

રે દાદ્યો રંગાડામાં રસ રે

*

ભત્રીજે જાણ્યું કે કાઠો તેડશે ।

રે દોડી મરડી નાખી ડાક રે ।

*

લખી કાગળ વળેસંગ મોદલે,

રે દાદુભા દરિયો પૂજવા દાહ્ય રે !

“ એ બધાં રજવાડી હત્યાઓનાં, ઝેર-પ્રયોગોનાં, ગરાસને સ્વાર્થે સગા ભાઈભત્રીજાઓને છેક પારણામાં હણ્યાનાં ગીતો પણ, બાઈઓ, મેં ઘણાં સંઘર્યાં છે. મારે તો સાંભળવાં છે તમારાં વહાણવટી-જીવનનાં વેદના-ગીતો. ”

“ એહોહો ભાઈ । ” ડાશીમાએ કહ્યું : “ એવાં તો મારા કોઠામાં છલોછલ ભર્યાં છે. હાલો, અમે લીંતે ટીપણી ટીપતાં ટીપતાં બેસીને ગાશું. એ ગીતો આમ ચૂનો ખાંટવામાં ને ફાવે. ”

મારા તરફ પીક વાળી, ટક, ટક, ટક, દીવાલની સિમેન્ટ ટીપતી ટીપતી, રુદનને સૂરે, કશા તાલ વગર, એ આઠ જણીઓ ગાવા લાગી : પોતાના વા'લાતું વહાણ રૂળતું હોય તે સમયનું ગીત :

લે'ર તો લાગી ને બેડી ખૂડવાને લાગી,

ધેણા સમદરિયામાં,

આખરતી રે મુને લેર લાગી.

મધ રે દરિયામાં વાલા, વાણુલા રહેદાર્યા,

રમડદ નાખીને પાણી લ્યોને માપી !

ધેલા સમદરિયામાં — આખરની રેં

મધ રે દરિયામાં વાલા, મામલા મચાયા,

ધાયલ દડેલિયાની માયા લાગી !

ધેલા સમદરિયામાં — આખરની રેં

વાલા !

તજને કારણિયે મેં તો વાવડી ગળાવી;

પાણીડાંની મસે એક વાર આવી જાની !

ધેલા સમદરિયામાં — આખરની રેં

વાલા !

ધરની અસતરી સાથે નેહ રે થોડેરા;

ત્રણ રે રૂપિયા સાદુ જીવડો ખેલો !

ધેલા સમદરિયામાં — આખરની રેં

વાલા !

તજને કારણિયે મેં તો માડવા રચાવ્યા,

ચોરી બાંધી ને ફેરા ફરતો જાની !

ધેલા સમદરિયામાં—આખરની રેં

વાલા !

હથેળીમાં જીવડો લઈને જા મા !

ધેલા સમદરિયામાં — આખરની રેં

“બસ ડોસીમા, આ જ જાતનાં ગીત હું માણું છું.”

૧. હોદાર્યા : ચંદાજ્યા (હંદારણું રે હોદારણું) ૨. મડદ : સીસાનું
સાંકુ આકારનું વજન રસીને ઊંડે બાંધેલું, જે દરિયામાં ફેંકતા ફેંકતા
આરવા માપતા જાય છે કે પાણીની લાડાઈ કેટલા બાંમ છે

“ તથેં ઠીક, બાઈ, ગાસું. ”

કશી બનાવટી વીરતા વગરની. સાચી ઊર્મિઓ ઊઠી છે આ ગીતમાં : હથેળીમાં જીવ લઈને જા મા : તણ રૂપિયાની કમાણી સારુ જીવડો ખોઈ નાખવા તું જા મા ! ને જો જવું જ હોય તો મારી જોડે પરણીને પછી જા. અરેરે, તારો ધરની સ્ત્રી સાથેનો સ્નેહ એણે થઈ ગયો છે. મને એ વહાણના પ્રીત-ઘાયલ ટડેલની માયા લાગી ત્યાં તો એ વહાણ હંકારી ગયો, ને ઘેલા સમદરની આખરી લહેરાએ મામલા મચાવીને એની એડલી (નૌકા) ડુબાવી નાખી.

ડાસીઓએ બીજું ગીત ઉપાડ્યું :

પતિ વાણુંતો કાફલો, એલા ! પતિ વાણુંતો કાફલો;
તેમાંલો એકલો હકરાણો, જવાનડા !

એકલો હકરાઈશ મા, એલા, એકલો હકરાઈશ મા;
કાચા હૈયાના ધણી ! એકલો હકરાઈશ મા !

વાવડાનું જોર છે, એલા ! વાવડાનું જોર છે;
હેમત રાખીને સટા છોડજે, જવાનડા !

સટે વાવડ મેલજે, એલા, સટે વાવડ મેલજે;
બારે આવીને નગારું કરજે, જવાનડા !

ધામસતું જોર છે, એલા, ધામસતું જોર છે;
હેમત રાખીને ધામસ કાઢજે, જવાનડા !

નથી તારે માવડી, એલા, નથી તારે બેનડી;
પડીશ તો ચાકરી ઠાણુ કરશે, જવાનડા !

મંબી તું જાજે, એલા, મંબી તું જાજે;
એલા આવે બંદર તું જાશ મા, જવાનડા !

મલખારે જશ મા, એલા, મલખારે જશ મા !

મલખારી પંચ તો લાગે દોયલા, જવાનડા !

લીલૂડી પીઠનાં, એલા, લીલૂડી પીઠનાં

લીલાં લવિંગડાં તું લાવજે, જવાનડા !

રૂપાળી ગોત્ય મા, એલા, રૂપાળી ગોત્ય મા;

રૂપાળી બાવડાં બંધાવશે, જવાનડા !

છેટાની ગોત્ય મા, એલા, છેટાની ગોત્ય મા;

છેટાની છેતરી જશે, જવાનડા !

પડખાની ગોત્ય મા, એલા, પડખાની ગોત્ય મા;

પડખાની પતળી જશે, જવાનડા !

કુંવારી ગોત્ય મા, એલા, કુંવારી ગોત્ય મા;

કુંવારી છે નાણાની લાચરુડી, જવાનડા !

ફળિયામાં ફર્ય મા, એલા, ફળિયામાં ફર્ય મા;

હાલતો ચાલતો નજરે ચડ્ય મા, જવાનડા !

વાડયે તું હાલ્ય મા, એલા, વાડયે તું હાલ્ય મા,

વાડયે હાલીને વાંકાં બોલ્ય મા, જવાનડા !

પાંચ વહાણોનો કાફલો છે તેમાંથી હે, મારા પ્રીતમ, તું તારું વહાણ એકલું તારવીને હુંકારજે.

હે કાચી છાતીવાળા જુવાન ! તું એકલો ક્યાં પડી જા ?

પવન જોરથી ફૂટે છે. માટે તું હિંમત રાખીને સરખા પ્રમાણમાં શઠ છોડજે, હે જુવાન !

તું શઠમાં પવન ભરાવા દેજે ને પછી બંદરમાં પહોંચ્ય ત્યારે નગારું વગાડજે, એટલે અમને તારા આવ્યાની જાણ થાય.

તારા વહાણમાં પાણી (ધામસ) જોરથી ભરાવા લાગ્યું

છે. એને તું હિંમત રાખીને ઉલ્લેચવા માંડજે.

હે જુવાન, તારે મા કે ઘડેન નથી; તું માંદો પડીય તો તારી ચાકરી કોણ કરશે ?

હે જુવાન, તું મુંબમથી વધુ દૂર જઈશ મા; મલબારના પંથ ધણા દોઢલા છે.

તું લીલાં-પીળાં લવિંગડાં મોતી લેતો આવજે.

તું લગ્ન કર તો બહુ રૂપાળી કન્યા ન ગોતજે, કેમકે એ તને કેઈક દિવસ દેદમાં નખાવશે.

દૂરની કન્યા ન ગોતજે; એ તને છેતરીને ચાલી જશે.

બહુ નજીકની પણ ન ગોતજે; એ વીકરી જશે.

કુંવારી ગોતીય મા; એ નાણાંની લાલચ હોય છે.

x

x

x

કોઈ દૂરના પંથથી વહાણ હંકરીને ઘર તરફ ચાલ્યા આવતા જુવાનને સંબોધેલું આ ગીત દરિયાનાં વાવાઝોડાં, વહાણમાં ભરાઈ રહેલ પાણી ઇત્યાદિ સંકટોની કલ્પનાઓ આવેખે છે. એ કલ્પના કરનાર કોઈ નાવિકની માથુક છે.

ગાતાં ગાતાં ડોરીઓ સકોચ પામતાં હતાં. કહે કે, ભાઈ, અમે છુટ્ટી ઉમ્મરે આવાં શોખનાં ગીતો ગાતાં લાજીએ છીએ. મેં ખાતરી આપી કે, હું શોખનાં ગીતો તરીકે એમાંથી મળ લેવા નથી માગતો, મારે તો તમારા જીવન-સંસારની સાચી વેદનાઓ ને આકાંક્ષાઓ પકડવી છે.

ચોથું ગીત પણ એવું જ સાચું ચિત્ર આપે છે :

• વા'ણે ચડ્યે રે, એલા, વા'ણે ચડ્યે.

મારા મામાના માલીયા, વા'ણે ચડ્યે ।

મંબી જાળે રે, એલા, મંબી જાળે;
 મારા મામાના માલીયા, મંબી જાળે !
 મોતી લાવજે રે, એલા, મોતી લાવજે;
 મારા મામાના માલીયા, મોતી લાવજે !
 કેવાં લાવું રે, એલી, કેવાં લાવું;
 મારી શીખાની દીકરી, કેવાં લાવું ?
 લીલાં લાવજે રે, એલા, પીળાં લાવજે;
 મારા મામાના માલીયા, રાતાં લાવજે !
 ખાતર પાડ્યું રે, ઇલે ખાતર પાડ્યું;
 મારા મામાને માલીયે ખાતર પાડ્યું
 શું શું ચોર્યું રે, ઇલે શું શું ચોર્યું;
 મારા મામાને માલીયે શું શું ચોર્યું ?
 હાર ચોર્યો રે, ઇલે જુમણાં ચોર્યો;
 મારા મામાને માલીયે હાર ચોર્યો.
 બાંધી વારો રે, ઇને બાંધી વારો;
 મારા મામાના માલીયાને બાંધી વારો.
 હેડયમાં પૂરો રે, ઇને હેડયમાં પૂરો;
 મારા મામાના માલીયાને હેડયમાં પૂરો.
 છોડી મેલો રે, ઇને છોડી મેલો,
 મારા બાળુડા જીવડાને છોડી મેલો.
 માયા રાખો રે, ચોડી દીપા રાખો;
 મારા નાતુડા જીવડાની માયા રાખો.
 રમવા દેજો રે, ઇને રમવા દેજો;
 મારા બાળુડા જીવડાને રમવા દેજો.

આ લોકો તો મામા-કુઈનાં વરે-પરણે ખરાં ને, એટલે પરણેલી પોતાના પરણ્યા નાવિકને (અથવા કોઈ અપરિણીતા પોતાના વિવાહિત વરને) ‘મારા મામાના માલીયા!’ એવું ટીખળી સંબોધન કરતી કહે છે કે, વહાણે ચડીને તું મુંબઈ જા, ત્યાંથી મારે સારુ મોતી લાવજે, મારે લલતકામ કરવું છે.

નાવિક જીવનડો સામું ટીખળ કરે છે : હે મારી કુઈબાની છોકરી, તારા સારુ કેવાં કેવાં મોતી લાવું?

લીલાં, પીળાં ને રાતાં લાવજે.

કંગાલ ખારવો પોતાની પરણેતરને સારુ મોતી મેળવવા માટે ચોરી કરે છે. કોઈ ધનવાનનો હાર ચોરે છે : પકડાય છે.

પરણેલીને પ્રથમ તો મોજ આવે છે ! એ ચોરને કેદમાં પૂરે !

પણ પોતાના પિયુને ખરેખર કેદ બનેલો દીઠા પછી સાચી ભિમિ આવે છે : એને છોડી મેલો : એ હજી બાળુડી ઉમરનો છે : એના ઉપર દયામાયા રાખો, સા’બ ! એને છૂટો રમવા-લમવા દો !

આ પછીનું ગીત લેદક છે, તે ઉપરાંત સોરઠના ઉગમણા કિનારાનું એક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ રજૂ કરે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના વહીવટ દરમ્યાન ગોરાઓની સાથે ફસાવાના કેટલાક પ્રસંગો બંગાળાનાં ગામડાંની સુંદર સ્ત્રીઓને પડ્યા હશે, તેનું ચિત્ર બંકિમચંદ્રે પોતાની વાર્તાઓમાં દોર્યું છે. સોરઠને કિનારે ફિરંગી કંપનીઓનાં યાણાંઓ પડ્યાં હતાં, તેના અવશેષો પૂર્વકાંઠાને અમુક ગામડે હજી મોજૂદ છે. કળસાર ગામમાં ફિરંગીઓનું ધર્મદેવાલય બિલું છે. સંત નિકોલાસ પરથી જેનું નામ પડ્યું હોયું જોઈ એ તે ‘નિકલ’ નામનું

ખંદર પણ હજી છે. આમ સાગરતીરની એ પટ્ટી પર ફિરંગી
ગોરાઓના અમુક અપહરણ-પ્રસંગો બાન્યા હશે તેનું વાતા-
વરણ આ ગીતમાં છવાયું છે:

ગરીબ ખારવો ખેપે જાય છે. નિરાધાર ખારવણ પિતરાઈ-
ઓનું ને મોસાળિયાનું શરણ લે છે, પણ તેઓ એને દુઃખ
આપે છે. પછી એક દિવસ એ બાઈ, ખંદર પર તંબુ તાણીને
પડેલ ‘જાંગલો’ અથવા ‘ટોપીવાળા’ના પ્યારમાં ફસાઈ ગઈ.

તું તો મંબી હાથો,	તું તો મલખાર હાથો;
નાણાંની રે ખોટયે,	ખરચીની રે ખોટયે.
અધવચમાં મેલ્યા,	અધવચમાં મેલ્યા,
કોઈ તડનાં નથી,	ધરખારનાં નથી ।
છેટાનાં રે છેયેં,	આધાનાં રે છેયેં;
રાખો તો રે રેયેં,	રાખો તો રે રેયેં.
કાકાના રે કાક,	મામાના રે મૂક;
દુઃખડલાં રે દેવે,	દુઃખડલાં રે દેવે.
જાંગલો રે આવ્યો,	ટોપીવારો આવ્યો;
પીયલપરને પાધર,	કેરાળાને પાધર.
તંબુડા રે તાણ્યા,	તંબુડા રે તાણ્યા;
પીયલપરને પાધર,	કેરાળાને પાધર.
રખમાઈ પાણી હાલી,	રખમાઈ પાણી હાલી;
ઝીલણીયે રે તળાવ,	ઝીલણીયે રે તળાવ.
વાસે જાંગલો હાથો,	વાસે જાંગલો હાથો;
રખમાઈને લેવા,	રખમાઈને લેવા.
ફેરા ફરવા દે ને ।	જવતલ હોમવા દે ને ।

વટોળો રે આગ્યો, વટોળો રે આગ્યો;
ચૂંદણડી રે ભડી, પાંભડણી રે ભડી.
ચૂંદણડી રે ભડી, પાંભડણી રે ભડી.
ટોપીઆને ઘેરે પોઠી, જાંગણાને ઘેરે પોઠી.

હે પિયુ, તું તો ધરખર્ચને અમાવે મુંબઈ અને મલ-
બારની સફરે ચાલ્યો ગયો.

મને તેં પરણ્યા વિનાની, રઝળતી સ્થિતિમાં મૂકી. મારે
ન મળે કેઈ કિનારો, ન મળે ધરખાર.

હે કાકાના અને મામાના પુત્રો ! હું બહુ દૂરની રહેનારી
છું. તમે આશરો આપો તો હું પડી રહું.

પણ કાકા-મામાના દીકરા તો રૂખમાઈને દુઃખ દેવા
લાગ્યા.

એક દિવસ એ પીથલપર અને કેરાળા ગામને પાદર
'ટોપીવાળા જાંગલા' ફિરંગીઓએ પકાવ નાખ્યા.

રૂખમાઈ તળાવ પર પાણી ભરવા જતી હતી.

એની પછવાડે પછવાડે ફિરંગી સાહેબ પણ ચાલ્યો.
રૂખમાઈને એ ઉઠાવી જવા માગતો હતો.

જ્યારે એને ફિરંગીએ પકડી ત્યારે એ કાલાવાલા કરવા
લાગી કે, હું હજી અવિવાહિત છું, મને કલંક લાગશે; માટે
હું એક વાર મારા ધણી જોડે લક્ષ્મી દેરા ફરી લઉં ને લક્ષ-
્મીમાં જવ-તલ હોમી લઉં એટલી અવધ તું મને આપ;
પછી હું તારી જ બનીશ.

. . પરંતુ પછી તો વટોળો વાયો, રૂખમાઈની ચૂંદડી ભડી
પડી.

એની ચૂંદડી ભડી, ને એ તો ટોપીવાળાના ઘરમાં પોલી
ગઈ.

✽

આ રીતે અનેક નાવિક-પુત્રીઓ આ પરદેશીઓની હવસ-
—જાળમાં ફસાઈ પડ્યાના કરુણ કિસ્સાઓ બન્યા હશે, ને તેમાંથી
આવાં ગીતો દ્રવ્યાં હશે. તમે આ ગીત સાંભળો તો તો તમને
ખાતરી થશે કે આ મલીન ગમ્મતનું કે સામાજિક કટાક્ષનું
નહિ પણ અસહાયતાની આહ દર્શાવતું રુદન-ગીત છે. બંકિમ
બાપુની ‘ચંદ્રશેખર’ નામની કથામાં એ જ રુદન ઠલવાયું છે.

એવકાર્ધ ઉપર અફસોસ દર્શાવતું આ તે પછીનું ગીત :

રે ખાડીમાં મઝવો, એલા !

રે ખાડીમાં મઝવો;

એકને મેલી બીજને નીસવ્યો, જવાનડા !

રે દરિયામાં લીલ છે, એલા !

રે દરિયામાં લીલ છે;

સાચી નજરું ને ખોટાં દિલ છે, જવાનડા !

રે કાપડામાં હીર છે, એલા !

રે કાપડામાં હીર છે;

ગાંગસો મેઘુરિયો મારો વીર છે, જવાનડા !

રે દરિયામાં ઝીલું, એલા !

રે દરિયામાં ઝીલું;

કાપડું લીધું રે મારું લીધું, જવાનડા !

રે નેરાં ને ખાતરાં, એલા !

રે નેરાં ને ખાતરાં;

જાડા દિવસનાં પડ્યાં વાંતરાં, જવાનડા !

રે ઝોટેલી ધાંટડી, એલા !

રે ઝોટેલી ધાંટડી;
આઠયે દા'ડે જોડે તારી વાટડી રે, જવાનડા !

રે ખેતરમાં ઓધો, એલા !

રે ખેતરમાં ઓધો;
વાણ આવે ને કરું મેઘો રે, જવાનડા !

રે હાથુમાં સૂપડું, એલા !

રે હાથુમાં સૂપડું;
સ્થારો આવે ને વા'ણ બિપડયું રે, જવાનડા !

રે ઢીંસામાં બટિયાં, એલા !

રે ઢીંસામાં બટિયાં;
હવે વિંખાણાં મારાં જંટિયાં રે, જવાનડા !

રે હાથુમાં સોરી, એલા !

રે હાથુમાં સોરી;
હવે કરીશ મા મને ખોટી રે, જવાનડા !

રે ખોળામાં ખારકું, એલા !

રે ખોળામાં ખારકું;
ખારને દરવાજે તારું પારખું રે, જવાનડા !

રે ખેતરમાં ખોરડી, એલા !

રે ખેતરમાં ખોરડી;
મ'વે આવીને લેશું ખોરડી રે, જવાનડા !

જુવાન ખલાસી ! હજુ તો તારો મછવો ખાડી પાર
કરીને નીકળ્યો નહોતો ત્યાં તો તારી માથુકે તને મૂકીને
બીજાં સું પ્રેમ બાંધ્યો.

હે જુવાન ! દરિયા માયલી લીલ જેમ દેખાવમાં રૂપાળી
પણ અનુભવમાં લપસણી છે, તેમજ પ્રેમીઓની નજરમાં પ્રેમ
દેખાય છે પણ અંદરનાં દિલ ખોટાં હોય છે.

હે જુવાન, હું સાચું જ કહું છું કે ગાંગલો મેઘૂરિયો
નામનો નાવિક ભારો ભાઈ જ છે; એની સાથે ભારે સ્નેહ નથી.

દરિયામાં જેમ ઊંડી ગાળીઓ હોય છે તેમ મારી-તારી
વચ્ચે પણ ઘણા દિવસનું અંતર પડી ગયું છે.

ઘાંટડી (ચૂંદડી) ઓઢીને હું આજ આઠમે દિવસે તારી
વાટ જોઉં છું.

આપણા ખેતરમાં અનાજનો ઓઘો (ઢગલો) ખડકાઈ
ગયો છે. હવે તો તારું વહાણ ઘેરે આવે એટલે હું તને અત્યંત
મોંઘો (મહિમાવંતો) કરું; ખૂબ પ્રેમ કરું.

મારા હાથમાં સૂપડું હતું. શિયાળો, કે જે સહજીવનની
જતુ છે, તે આવતાં જ તારું વહાણ તો ઊપડી ગયું.

રેતીના ઢગલામાં એટલાં બધાં ડાલોળિયાં (કાંટા જેવું ઘાસ)
છે કે ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં એ કાંટા ભરાઈ ભરાઈને મારાં
ગંટિયાં (વાળ) વિખાઈ ગયાં છે.

હવે તું મને વાટ ન જોવરાવ.

ચહેરને ઘંદર-દરવાજે તારી પ્રીતિની પરીક્ષા થઈ જવાની.

તું આવીશ એટલે આપણે મહુવા ચહેરમાં એક ઓરડી
બાંધે રાખશું ને ત્યાં સ્વર્ત્ર રહેશું.

અપ ગીતો ?

કેાઈ ભાગેડુ ખારવણનું ઝંખના-ગીત ગવાયું. આવાં ગીતોને આપણે ‘ અનીતિમય ’ કહીએ છીએ : ‘ અનીતિમય ’ અપ : કારણ ? કારણ કે આ ગીતો પોતાનાં ગાનારાંનું જીવન જેવું છે તેવું ગાઈ બતાવે છે. બીજું કારણ એ કે આપણાં નીતિનાં, પવિત્રતાનાં તેમજ સજ્જતાનાં ધોરણો જુદાં છે. આપણી કવિતા જીવનની સામે આરસી ધરતી નથી. એટલે આપણને એક જ ખ્યાલ રહી ગયો છે કે સાચી વા ખોટી, સ્વાભાવિક કે બનાવટી, ભાવનાના ઝાકમઝોળ હિટોળા ચડાવે તે કવિતા.

હું તો આદર્યોની કવિતા શોધવા નહોતો આવ્યો. શામ્ય ગીતોમાં કાવ્યનું તરવ ઘણું ગરીબ હોય છે. એ કાવ્યો નથી, જીવનની આરસીઓ છે. મારે તો એમાં અંકિત બનેલી ખલાસી-જીવનની રેખાઓ પકડવી હતી. કેાઈ ફસાયેલી, દુઘાનો ભોગ થઈ પડેલી ખલાસી કન્યાની મેં આ કાવ્ય-છબી સંઘરી લીધી :

પીયલપરનો પાવો રે, માલિયા ! પીયલપરનો પાવો;
તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે, મારી હડી !

પજવાડે પાવા વાગે રે, માલિયા !
પજવાડે પાવા વાગે,
તારા પાવાને લીલાં પીળાં મેલી રે, મારી હડી !

હાથને ભાગી જાયેં રે, માલિયા !

હાથને ભાગી જાયેં !

આપણે ભાગીને લાલ ભેળાં થાયેં રે, મારી હેડી !

મંખી શે'ર છે મોટું રે, માલિયા !

મંખી શે'ર છે મોટું;

તુને કી કી ગલીયુંમાં ગોતું રે, મારી હેડી !

તારા પગની બેડી રે, માલિયા !

તારા પગની બેડી;

તેનાં મુને કડલાં ઘડાવે રે, મારી હેડી !

તારા અંગનો રે રૂમાલ, માલિયા !

તારા અંગનો રે રૂમાલ,

તારા રૂમાલિયા દેખી રંગાં આવે રે, મારી હેડી !

હાથુમાં છે સોટી રે, માલિયા !

હાથુમાં છે સોટી;

હવે તારી દાનત થઈ છે ખોટી રે, મારી હેડી !

હે મારા ભેડીદાર પિયુ માલિયા ! પીથલપર ગામથી તારો પાવો (બંસી) બજી રહેલ છે. એ પાવાને લીલાં-પીળાં ફુમકડાં શોભે છે.

મારી પછવાડે પછવાડે એ પાવો તું બજાવે છે. એના સૂરોતું વરીકરણ થતાં હું આકર્ષાઈને ચાલી આવી છું, હે મારા ભેડીદાર !

હે માલિયા ! ચાલો આપણે બેઠ નાસીને લાલ પ્રદેશમાં ચાલ્યાં જઈએ.

તું તો મુંબઈ આંધ્યો ગયો. એવડા મોટા શહિરની કંઈ કંઈ ગલીમાં હું તને શોધું ?

હે માલિયા ! તારા પગના ઘરેણામાંથી મને કડલાં ઘડાવી દે. તારા અંગ ઉપર શોભતો રૂમાલ દેખીને મને પ્રેમનું રુદન આવે છે.

પણ તારી મારા પ્રત્યેની વૃત્તિ હવે બદલી ગઇ છે. તું મને રજાાવે છે.

*

આવું જ કોઈ ભગનહૃદયી આમ્ય યૌવનાતું સાત વર્ષો પર સંધરેલું ગીત યાદ આવે છે; ઘણો કરુણ એનો ટાળ છે :

જોડી તળાવડીનો આરો !

માયાણુ રે, જોડી તળાવડીનો આરો;

તારે માથે બંધૂકનો ભારો રે, માયાણુ !

નોધારી તેં મુને રાખી,

માયાણુ રે, નોધારી તેં મુને રાખી;

હું તો વાટસડી નેઈ નેઈ ચાકી રે, માયાણુ !

તારા તે હાથમાં છતરી,

માયાણુ રે, તારા હાથમાં છતરી;

તારી છતરી દેખીને વાત પતળી રે, માયાણુ !

તારી તે ડોકમાં છે કંઠી,

માયાણુ રે, તારી તે ડોકમાં છે કંઠી;

તારી કંઠી દેખીને વાત વંઠી રે, માયાણુ !

મરજે ને મરિા તું પડજે,
માયાણુ રે, મરજે ને મરિા તું પડજે;
તારા જીવતમાં જીવડા પડશે રે, માયાણુ !

અને એવું જ એક બીજું ગીત :

હજી ચે નાવ્યો રે હેડીનો, હજી ચે નાવ્યો;
હેલ માયલો હેલ હેગાજો હજી ચે નાવ્યો.

સીમાડાની વાટચું રે, હેડીના, સીમાડાની વાટચું;
સીમાડે જોઈ જોઈને રે મારી ઝોડચું દુઃખી.

માયડાં દુઃખે રે, હેડીનાનાં માયડાં દુઃખે;
આછે ને રમાલીએ રે વાલ્યમનાં માયડાં બાંધી.

એ ગીતમાં પણ ત્યજી જનાર પુરુષને માટે અંખના
ગવાય છે. આ ગીતો મરકરીનાં નથી, ‘ઇશક’નાં નથી. સ્ત્રી-
હૃદયના લુપ્ત થતાં જે અવાજ ઊઠે છે, તે અવાજ આ ગીતોનો
છે. પરંતુ આપણી સૌષ્ઠવ અને સમ્યક્તાની લાગણી કંઈક એવી
તીક્ષ્ણ બની છે કે આવાં તો શું, નીચે લખું છું તેવું ગોવાળ-
-ગોવાળણનું સંવનન-ગીત પણ આપણને સૂગાવે છે :

અકરાં તરસ્યાં જાય છે રે, સોમલ !
અકરાં તરસ્યાં જાય છે;
જાય છે રે મારા ઘેલીડા રે, રખારી !

જોખલે પાણી પાય છે રે, સોમલ !
જોખલે પાણી પાય છે :
પાય છે રે મારા ઘેલીડા રે રખારી !

વેળુમાં વીરડા ગાળશું રે સોમલ !
 વેળુમાં વીરડા ગાળશું;
 ગાળશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

પહલીએ પાણી પીશું રે સોમલ !
 પહલીએ પાણી પીશું;
 પીશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

અરધાના લાડવા લેશું રે સોમલ !
 અરધાના લાડવા લેશું;
 આરે બેસીને આપણ જમશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

સોમલ નામની ગોવાળ-કન્યા કહે છે કે, હે વેલુડા રગારી !
 આ તારાં બકરાં તરસ્યાં જાય છે.

હે વેલા રગારી ! તું બકરાંને ખોબે ખોબે કેટલુંક પાણી
 પાઈશ ?

ગોવાળ જવાળ આપે છે : હે મારી વહાલી સોમલ !
 આપણે બેઠે મળીને નદીની વેકુરીમાં વીરડા (પાણીના ખાડા)
 ગાળશું.

પછી એમાંથી આપણે બન્ને અંજલિએ ભરી ભરીને
 પાણી પીશું.

અરધા રૂપિયાના લાકડા લઈને આપણે નદીના આરા પર
 બેસી જમશું.

*

‘ દક્ષિણ હિન્દનાં લોકગીતો ’ સંગ્રહનાર યુરોપી વિદ્વાન
 આલ્સ ગોવર એ સંબંધમાં લખે છે કે—

‘ મનોવિકારવાળા મત્યેક જીવનની અંદર પ્રવેશતી જે

બાળતો છે, તેને વિષે જરીક ઇશારો પણ ન કરવાની આપણા નવા શિષ્ટાચારે જ મના કરી છે....બાકી તો આપણા બીજા ઢળાતા શિષ્ટ સાહિત્યની સપાટી ઉપર જે કદી જ ન તરવરી શકે, તે છતાં જે ઊર્મિઓ પ્રજ્વળી માન્યતાઓના ખુદ તત્વ સમાન છે, તે આંતર્ગત ભાવોના ઉચ્ચારણને સદા તાબુ જ રાખનારાં આ લોકગીતો છે. ’

ટેમ્સ નદીના ઉપરવાસના પ્રદેશમાંથી લોકગીતો વીણનારા અંગ્રેજ આલ્ફ્રેડ વિલિયમ્સને પણ એ ‘અશિષ્ટ ને અસભ્ય’ પ્રકારનાં ગીતો મહત્ત્વનાં લાગ્યાં. એણે લખ્યું છે :

‘ આ ગીતો સંઘરવા બદલ હું વાચકની માફી નથી માગતો. એ અસભ્ય હશે, પણ સદંતર દુષ્ટ નથી. એમાંનાં ઘણાંએક તો કટાક્ષગીતો છે. એ અનીતિને આલેખે છે તે કંઈ અનીતિને ઉત્તેજવા કે સૂચિત કરવા અર્થે નહિ, પણ મર્મપ્રહારો કરવા માટે. આજે આપણે એને અસભ્ય કહીએ, પણ સરલ અને અણુવઠેલા આમ્યજનોને એ અસ્થાને નહોતાં લાગતાં. તેઓને એથી કશી હાનિ નહોતી દેખાતી. શરમ અને લજ્જાની તેઓની સમજ આપણા જેવી નહોતી. આપણી સરખામણીએ એ લોકો નિર્દોષ હતાં. આપણને લજ્જા અને સભ્યતાનું ભાન થયું, પણ તે કેટલા મોટા ભોગે ! સાચી વાત એ છે કે શરમ આપણા પક્ષે છે, ગામડિયાંને પક્ષે નહિ. ને વળી જ્યારે ગીતો દેખીતાં જ દુષ્ટ હતાં, ત્યારે પણ તેમને વિષે આટલું તો કહી શકાય કે એ પ્રામાણિકપણે દુષ્ટ હતાં. એટલે કે એ સીધાં સાદાં, નિખાલસ ને સ્વાભાવિક હતાં. બીજી રીતે કહું તો એ નીતિપૂર્વક અનીતિમાન હતાં. આપણા આજકાલના જલસા-ઓમાં ગવાતાં કેટલાંક ગીતોની પેઠે એ આમ્ય ગીતો શબ્દચાલા-ડીથી દુષ્ટ સૂચન કરનાર નફ્ટ દંભી ગીતો તો નહોતાં જ. ’

વિ દા ય

ટપ, ટપ, ટપ, ટપ: થાળીમાં દાણાં ચણતાં પક્ષીઓની
માફક ટીપણીઓ દીવાલને ટીપી રહી છે : શોકાકુલ વાતાવરણ
છે : માર્ગે નીકળતાં મહુવાવાસીઓ પ્રથમ આ તમાશાથી વિસ્મય
પામીને પછી નિઃસ્તબ્ધ પગે ઘેલે છે : કતપરની ખારવણો
માવા જેસા નામના એ જુવાન ખારવાઓની જલસમાધિ
ચાય છે :

માવા, ગાયું ચરે ને વાછરું ટળવળે;
માવા, જાતાં ચરે લીસો ઝીઝવે;
માવા, વળતાં ચરે નાગરવેદ્ય રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, ચોરે કમુખા ઘોળાવીયા;
માવા, સાયજધને ખાલા પાતા જવ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, સૂડી સોપારી ભેવડ વાંકડી;
માવા, કચેરીમાં કટકા રેતા જવ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, પોટલિયામાં પાણી લેજે પોંચતાં;
માવા, જાતાં લેજે જરપૂર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

મામા, લેજો ખેતરુ રૂઝા ઘોડલા;
મામા, લેજો લોડરુ ઘેલી સાંઢય રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

પછી માવો ને જેસો બન્ને નાવિકો કયાં ગયા ? વહાણે
ચડયા ? ગાનારી બહેનો એ ભાગ નથી ગાતી, પણ મારી કને
વહેલાંતું એક ગીત આંચું છે (તે પણ ખંડિત હતું) તે
અને આ બન્નેની કડીઓ મેળવતાં આખી કથા સંકળાય છે :

મામા, હોડ કરીને બા'ર નીસર્યા;
મામા, ચાલ્યા છે નકળાંક ગામ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

બન્ને ભાઈબીથો દરિયામાં નકળાંક મહાદેવનું થાનક છે,
તેને મેળે જવા નીકળ્યા. હોડ બાંધી બેઠાએ, કે આ વેળા
તો ભાઈ, નકળાંક મહાદેવનું નાળિયેર ને સોપારી આપણે લઈ
લેવાં છે:

મામા, નકળાંક જઈને વિચાર કર્યા;
મામા, લેવું છે લીલું નાળિયેર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

નકળાંક મહાદેવનો વાર્ષિક મેળો ભરાય છે. મહાદેવનું
લોંગ સમુદ્રની અંદર છે. હોડ એવી રીતની રમાય છે કે ભર-
તીનાં પાણી જ્યારે મહાદેવના થાનક ઉપર ફરી વળ્યાં હોય
છે તે વેળા ત્યાં જઈને મહાદેવની પાસે પડેલ શ્રીકૃષ્ણ-સોપારી
જે હાથ કરી આવે તે સાચો મર્દ. આ મર્દાઈની સરતમાં
માવો ને જેસો બેઠે ઊતર્યા :

માવા, વેળિયું કાઢીને બેનને આપીયું;
બેનને નયણે વજ્રટપાં છે નીર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, વિચાર કરી બોઢાનાં બોડીયાં;
પડીયા રતનાગર સાગર બોઢાર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

કદાચ રૂબી યે જવાય એ ધારણાથી પોતાના કાનનું
ધરેણું વેળિયું કાઢીને માવાએ ત્યાં બિલેલી બહેનને આપ્યું.
બહેનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. માવો ને જેસો નકળાંકને
યાનકે જઈ પહોંચ્યા. સોપારી-શ્રીફળ હાથ કર્યાં. ત્યાં તો—

માવા, પાણી સમઠરનું વળી ગિયું;
માવા, લેવાણા લોડુની માંય રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

એટ આવી જવાથી સમુદ્રનાં જળ પાછાં વળી ગયાં
તેના જોશમાં સપડાઈને એ સાહસિકો ઘસડાઈ ગયા.

વીરની બેન્યું તે વાડું જોઈ રહી,
ક્યારે આવે માડીખયો વીર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, દીવીયું કરીને દરિયા જોઈ વળ્યા;
માવા, જોયા રતનાગર લોડ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

રાત પડી ગઈ. અંધકારમાં મથાલો પેટાવીને દરિયો
તપાસ્યો પણ માવો ને જેસો હાથ ન આવ્યાં. પંછી તો—

માવા, તારી માએ લીધાં જંતર તૂંબડાં;
માવા, તારી બેને લીધો ભગવો ભેખ રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

આમ વાતાવરણમાં કરુણતા વધુ ને વધુ ઘુંટાતી જ ગઈ
પીઠ ફેરવીને બેઠેલી એ સ્ત્રીઓનાં મોં પરના ભાવ નહોતા
કળાતા, પણ સૂનકાર પથરાયો હતો. ગીતના ઉદ્ગારો પણ
સ્વયમેવ શોકાકુલ નીકળતા હતા (ભલે એમાં વૈવિધ્ય નહોતું)
અને શિષ્ટ કે દુષ્ટ એવા કોઈ પણ બનાવટી લેહની રેખા વિનાનો
શુદ્ધ સંસ્કાર આ બહેનોના કંઠમાંથી ટપકતો હતો :

સાધબા, દેશ આવોની ! ઘણાં ચૈ ગિયાં રે !

તારા ચોકમાં ઢળાણું બાબોડિયાં રે,
તારાં ચોળાને નવરાણું શરીર;
કાગળ લખો પ્યારીના રે !

મારે નૈ રે પાંખું ઊડી કેમ આવું રે,
તારાં ભૂલાં રે પડી ગ્યાં ભવન;
કાગળ લખો પ્યારીના રે !

કોઈ ત્રુટેલ નાવનાં વેરણુછેરણુ પાટિયાં જોવાં ખંડિત
આવાં ગીતો ખંડિત છતાં પણ ગાનારીઓની અંતરતમ ઊર્મિ-
ઓની ઊંચી કક્ષા સૂચવતાં હતાં. અને પછી તે—

તારી સીસીમાં ભરિયલ તેલ,
તેલ સીયા દામનાં રે !
તેલનો નાખનારો પરદેશ,
તેલ સીયા દામનાં રે.

તારી સીસીમાં બરિયલ . અંતર,
 અંતર નથી કામનાં રે;
 અંતરનો ઇંદનારો પરદેશ,
 અંતર નથી કામનાં રે !

તારી હાથમાં બરિયલ ફૂલ રે,
 સેજડિયે સુકાઈ ગિયાં રે;
 સેજનો પોદનારો પરદેશ,
 સેજલડી સૂતી પડી રે.

મારી લાલ રે પાડોશજી બાઈ;
 તમને કાંઈ કી ગિયાં રે ?
 મારે કાગળ નાવેલા કાચ,
 હરિવરના હાથના રિ.

સખી, નાખી રે દીધાં રે નિરાધાર રે,
 પિયુડે અમને પરદર્શી રે;
 આબ્યા પીપેર નવેલાં પાંદ,
 નગણુગારો નાવિયો રે.

મારી સગી રે નણંદડીના વીર રે,
 ઓરડીએ હઈ એકલાં રે;
 એવી જમરા અંધારી રાત,
 નીંદર નાવે એકલાં રે.

મારા હાથનો કરી લ્યું કાગળિયો,
 આંગળતી લેખણ કરું રે;
 મારા આંધુડાંતી કરી લીધું શાઈ,
 લખીને કાગળ મોકલું રે.

સખી, નાયાં રે ઘોયા વન્યા નારી રે,
અંબોડો નવ વાળીએ રે;
એવીયું લાંધણું પડે નવ લાખ,
માણસ કાંમ મેલીએ રે.

સખી, પાકી રે આંબા ઠેરી સાખ રે,
ઉપર સૂડા આટકે રે;
એવી સવ રે ઘોળે આંબા સાખ,
અમે તો ઘોળીએ વખડાં રે.

જના પિયુડા વસે પરદેશ રે,
નવીન ચીજ નવ ચાખીએ રે;
ઈના નેણલાંમાં વરસે નીર,
કાજળ નવ સારીએ રે.

સખી, સરવે માણસ સાથે પ્રીત્યું રે,
પાળે તો લઈ પાળીએ રે;
એવાં લુગરાં માણસ સાથે નેહ,
ટાળે તો લઈ ટાળી દહએ રે.

એ લાંબું ગીત પૂરું કરીને જ્યારે બાઈએ સન્મુખ થઈ,
ત્યારે તેઓની આંખો ભીની હતી, તેઓનાં મોં ઉપર દરિયાનાં
મોજાં ફરી વળ્યા હોય એવી અંખપ હતી. ગીતો ચોધવાની
ઊલટમાં બીજું બધું ભાન સુમાવીને મેં તો નવી ઉધરાણી
કરવા માંડી. મને એ બહેનોએ જવાબ દીધો : “ભાઈ, અમે
આ ગીતો મહા મુશ્કેલીથી ગાઈએ છીએ.”

“કમ !”

“અમુંથી ગાઈ શકાતાં નથી. આ અમે સાત જણીયું

ઘેઠી હાઈ તેમાંથી કોઈ નો બાપ, કોઈનો ભેટા, કોઈનો ધણી અને કોઈના ધરમાંથી એકસામટા છ-સાત જણ દરિયે ફૂળીને મૂઆ છે; એ બધાની વેદના અમને આ ગીતો ગાતાં ગાતાં તાણ થાય છે. અમારાં ગળાં કુંધાઈ રહેલ છે, ભાઈ! આ તો તમે ગીતો માંડી લેવા આપેલ છે એટલે અમારે હિંસા કંઠણ કરી કરીને ગાવાં પડે છે, પણ અમે અંદરથી વલોવાઈ રહ્યાં છીએ.”

આ શબ્દોએ મને શરમિદો કરી મૂક્યો. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકનું એક વાક્ય મને સંભરી આવ્યું. અમદાવાદમાં એક વાર મારા લોકગીતોના સંગ્રહકાર્ય સારુ એમણે પોતાના યોગાનમાં ઠાકરડા કોમની બહેનોને નોતરી હતી. એ બહેનો પોતાના કોઈ ઉત્સવ કે તહેવારની સ્વયંસ્કુરણથી નહિ પણ એક-બે સાહિત્યકોને સંજગાવવાની સલાન મહેનતથી ગીતો સંભારીને ગાતી હતી.

“કોઈ સ્ત્રીની કનેથી આમ ગીતો કઢાવવાં!” પાઠકભાઈએ કહ્યું : “ઈજ ઈટ નોટ સમથિંગ લાઈક ડ્રોઈંગ હર નેકેડ ?”

એ વાક્ય મારી છાતીએ ચોંટી ગયું છે : કલાકાર કુદરતી માનવ-સૌંદર્યને ચીતરવા માટે પોતાની સામે કોઈ જીવતી સ્ત્રીને નમાવશ્યામાં ઊભી રાખે, એના જેવું જ થું હું નહોતો કરી રહ્યો ? મારે જોઈતાં હતાં ગીતો : મારે આલેખવી હતી શબ્દ-છબી : તે સારુ, મારી કલાસિદ્ધિને સારુ, આ નાવિક-પત્નીઓનાં હૈયાંઓને હું ખુલ્લાં કરી રહ્યો હતો !

તેઓનાં એ આંસુમાં મારાં પણ બે આંસુ મિલાવીને મેં નવાં બે-ત્રણ ગીતો કઢાવવાનો હક્ક રજૂ કર્યો : વિરહની વેદનાયું, પણ હળવું હળવું નૃત્યગીત ચાલ્યું :

કે દારૂડોં ને પીધા હોય તો માનો માણુરાજ !

કાલ્ય અતારે ઉતારા ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે ઓટા ઓસરી સૂતી મારી રાધાનાર !

ઓહો ગોરી ! મરધાનેણી !

દારૂડો ને પીધાં હોય તો માનો માણુરાજ !

કાલ્ય અતારે દાતણિયાં ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે કણુરી કાંખ સૂતી મોરી રાધાનાર !

ઓહો ગોરી ! મરધાનેણી !—દારૂડોં

કાલ્ય અતારે અંધોલ્યું ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે ત્રાંબાકૂંડીયું સૂતી મોરી રાધાનાર !

ઓહો ગોરી ! મરધાનેણી !—દારૂડોં

એ રીતે ભોજનિયાં, મુખવાસિયાં ને પોદણિયાં ગવાયાં. ગર્ષ
કાલ્યનું મિલનસુખ અને આજની શૂન્યતા, બન્ને લાગણીઓ
ધુંટાતી હતી. દારૂએ વાળેલ નખોદના સૂર પણ નીકળતા હતા :

અરધાનો સીસો આણ્યો છે,

ને મધરો દારૂ મારો છે.

બને લાણે લાણે પાયો છે

ને મધરો દારૂ મારો છે.

મારા પગ ઢેરી કાંખીયું છે—ને મધરો—

ઈ દારૂડામાં ફલિયું છે—ને મધરોં

મારી કેડ્ય ઢેરા બાધરો છે—ને મધરોં

ઈ દારૂડામાં ફલ્યો છે—ને મધરોં

એમ દારૂ પાછળ આખા અંગ ઉપરનાં ધરાણાંલૂગડાં ફેના
થયાનું ગાયું. અને થોડાં વર્ષો પર એક રાત્રીએ માલણ નદીના
જલપ્રલયમાં મહુવાની હોનારત ઘર્ષ હતી તેની પણ નવી રચના
સંભળાવી :

એવી વેંતી ગોઝારણ આવી રે,
નીંદરા શીની આવે ।

આવી ભાદ્રોડને જાંપે ભરાણી રે,
નીંદરા શીની આવે ।

એહ્યા ભાટિયાનાં બકાલાં તણાણાં રે—નીંદરાં ।

એહ્યા ધોતા ધોખીડા તણાણા રે—નીંદરાં ।

ધનાં છોકરાં ચીસું નાખે રે—નીંદરાં ।

આવી ખારને દરવાજે ભરાણી રે—નીંદરાં ।

એહ્યા ૧બુલાભાઇનો ધાણો તણાણો રે—નીંદરાં ।

ધનાં ડળા તળાવમાં બૂડ્યા રે—નીંદરાં ।

એહ્યા રખરકનાં ખોરડાં તણાણાં રે—નીંદરાં ।

એનાં છોકરાં હાથું નાખે રે—નીંદરાં ।

આવી દતપરને ખાળે ભરાણી રે—નીંદરાં ।

એહ્યા ૨બુલાભાઇનાં ધાણો તણાણાં રે—નીંદરાં ।

ધનો માલ તે ઝામી નાખ્યો રે—નીંદરાં ।

ધનો માલ તે ઝસોથિ લાખ્યો રે—નીંદરાં ।

૧: વેપારીઓનાં નામ. ૨: ખરક જતના ખેડૂતો.

૩: વહાણમાંથી કાઢી નાખ્યો. ૪: લણાઈને કિનારે નીચળા ગયો.

મકાન ચણાવનાર ઘરઘણીએ લલાર્ધ કરીને આ બહેનોને મારા ગીત-સંઘરા સારુ રાતપાળી રોકી લીધી હતી. પણ એનો અર્થ એ થયો કે તેઓ રાતભર પેટ્રોમેકસને અજવાળે ગળાં ખેંચીને પછી વળતો આખો દહાડો ત્યાં ને ત્યાં મજૂરી કરે, ને સાંજરે કુલ ૩૬ કલાકે પાછી ઘર ભેળી થાય. ‘ઈંઝિ ઇટ નોટ લાર્ધક રૂઈંગ હર નેકેડ ?’ એ શ્રી. પાઠકનો ઉદ્ગાર મારા મનને આઘાત કરતો હતો. “ના, ના, ના.” મારાથી ન રહેવાયું : “તમારાં બાળકોથી મારે તમને વિછોડી નથી રાખવાં.”

“પણ બાઈ,” એ બહેનો બોલી ઊઠી : “અમમાંથી કોઈને નાનું ધાવણું છોકરું છે જ નહિ, ને અમે તો આમ ઘણી વાર રાત-પાળી કામે રોકાઈએ છીએ. તમે ફકર કરો મા.”

એક જણી દોડીને બીજા કારખાનાની બાઈઓ સાથે સાતેને ઘેર સંદેશે. મોકલી આવી. પોતાની ઝંખનાઓને કીલનાર એક માનવી સામે બેઠો છે, અને આજ પહેલી જ વાર પોતાનાં અસ્પૃશ્ય ગીતો એક લણેલા મુસાફરની ઘોળી ઘોળી નોટ-બુકમાં આસન પામી રહેલ છે, એ કૌતુક, એ માન, એ મહત્તા આ સાત બાઈઓના પ્રાણમાં કોઈ અપૂર્વતાની લાગણી રોપી રહી હતી—ને તેઓએ છેલ્લું ગાયું આખા દિવસની આહ ઉપર શાંતિના શીતળ લેપ કરતું એક ધીરગંભીર માતૃબોલ સરખું ભજન :

દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં એ જી !
એ જી ! પત્ય પોતાની જાય રે મન...સો !
—દોરંગાં

દૂડાં રે કપડી ને લોભી લાલચુ રે જી !
એ જી ! પારો દુઃખે ન દુભાય રે મન...સો !
—દોરંગાં

ધડીક રંગ ચડે ધડીક ઝીનરે એ છ !
એ છ ! ધડીક વેરાગી બની જાય રે મન...સો !

—દોરંગાં

ધડીક ગઠ ને ધડીક ચેલકા રે છ !
એ છ ! ધડીક પીર ચે યુગ્મય રે મન...સો !

—દોરંગાં

મીણાંબાઇ ભજે રે ગિરધરજાલને છ !
એ છ ! દેજો સાધુ ચરણે વાસ રે મન...સો !
—દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે છ !

કુતપરની ખાડીના કાદવમાંથી આવ્યાં સુવાસિત પુષ્પો જડવાની આશા રાખી નહોતી. ‘ મન દો...! દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે છ ! ’ એ શબ્દો દોરંગાઈના તાજેતરના અનુભવી હૈયાકૂટાને કાને માતાના મુખ-બોલ જેવા મીઠપલયાં છંટાતા હતા.

પરંતુ રાત્રીના દસ બજ્યાની એ વિદાય-ધડીમાં એક વેદનાતું ટીપું પડી ગયું. ગાનારી બાઈઓ પરસ્પર ઝીણી પૂછપરછ કરવા લાગી. એ વાતો ચોતાનાં ઘેર રહેલાં બાગકો વિષેની હતી : “ તેં બરાબર કહેવરાવ્યું છે ને મારી માને, કે છોકરાંને રાતમાં સરખું ઓઢાડે ? ”

મેં પૂછ્યું : “ તમે તો કહેતી હતી ને, બાઈઓ, કે તમારે છોકરાં નથી ! ”

“ પણ બાઈ, આ તો મોટાં છોકરાં છે, ને એને સાચવનાર અમારી મા, સાસુ, સઘાંધ છે ઘેરે. ”

આ ખુલાસો મન પર પડેલા ઓછાયાને દૂર ન કરી શક્યો. વાળુ કરવા ગયા પછી મારાથી પાછા ન વળાયું. થાકેલું

મન ધર્મશાળાની પથારી પર અંધારે પડ્યું પડ્યું ડાહ્યા મિત્રનો
એ જ સુખોચ્ચાર સંભારતું હતું : ‘ ઇંઝ ઈટ નોટ લાઈફ
ટ્રેઈંગ ધેમ નેકેડ ? ’ એ ગાનારીઓનાં હૃદય ત્યાં દોડી રહ્યાં
છે—કતપર ગામના કૂખામાં, ઉઘાડાં ને અધભૂખ્યાં સૂતેલ
બાળકોની પાસે; ને હું એનાં જીવનની રેખાઓ દોરવા માટે
એનાં કલેજ પરનાં વિસ્મૃતિ-ઢાંકણો ખેંચી ખેંચી નવ વેદના—
—દેહ નિહાળતો હતો !

રાતના સાડા ત્રણ વાગે જ્યારે સ્ટેશન પર જતો હતો
ત્યારે નવી ચણાયેલ એ દુકાનોમાં પેટ્રોમેક્સ બાળતી હતી :
સાથીએ કહ્યું : “ ભાઈ, ગાનારીઓ આંહીં સૂતી હશે—ફાટલ-
તૂટલ ગૂણપાટમાં ટૂંટિયાં વાળીને. ”

અંતર્યામીએ ઉમેર્યું : “ —ને એ સાતે કલેવરોનાં
અંતઃકરણો દોડી રહ્યાં હશે અત્યારે કતપરના કૂખાઓની અંદર :
ઉઘાડાં છેયાંને ઢાંકવા સારું. ”

મા !

સુગરના લઘ્ય સૌંદર્ય લાખતી કવિતાઓ યોડીઘણી વાંચી છે : યોડીએક લખી પણ છે. પરંતુ જેના જોધાર દીકરા અને ધણીઓ પેટને ખાતર એ કાળને જોળે પોતાનાં પીઝર સોંપીને એક દિન અચાનક તળિયે જઈ બેઠા છે, તેવી આ માતાઓ અને પત્નીઓનાં અસહાય, રૂંધાયેલાં આંધુને દીઠા પછી એ કાવ્ય-લહરીઓ સરી પડે છે; ચોસરી જાય છે. એ—

જલધિ-જલ દલ ઉપર દામિની દમકતી
યામિની વ્યોમસર માંહોં સરતી

જેવી કાન્તના ‘સાગર-શશી’ની ટેકચકચૂર કલ્પનાઓ :
હિલમાંથી ઊતરી જાય છે. એ—

સાગર, સખે, મુજ દાનમાં એવું કંઈ તો ગા !
જીવણું મીઠું લાગે મને, એવું કંઈ તો ગા !

એવાં ન્હાનાલાલ કવિનાં ગરવાં સાગર-સંબોધનોનો નશો, ઝલકતી
ઉપમાઓથી ભરપૂર એ દેશગાંધુવું ‘સાગર-સંગીત’ અને

માલા ગૂંથી ગૂંથી લાવે સાગર રાણો,
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે:
ધરણીને હોય પેંરાવે સાગર રાણો
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

એવાં મારાંય થોડાંક નખરાળ રૂપકો અત્યારે કેવળ કલ્પના—
 ખેલ શાં ભાસે છે. ધરતી પર સલામત પગ ઠેરવીને ઊભેલા
 સુખી સાહિત્યકારોએ જ સાગરના સુનીલ રંગોને, ગગન—ગેલતા
 જલ—તરંગોને, લાખ લાખ શાદુલો શાં ધૂધવતાં ભરતી—ઓટોને
 કે ચંદ્ર આલીંગવા ઊછળતી મસ્ત લહરીઓને કેં કેં લાડીલી
 ગાથાઓમાં ઉતારી રમાડેલ છે. પણ સાચું જીવન—કાવ્ય એમાં
 નથી સંભળાતું. સાચા સ્વરો તો ઝીલે છે એ શાયર, કે જેણે
 જગતનાં કરોડો ખલાસી—ખાલકોની ફફડતી જનેતાને હિયે કાન
 માંડ્યા હશે.

‘ ધી મધર હુ હેથ એ ચાઇલ્ડ એટ સી ’ : એ નામનાં
 અંગ્રેજ કવયિત્રી એલિઝા કુકના કાવ્યનો ભાવાર્થ આવો છે :

જેનું ખાળ દરિયા ખેડી રહ્યું છે એવી કેાઈ મા : એની આંખો
 જ્યારે એકાએક કેાઈ અજવાળી રાત્રીએ ઘેરાતી વાદળીઓના
 વૃંદમાં ગૌર ગૌર ચંદ્રને ગ્રહાતો જોતી હશે, ત્યારે પ્રિયતમા-
 ઓની અલક-લટો સાથે ગેલતો કેાઈ આશક નહિ, પણ
 કાળના કફનમાં જીવતો લપેટાઈ રહેલ કેાઈ રાંડીરાંડ માતાનો
 ખોટયનો ભેટો દેખાતો હશે એને ગગનનો ચાંદલો. ઇશ્વરની
 કરોડો આંખોની ઉપમા પામેલા તારાઓને એ નાવિક-જનેતાની
 નયન-ફીફીઓ એક પછી એક કેાઈ કાળગર્તમાં દફનાતા પુત્રો
 સમા પેખતી હશે. પૃથ્વીના આરામ-લેટતા શાયરને કાને પ્રભુ-
 મહિમાનું મહાગાન સંભળાવતો આ વિરાટ ભજનિક વારિધિ
 કેવો લાગતો હશે એ મધરાતનાં જાગરણ ખેંચનાર વૃદ્ધ
 આરવણને ? વિપ-કુંકાડતા કાળા ઝેખાણુ ફણીધર જેવો. સિંધુ-
 સંગીતની એ તાલગણ્ડ ખંજરીમાંથી કયા બે કાનને છાતીફાટ
 મરસિયાના ધ્રુસકા સંભળાતા હશે ! કોની હશે એ ફાટી રહેલી
 આંખ !

એ આંખ : એ કાન : એાહ, અન્ય કોનાં હોય એ !
સાગર-એવે ગયેલા એટાની માતાનાં.

[૨]

ગળતી જતી માઝમ રાતને પહોરે એક પછી એક
ચરતાં તોફાન-ચિહ્નો છે' ઠરચલિયાળા એ ગાલોને રૂની પૂણીએ
શા દિહો, રક્તશૂન્ય બનાવી રહેલ હશે. રત્નાકરને માથે કાળ-
તાંડવની જમાવટ કરતા ઘન અંધારને એકી ટશે પેખી રહેલ
એ જર્જરિત કલેવર પોતાના દૂખાની બારીએ ઊંચું ઊંચું
થીજી ગયું હશે. છલાંગી છલાંગીને, ત્રાડ પર ત્રાડ દઈ દઈ કિના-
રાની લેખડો માથે થપાટો મારતા ગડહડ જળ-લોહને ગણતી એ
નયન-મીટ સમુદ્ર પર મંડાઈ રહી હશે. કોના હશે એ ગાલ !
કોણું એ કલેવર ! કોની એ મીટ ! હા ! હા ! બીજા કોની
હોય એ ?—જેનો જાયો દરિયે ગયેલ હશે તેવી કો ' જનેતાની
જ તો !

[૩]

ઘેલાંતૂર સાગર-નીરને ફટકાવવા ધસનાર એતરાદા વાવડાની
સૂસવાટીએ એ વૃદ્ધાના લોહીને ચિંતવી દેતી હશે. વીજળીની
પહેલવહેલી લોહીવરણી રેખાએને લાળતાં જ એના કલેજમાં
ઠંડો હિમ થરથરાટ મચતો હશે. ખદખદ ઊકળતા સમદર-
ચરૂની સામે મોં ફાડતી અને નેરથી આંગળાં લીડતી એ
નિઃસ્તબ્ધ ઊભી રહે છે. એાહ, લાઈ ! એના આ ગલરાટથી
તમે ચકિત થતા ના. કારણ કે—દરિયે સફર એડતા દ્વધમલ
પુત્રની એ માવડી છે.

[૪]

એની કલ્પનામાં ખડું થાય છે એ લીવણુ દશ્ય : ડાચાં ફાડતાં મોજાં વચ્ચે ઓરાયેલું એકાકી વહાણુ : ખંડ ખંડ થઈ ભાંગેલો એનો કુવાથંભ, અને ખડકો પર પછડાટ ખાતું એનું તળિયું ; ઉચકાઈ ઉચકાઈ ને વહાણુ પછડાય છે : જાણે પાતાલગતે ઉતરતું જાય છે : એવા કો' વહાણુને માથે ઊભો હશે મારો એકનો એક હૈયો—માથાબોળ મોજાંના માર ઝીલતો, ધામસ ઉલ્લેચતો, અને આખર ' હે અદલા ! હે અદલા ! ' એવી હતાશાની ચીસ નાખીને રૂખતા વહાણુને ચોંટી પડતો !—ઓહ, પાગલ કરી મૂકનાર એ કલ્પના છે. નથી, ખીજી એવી એકેય હાય નથી જગતમાં—દરિયો ખેડતા હૈયાની માતૃ-છાતીમાંથી ઊઠે છે તેવી.

[૫]

એ માવડીનું માથું ચક્કર ફરે છે. લમણાં દળાવીને એ પગ ઠેરવવા મથે છે, નમે છે, ને જ્યારે વાવડો હૂં હૂં હૂં બોલે છે, ગગન કડકડે છે, ત્યારે એ એકાકી મા હૈયે હાથ જોડીને ઘૂંટણીએ પડે છે, ' અદલા ! અદલા ! અદલા ! ' એ બંદ-ગીના સૂર એના હૈયામાં જ ગુંજે છે, હોઠ નથી આવતા. એના હોઠ ન ઝીલી શકે તેવી ઊંડી ને આહુલરી એ પ્રાર્થના છે. એ પ્રાર્થના તો ઠલવાય છે માતાના હરએક દિલવલોવણુ નિઃશ્વાસમાં, અને એની ગગને મંડાયેલી આંખોના જૂરતા દષ્ટિપાતમાં. નથી, જગતમાં નથી કો એવી પુનિત આહુતિ—કે જે દરિયે પળેલા દીકરાની માતૃ-પ્રાર્થનાની તોલે આવે.

[૬]

અહા ! દિગ્પાલોની લગામો તોડાવીને વહટતા ઝંઝાવાતો મારા બંધનવિરોધી પ્રાણને ગહુ બહુ લાવે છે. ગરૂડની સૂક્ષ્મવતી

જલદ પાંખો જેવા એના વેગ-ઝંકાર પર હું ફિટા છું. પરંતુ હવે પછી તો એ પવન-હુંકારાને વિચાર કરતાં જ મારા અંતરમાં એક વેદના જાગશે. મારા નિર્જાત પ્રાણની મરતી પોચી પડશે, મારો હૃદયોન્માદ ઊડાણે ઊતરશે—કારણ કે મને સાંભરી આવશે એ વટોળ-ધ્વનિ થકી ભરનીંદરે ફફડી ઊઠતી એક માતા—જેનો ભેટડો દરિયાની ઝેપે પડ્યો હશે.